

Ο

Μηνιαία Έπιθεώρηση
τεύχος 96, Δεκέμβριος 1988
τιμή τεύχους 250 δραχμές

ΠΟΛΙΤΗΣ

‘Η «ἀλλαγή» τελείωσε, ζήτω ἡ ἀλλαγή

‘Η προβληματική τῶν τρόπων παραγωγῆς • Σοσιαλιστική μετάβαση καί οικολογική κρίση • Τηλεόραση καί αισθητική ἀγωγή • Πουλαντζάς-Φουκώ • Γυναῖκες «οἰκόσιτες» καί γυναῖκες ἐξωτικές»

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1988
τεύχος 96, δρχ. 250
Κέκροπος 2, 105 58 ΑΘΗΝΑ
τηλ. 32.28.791 και 32.39.645

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Βάσω Κιντή, Παύλος Κρέμος, Δημήτρης Κυριότας, Σταυρος Λιβαδάς, Γρηγόρης Μανιαδάκης, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Άριστειδης Μπαλτάς, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Γιώργος Μπράμος, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Γιώργος Πάσχος, Νίκος Πολίτης, Έλένη Πορτάλιου, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη.

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Άθήνα 105 58, τηλ. 32.28.791.

Διαχείριση: Σπύρος Δελέγκας.
Έκτύπωση-Βιβλιοδεσία, «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16 Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550 και 36.23.877.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ, Τά βρήκαν· αλλά τί βρήκαν;	7
Άγγελου Έλεφάντη, 'Η πολιτική που δέν μας άφορά	8
Γιώργου Καρρά, Οί 156 και οί άλλοι	9
Σταύρου Λιβαδά, Φίλαθλος-ποδόσφαιρο-ΠΑΣΟΚ	10
Δαμανού Παπαδημητρόπουλου, Οί «διαφωνούντες» τής ΕΑΡ	11
<hr/>	
Άγγελου Έλεφάντη, 'Η «άλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή άλλαγή	13
Ν. Λιούση, 'Η έμπειρία τής «οίκονομικής σχολής τής προσφορās	18
Πέτρου Μαρτινίδη, Τηλεόραση και αισθητική άγωγή	24
<hr/>	
Φρίντερ Βόλφ, Σοσιαλιστική μετάβαση και οικολογική κρίση	28
Βούλας Τσκνόρεμα, Πουλαντζάς-Φουκώ	35
Λάκη Δεδουσόπουλου, 'Η προβληματική τών τρόπων παραγωγής	43
<hr/>	
Γρηγόρη Καραφύλλη, Οί φιλοσοφικές και πολιτικές άντιλήψεις του νεαρού Γ. Παπανδρέου	48
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Γυναίκες οικόσιτες» και «γυναίκες έξωτικές	52
Βρασίδα Καραλή, 'Ο «τελευταίος πειρασμός»	67
Ε. Κατσαμπάνη, Τράνζιτ τής Άννας Ζέγκερς	73
Βιβλιοκριτικά σημειώματα, νέα βιβλία	77

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Έτήσια (12 τεύχη) 2.500 δρχ.
έξάμηνη (6 τεύχη) 1.300 δρχ.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπη έτήσια 3.000 δρχ.
Άλλες χώρες, έτήσια 3.300, έξάμηνη 1.800

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Έτήσια 1.500, έξάμηνη 800

Ίδιοκτησία: Σπ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε. Έκδότης Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Άθήνα τηλ. 32.28.791. Έκτύπωση «ΝΕΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ» Μπουμπουλίνας 16, Μεταμόρφωση, τηλ. 27.94.550

Τά βρίσκουν τώρα: αλλά τί βρίσκουν;

”Αν υπάρχει κάτι καινούργιο στον συνασπισμό ΕΑΡ-ΚΚΕ, σέ σχέση μέ τήν πενηντάχρονη πρακτική του λαϊκομετωπισμού είναι ότι σήμερα ή συνεργασία αυτή πραγματοποιείται χωρίς νά συντρέχουν οί ιστορικοί λόγοι πού σέ παλιότερες εποχές επέβαλαν τά λαϊκά μέτωπα. Δέν υπάρχουν δηλαδή οί δυνάμεις εκείνες πού απεργάζονται μιά έκτροπή από τό αστικό πολιτικό πλαίσιο, ώστε οί κομμουνιστές νά θεωρήσουν τήν υπεράσπισή του (καί) δική τους υπόθεση. Αυτό πού υπάρχει είναι ή πλήρης σχεδόν επικράτηση τής αστικής ιδεολογίας, τών αντίστοιχων σχέσεων παραγωγής, ή υποχώρηση τών κομμουνιστικών ιδεών, ό έκπασοκισμός τής ιδεολογίας τους. Δέν είναι λοιπόν ή ανάγκη αντιμετώπισης κάποιων καταστάσεων αλλά ή ανάγκη συνύπαρξης μέ τήν αστική κοινωνία πού ώθει στή δημιουργία του ευρύτερου πολιτικού συνασπισμού: τό ΚΚΕ, έστω και καθηλωμένο στό 10% είναι κόμμα μαζών, λαϊκό κόμμα και πρώτιστη ιεράρχησή του είναι νά παραμείνει έτσι. Ή ΕΑΡ δέν είναι, αλλά ή βασική της πολιτική επιδίωξη και πολιτική ιδεολογία ταυτόχρονα, είναι νά γίνει. Σ’ αυτό τό γάμο άλλοι έρχονται μέ προίκα τίς ιδέες τους, αλλά μέ προίκα τίς μάζες. Τό ζεύγος σκοπό έχει νά κατακτήσει τίς μεγάλες μάζες πού αποδεσμεύονται από τό κόμμα του ΠΑΣΟΚ, όχι όμως και από τήν ιδεολογία του. “Όσο πιά ανώδυνη, αποσπασματική, «σύγχρονη» και άπροβλημάτιστη είναι ή ιδεολογία του νέου μή κομμουνιστικού σχήματος, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες υπάρχουν νά βρει ή άμηχανία τών ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ διέξοδο στό συνασπισμό τής Άριστερας. “Όσον άφορά τήν πολιτική ιδεολογία του συνασπισμού, αυτή έχει μιά και μόνη διέξοδο: τήν συμμετοχή στην έξουσία. Άλλιώς θά συνθλιβεί από τό βάρος τών έσωτερικών του αντιφάσεων.

Ή ισχύς εν τή ένώσει, λοιπόν, αλλά αυτό δέν άρκει: ή ισχύς του συνασπισμού επιδιώκεται μέ τό συμβιβασμό, τήν εξομάλυνση, τό στρογγύλεμα. Σ’ αυτή τή γαλήνια άρμονία, τό παρελθόν και τό μέλλον, ό Γκορμπατσόφ και ό Λένιν, οί έργοδοτές και οί εργαζόμενοι, ό καπιταλισμός και ό σοσιαλισμός, ή όμαλότητα και ή ταξική πάλη, ή πρόοδος και ό εκσυγχρονισμός, άποτελούν ένα σύνολο γραμμικών σχέσεων, χωρίς αντιφάσεις, χωρίς συγκρούσεις, χωρίς πάλη. Πέρα και πίσω από όλα αυτά, πέρα και πίσω από τίς ένέσεις άριστερου δημοκρατικού εκσυγχρονισμού, ένα στοιχείο, νομίζουμε, άναδεικνύεται κυρίαρχο στόν υπό ίδρυση συνασπισμό, προσφορά βασικά του ΚΚΕ, αλλά όχι μόνο: ή διάθεση, ή τάση θά λέγαμε, μελών και όπαδών μέσης και νεότερης ηλικίας, νά άποτελέσουν αυτοί τούς φορείς τής εισόδου του κόμματος στό κράτος, τούς θεσμούς του, τήν κοινωνία. Τό προηγούμενο του ΑΚΕΛ δέν μάς είναι ούτε ιδεολογικά, ούτε εθνικά ξένο.

Σήμερα, μέσα στην πανηγυρική φωταφία για τήν «κοινωνικοποίηση» του κομμουνιστικού κινήματος, ή κριτική τής κοινωνίας, ή ανάδειξη τών αντιθέσεων και τών αντιφάσεων, ή πάλη από τή σκοπιά τής Άριστερας και τών κοινωνικών δυνάμεων του σοσιαλισμού, άποκτούν ιδιαίτερη σημασία, όσο μικρές άριθμητικά κι αν είναι οί πολιτικές δυνάμεις πού τίς έξασκοϋν. Άσχετα αν οί πολλοί δέν τό βλέπουν σήμερα μέσα στην τόση φωταφία, τό κερí τής κοινωνικής κριτικής και του κοινωνικού σχίσματος πρέπει νά μείνει άναμμένο.

Δια χειρῶν ἀφ' ἑαυτοῦ

Ἡ πολιτική πού δέν μᾶς ἀφορᾶ

“Οσοί βιάζονται νά ἀνταλλάξουν τό πρόσωπο τῆς πολύχρονης χρεωκοπίας τους μέ τό προσωπεῖο τοῦ νέου λαοσωτήρα, τονίζουν ὅτι ἡ ἀριστερά «ἀποτελεῖ ἐγγύηση ὅτι τό δημοκρατικό πλαίσιο θά γίνεῖ ἀπολύτως σεβαστό καί ἡ κίνηση συνολικά θά εἶναι μιᾶ κίνηση πρὸς τὰ μπρός» (Κύρκος).

“Ολοί κινήσεις πρὸς τὰ μπρός σκαρφίζονται οἱ μηχανοδηγοὶ τῶν μεγάλων ἐκτροχιασμῶν, ἐκεῖνοι πού ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια βάλθηκαν νά σκορπίσουν στοὺς πέντε ἀνέμους τό λαό τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστερᾶς καί τὰ ὑπολείμματά του ταπεινωμένα τὰ προσέφεραν βορά στό χνῶτο τοῦ Μεγάλου Ἰαδελφοῦ.

Μαζί τώρα μέ τόν κ. Μητσοτάκη, τόν κ. Μπούτο, τόν κ. Στεφανόπουλο, τόν κ. Ἄρσενη, μέ ὄλους ὅσοι ἐπὶ χρόνια χάλκευαν λιτότητες καί «ἀλλαγές», μέ ὄλους ὅσοι ἀπεργάζονται «ἀπαλλαγές» καί νεοφιλελεύθερους παραδείσους, οἱ ἡγέτες τοῦ νέου συνασπισμοῦ, Φλωράκης καί Κύρκος, μέ «πρωτοβουλίες» χωρίς δράση καί διαδικασίες χωρίς τή λαϊκή συνέργεια, ψάχνουν νά ἐξασφαλίσουν τό πλαίσιο πού θά ἐγγυᾶται τήν «ὀμαλή διέξοδο ἀπό τήν κρίση». Αὐτοί, περιβεβλημένοι τῆ λεοντῆ τῆς κοσμιότητας καί τῆς σύννεσης, ὡς προσηνεῖς Νέστορες καί ἀριστεροὶ πλαγιοφύλακες τῆς κρατούσας λογικῆς, αὐτοπροβάλλονται καί αὐτοορίζονται ἐγγυητές τοῦ συστήματος. Καί ποῖο εἶναι τό δημοκρατικό πλαίσιο πού ἀναζητοῦν καί τή χρησιμότητα τοῦ ὁποῖου ἐγγυῶνται; Νά φτιάξει ἡ κυβέρνηση ἓνα καλό ἐκλογικό νόμο πού θά ἐγγυᾶται τήν παραμονή τους στό πολιτικό προσκήνιο. Κι ὕστερα νά παραιτηθεῖ!! Διέξοδος μέ τό ἀζημίωτο, ὥσπου ὁ ἐξευτελισμός μας νά γίνεῖ τέλειος.

Αὐτή εἶναι ἡ μία πλευρά τῶν πραγμάτων. Ἡ ἄλλη λέει ὅτι ἡ κυβέρνηση πράγματι παραπαίει, εἶναι ἠθικά καί πολιτικά νεκρή· ὁ κλινικός της θάνατος πρέπει νά πιστοποιηθεῖ, γιατί ἡ κρίση εἶναι ἀνοιχτή. Πράγματι εἶναι κατεπείγουσα ἀνάγκη ἡ λαϊκή βούληση νά ἐκφραστεῖ, γιατί μόνο σ' αὐτήν ἀνήκει τό δικαίωμα καί τό καθῆκον νά ἐγγυηθεῖ τήν ἐξοδο ἀπό τήν κρίση. Πράγματι, πρέπει νά ὑπάρξει κάθαρση τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου, πρὶν ὁ κόσμος συνηθίσει ἀκόμη καί τή δυσσομία. Ἄλλά κάθαρση σημαίνει, ἐδῶ καί τώρα, νά πέσει τό ΠΑΣΟΚ, ὁ κόσμος νά ἀπαντήσῃ πολιτικά στά σκάνδαλα, στή σήψη, στοὺς ἐκβιασμούς τοῦ προκαθημένου, στήν παιδεία τῆς Αἰδριανῆς. Ἐδῶ καί τώρα νά ἐκφράσει τήν ἀηδία του.

“Ο κόσμος τῆς Ἄριστερᾶς, ὅπως πάντα, καί τώρα στή γωνιά. Χωρίς τρόπο νά φτύσει τήν ἀηδία του, χωρίς μέσα νά παρέμβῃ δραστικά. Πρέπει νά περιμένῃ «μιᾶ κάλπη ν' ἀναπαύσει τήν ψῆφο του» ὅταν ἔρθῃ ἡ ὥρα ἡ καλή». Μιᾶ κάλπη πού ἄλλοι ἔχουν στήσει, καί ἄλλοι ὀρίζουν τό νόημά της: ἀπό τήν «ἀλλαγὴ» στήν «ἀπαλλαγὴ» καί γιὰ τοὺς ἀνήσυχους ἡ «πραγματικὴ ἀλλαγὴ».

Καλὰ Χριστούγεννα σύντροφοι. Οἱ ἀριστεροί, ὄλοι οἱ ἀριστεροὶ ἀξίζουν καλύτερη τύχη ἀπ' αὐτήν πού ὑποδεικνύουν οἱ ἀνευρες πρωτοβουλίες σας καί οἱ πληκτικὲς σας προτάσεις. Τὴν ὥρα πού σχεδιάζονται ἐπὶ χάρτου τὰ νέα μεγάλα ποτάμια τῆς ἱστορίας, οἱ πραγματικοὶ δημιουργοὶ τῆς ἱστορίας, κι ἀνάμεσά τους ὁ κόσμος τῆς ἀριστερᾶς, γινωρίζουν πιά ὅτι ἡ πολιτικὴ τῶν πολιτικῶν, ἀκόμη καί ἡ πολιτικὴ τῶν πολιτικῶν τῆς «Μεγάλης Ἄριστερᾶς» δέν τούς ἀφορᾶ. Ἀβέβαια, ἀμήχανα, τρεμουλιαστά προσπαθοῦν νά ἀνιχνεύσουν ἄλλους δρόμους, ἐκεῖνους πού ἀναδεικνύουν τὰ κοινωνικά ἀδιέξοδα, ἐκεῖνους πού ξαναδίνουν τὴ μεγάλη ὑπόσχεση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Δια γυμνού σφραγιστού

Οί 156 και οι άλλοι

Οί 156 επιψήφισαν στη Βουλή των Έλλήνων τον προϋπολογισμό της λάσπης, τον προϋπολογισμό με τό έναμισι τρισεκατομμύριο έλλειμμα. Γι' αυτούς δέν έμπαινε πρόβλημα νά μή χειροκροτήσουν, ακόμη μιά φορά, έναν προϋπολογισμό πλαστό, έλλειμματικό, άντικοινωνικό. Καί επιπλέον, επειδή ή επιψήφιση αυτή ήταν ψήφος έμπιστοσύνης γιά τήν κυβέρνηση, έπιδοκίμασαν, ακόμη μιά φορά όχι μόνο τούς λογαριασμούς του κράτους αλλά τή συνολική δυσσομία πού τό κράτος τους καί ή πολιτική τους δημιούργησε. Έπραξαν στη Βουλή όπως πρόσταζαν οι βουλές του άρχηγού, όπως ταίριαζε στη βολή τους, όπως τό 'θελε τό βόλεμά τους. Αύτός κι αυτοί, σύνενοχοι, συναυτουργοί, άλληλέγγυοι, ένα σώμα μιά ψυχή, τά έχουν καλά μέ τά δούναι του δημοσίου χρήματος κι ακόμη καλύτερα μέ τά λαβείν: δούναι του κόσμου καί λαβείν δικά τους, των χιλιάδων του «κινήματος» καί του έκπασοκισμένου κράτους. Γούστο έχει, τώρα τήν τελευταία στιγμή, νά έγκατέλειπαν τον έαυτό τους. Έπραξαν όπως υπαγορεύουν ή πολιτική τους παιδεία, ή ιδεολογία τους καί προπαντός οι άνάγκες τους.

Και καλά αυτοί. Οι άλλοι; Οι άλλοι 144;

Μπορούν νά έχουν ήσυχη τή συνείδησή τους. Καταψήφισαν καί τον προϋπολογισμό, καί τούς πολιτικούς υπεύθυνους των σκανδάλων καί τήν πολιτική τους. Έτσι νόμισαν καί κυρίως έτσι άφησαν νά έννοηθεί. Πρώτοι καί καλύτεροι άνάμεσά τους οι άριστεροί. Οι 144 έκλιπαρούσαν τούς υπόλογους συναδέλφους τους νά τούς φτιάξουν έναν καλό έκλογικό νόμο. Οι 144 άπαιτούν νά εξασφαλισθούν οι προϋποθέσεις της δημοκρατικής όμαλότητας, καί τότε οι 156 νά παραιτηθούν. Νομιμοποιούνται έτσι οι 156 νά παραμείνουν στην έξουσία καί μάλιστα εξαγνισμένοι άφου αυτοί θά άποφασίσουν γιά τό δημοκρατικό πλαίσιο.

Κανείς δέν ήθελε πραγματικά νά παραιτηθεί εδώ καί τώρα ή κυβέρνηση των σκανδάλων. Παράτηση εδώ καί τώρα θά σήμαινε έκλογές μέ τον ισχύοντα έκλογικό νόμο, πράγμα πού μέ τή σειρά του θά σήμαινε έκλογικό θρίαμβο της Ν.Δ., κάτι δηλαδή πού ούτε ή ίδια ή Ν.Δ. τό ήθελε. Γιατί άλλο νά κερδίσει τίς έκλογές ό Μητσοτάκης καί άλλο νά διαθέτει εύρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία πού θά τον οδηγούσε πέρα καί από τό 1990. Όσο γιά τούς άριστερους, έκλογές μέ τον ισχύοντα έκλογικό νόμο θά σήμαινε τίναγμα στον άέρα όλης της προοπτικής της «συμπαράταξης». Υιοθέτησαν, λοιπόν, τήν κουτοπόνηρη λύση: καί καταδικάζουμε τήν κυβέρνηση καί της ζητάμε νά άποκαταστήσει τό δημοκρατικό πλαίσιο, άρα της ζητάμε νά μήν παραιτηθεί.

Ήταν όμως καί άλλοι παρόντες ένεργητικά σέ τούτη τή χριστουγεννιάτικη παράτα. Οι διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ. Έτούτοι καί διαφωνούν καί ανατριχιάζουν γιά τήν κρίση, καί ψηφίζουν υπέρ. Ύπέρ, δηλαδή κατά της διαφωνίας τους. Ή διαφωνία είναι άπλώς ή «σέ άνύποπτο χρόνο» καλή μαρτυρία γιά τά μετά, γιατί έτούτος ό τόπος πάντα θά έχει άνάγκη από άγνούς λαοσωτήρες.

Κάποιοι μάλιστα από τούς διαφωνούντες του ΠΑΣΟΚ, διαφώνησαν τόσο πολύ μαζί του πού άποφάσισαν νά παραιτηθούν ώστε νά μήν βρεθούν στη δυσάρεστη θέση νά ψηφίσουν υπέρ καί άφησαν τή θέση τους σέ αντικαταστάστη. Δέν διαψεύστηκαν: όπως είχε προβλεφθεί οι αναπληρώσαντες τούς παραιτηθέντες κ. Γιώτα καί Λάζαρη, ψήφισαν υπέρ. Μάλιστα τά είπαν καθαρά οι άνθρωποι. Ό κ. Λάζαρης πού είναι τόσο υπέρ της πιό πλατιάς συνεργασίας όλων των δημοκρατικών καί άριστερών δυνάμεων δήλωνε Σάββατο άπόγευμα:

«Άνεξάρτητα από τό πνεύμα της κινδυνολογίας του μηνύματος του πρωθυπουργού θέλω νά πιστεύω πως δέν πρόκειται νά καταψηφισθεί ό προϋπολογισμός στη Βουλή».

Κι ένας παλαιότερος διαφωνών του ΠΑΣΟΚ, ό κ. Δρεττάκης συμπλήρωνε:

«Μετά τήν αύριανή επιψήφιση του προϋπολογισμού από όλους τούς βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ό πρωθυπουργός δέν έχει παρά νά δεχτεί τήν πρόταση των κομμά-

Δια γυμνοί αφολλοῦ

των (...) τῶν 15 βουλευτῶν (...) μέ τήν ὁποία καθιερώνεται ὡς πάγιο σύστημα τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν ἢ ΑΠΛΗ ΑΝΑΛΟΓΙΚΗ».

Καί ἐπειδή κανεῖς δέν εἶναι τόσο ἀφελής ὥστε νά πιστεύει ὅτι ὁ Παπανδρέου θά τοῦς ἔκανε τή χάρη, μάλιστα μετά τό σαββατιάτικο μήνυμά του, τό μόνο συμπέρασμα πού ἰσχύει εἶναι ὅτι κανεῖς δέν θέλει πραγματικά νά παραιτηθεῖ ἡ κυβέρνηση καί ὁ ἑλληνικός λαός νά δώσει ἀπάντηση πολιτική στήν σαπίλα καί στήν κυβέρνησή της.

Ἔτσι καθώς ἔχουν περιπλακεῖ τά πράγματα, ἀνάμεσα σέ μεγαλοστομίες, σκάνδαλα, ἰδιοτελείες καί κουτοπονηριές ἡ χειρότερη λύση φαντάζει σάν ἄριστη: ὅλοι ἐνωμένοι στό πλαίσιο τῆς δημοκρατικῆς παράταξης, μέ ὅλους μέσα: τοῦς ἀριστεροῦς τῆς συμπαράταξης, τοῦς κεντρώους, τοῦς καλοῦς τοῦ ΠΑΣΟΚ, (σάν τοῦς κ.κ. Γιῶτα, Σιμίτη, Λάζαρη, Καρατζᾶ, Κακλαμανάκη, τόν Λαλιώτη κ.λπ., ὅλους αὐτούς τοῦς ἀνανήψαντες τῆς τελευταίας στιγμῆς — ἡ νέα ἐφεύρεση τοῦ «καλοῦ» ΠΑΣΟΚ γιά τήν ὁποία μέλι στάζουν τά χεῖλη τοῦ Κύρκου καί τοῦ Φλωράκη), ὅλους τοῦς ἐντιμότατους δημοκράτες καί προοδευτικούς ἀνθρώπους σέ μιᾶ ἁρμονική συμβίωση πού θά μᾶς ὀδηγήσει σέ μιᾶ νέα περίοδο ἀνεπανάληπτης προόδου. Καί ἐπειδή ἡ μνήμη δέν εἶναι ἀπό τίς καλύτερες ἀρετές τοῦ Νεοέλληνα κι ὅλοι εἶναι διατεθειμένοι νά ξεχάσουν τά πάντα, ἡ λύση αὐτή μοιάζει πιθανότατα. Καί ἡ σαπίλα τοῦ μέλλοντος ἐπίσης.

Γιῶργος Καρρᾶς

Φίλαθλος – Ποδόσφαιρο – ΠΑΣΟΚ

Κάποτε ἐμφανίστηκε καί ἡ «ἀλλαγὴ». Μιά ὄνειρική ὑπαρξη, μιᾶ ὑπόσχεση θολή καί συγκεκριμένη ταυτόχρονα. Ὁ καθένας στό περίγραμμα αὐτῆς τῆς μορφῆς, στό βάθος, μπορούσε νά τῆς ἀποδώσει τά χαρακτηριστικά πού αὐτός ἤθελε. Μιά καινούρια μαγική εἰκόνα, ἕνα φανταστικό μισοτελειωμένο πάζλ, πού μπορεῖ νά συμπληρώνεται κατά τή βούληση τοῦ προσκεκλημένου, τοῦ θεατῆ.

Γέμισε ὅλη ἡ ζωὴ ἀπό τέτοιες εἰκόνες. Στό κέντρο μιᾶς ἀπ' αὐτές, ὁ φίλαθλος. Μορφὴ ἐξίσου θολή, ὑπαρξη πού προϋπήρχε, ἦταν ὅμως ὡς σήμερα παραμελημένη, ἀδικημένη, ἐκμεταλλεῦμενη, πεταμένη στήν ἄκρη. Τώρα, ἐμεῖς, θά τόν ξαναβάλουμε στό κέντρο τῆς εἰκόνας, γύρω ἀπ' αὐτόν καί κυρίως γι' αὐτόν θά ξαναφτιαχτοῦν, θ' ἀλλάξουν, τά ὑπόλοιπα πρόσωπα, τό φόντο, τά χρώματα. Ὁ πίνακας ἔχει νόημα μόνο γι' αὐτόν, ἀνήκει μόνο σ' αὐτόν. Ὅπως ἡ Ἑλλάδα ἀνήκει στοῦς Ἕλληνες, ἔτσι καί ὁ ἀθλητισμός, τό ποδόσφαιρο (πρέπει νά) ἀνήκει στοῦς φίλαθλους του.

Αὐτός ὁ φίλαθλος εἶναι ἀγνός, ἀνιδιοτελής, καλοπροαίρετος. Τό πάθος καί ὁ φανατισμός γιά τήν ομάδα, εἶναι ἐκδήλωση ὑγείας καί ζωντάνιας, εἶναι ἡ μορφὴ τοῦ ἀγώνα του, εἶναι ἡ διάθεσή του νά πάρει τίς τύχες του στά χέρια του. Ὁ κάθε φίλαθλος γιά τή δική του ομάδα, μεγάλες καί μικρές ἀνεξάρτητες συνιστώσες, πού ὅμως μπορεῖ νά ἀθροιστοῦν, μαζί μέ ἄλλες —σέ ἄλλους πίνακες— συνιστώσες, μέσα ἀπὸ μᾶς καί τό κράτος μας.

Αὐτός ὁ φίλαθλος, ἂν παραφέρεται, ἂν παρεκτρέπεται, ἂν εἶναι τσαμπουκάς, ἂν αὐθαίρετῆ, εἶναι γιατί τόν πνίγει τό δίκιο. Αὐτός ἔχει πάντα ἄδικο δέν τοῦ πρέπει λοιπόν ψόγος, ἀλλά ὕμνος, ὅπως καί στόν «αὐθαίρετο οἰκιστῆ», ὅπως σέ κάθε αὐθαίρετο, πού μᾶς βολεύει. Εἶναι ἕνας μικρός Κουτσόγωργας τῶν γηπέδων, πού γυρεύει νά φτιάξει τήν ἱστορία του. Ὅλο τό θέμα εἶναι αὐτοῖ οἱ μικροὶ «Μένιοι», πού ὑπάρχουν παντοῦ, νά πληθύνουν, ν' ἀθροιστοῦν μέ τόν Μένιο.

Γι' αὐτόν τόν φίλαθλο ἐμεῖς θ' ἀναμορφώσουμε ἀθλητισμό καί ποδόσφαιρο, ὥστε νά τοῦ ταιριάξουν. Ἀπ' τήν ἀστείρευτη πηγὴ ἔμπνευσης τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς ἐνότητας βγαίνει τό σύνθημα γι' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ: μαζικός λαϊκός ἀθλητισμός. Πιο πολὺς ἀθλητισμός, πιο πολὺ μάζες καί πιο πολλοὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, παντοῦ. Στὴν ἀθλητικὴ ἡγεσία, στοῦς προπονητές, στὴ διαιτησία. Ἀνθρωποὶ ἄπλοιοι, μέσα ἀπὸ μᾶς. Ἀν στίς ἡγεσίες τῶν ὁμάδων κυριαρχοῦσαν ὡς σήμερα οἱ ἀπλησίαστοι, οἱ μεγαλοπαράγοντες καί οἱ ψευτομαικῆνες, ἐνῶ οἱ λαϊκοὶ ἡγέτες ἀποτελοῦσαν σπάνιες ἐξαιρέσεις —ιστορικός ἔμεινε ὁ Μπέλλας τοῦ Παναιγιαλείου, γιατί ἦταν ἕνας— τό ζήτημα εἶναι νά πληθύνουν καί νά κυριαρχήσουν οἱ σημερινοὶ ὅμοιοι του, Σαββίδηδες, Σκλαπάνηδες, Σταματελάτοι, Λουκόπουλοι, Γιδοῦποιοι καί τόσοι ἄλλοι. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί οἱ Γιῶργηδες, λεφτάδες ἢ καί ἀπατεῶνες, δικοὶ μας ὅμως, σάν ἐμᾶς. Καί δίπλα, πολὺ κοντά καί παντοῦ τό κράτος μας. Διαρκές ἐνδιαφέρον, συνεχῆς φροντίδα καί λεφτά, λεφτά πολλὰ, λεφτά δικὰ τους, πού τώρα ὅμως τά διαθέτουμε γι' αὐτούς. Ρυθμίσεις, ἐπιχορηγήσεις, παρεμβάσεις, παραβιάσεις κι ὅλα αὐτὰ γιά τόν φίλαθλο καί τό ἀθλημά του.

Δια γυμνού σφαιλάου

Αν ή σημερινή κοινωνία θέλει τόν άθλητισμό καί τό ποδόσφαιρο θέαμα, «διέξοδο» καί τζόγο, ή «άλλαγή» εκεί, σημαίνει νά κάνουμε τόν φίλαθλο πρωταγωνιστή σ' αυτό τό θέαμα, νά μετατρέψουμε τή φυγή στά γήπεδα σέ μέθεξη, νά γενικεύσουμε καί νά μεγιστοποιήσουμε τόν τζόγο: προπονηθείτε καί έτσι προπορευτείτε. Για μās ατή ή ιδιαίτερη άδυναμία καί άγάπη δέν πηγάζει μόνο άπ' τή γενική μας διάθεση νά αλλάξουμε, νά δλοκληρώσουμε, τίς μικρές άποσπασματικές εικόνες τής κοινωνίας. Ο φίλαθλος, τό ποδόσφαιρο, άποτυπώνουν καί συμπυκνώνουν, επιπλέον, έμάς τούς ίδιους καί τήν κοινωνία πού έχουμε στα κεφάλια μας.

Σταύρος Λιβαδάς

Οί διαφωνούντες τής ΕΑΡ

«Διαφοροποιούνται κινούμενοι στα πλαίσια του κόμματος»

Δέν έχουμε κανένα λόγο νά άμφισβητήσουμε τήν ειλικρίνεια των διαφωνούντων τής ΕΑΡ, είτε των «4», πού υπέγραψαν τήν κοινή δήλωση, είτε των «18» πού θά συγκροτήσουν τάση. Άλλά οί «4» (Δ. Γιατζόγλου, Μ. Παπαγιαννάκης, Στ. Πιτσιόρλας, Δ. Ψυχογιός) φροντίζουν οί ίδιοι νά αυτοδιαψεύδονται μέ τίς πράξεις τους. Λένε λοιπόν ότι διαφώνησαν έξαρχής μέ τίς άποφάσεις καί τούς χειρισμούς πού δρομολόγησαν τό συνασπισμό τής Άριστεράς, ότι ο συνασπισμός άκυρώνει τόν αυτόνομο πολιτικό ρόλο πού θά μπορούσε νά διεκδικήσει ή ΕΑΡ, ότι βρίσκεται σέ αντίθεση μέ τίς στρατηγικές άποφάσεις του ίδρυτικού της συνεδρίου, πού επίσης άκυρώνεται, τέλος δέ διαβλέπουν τόν κίνδυνο τής όριστικής πρόσδεσης τής ΕΑΡ στή μόνιμη συνεργασία μέ τό ΚΚΕ.

Διά ταύτα λίγο άργότερα δύο από αυτούς (Πιτσιόρλας, Γιατζόγλου) πιστοποιούν ότι ή συνεργασία είναι πραγματικότητα μή ανατρέψιμη, ότι υπάρχει ανάγκη για «μέγιστη συσπείρωση του κόμματος» καί γι' αυτό ψηφίζουν θετικά. Άλλοι 18 ανακοίνωσαν ότι «άνοιγουν διαδικασίες» για τή συγκρότηση τάσης μέ βασικούς άξονες τήν αντιπαράθεση προς τό ΠΑΣΟΚ καί τήν «άντίθεση στή στρατηγική τής μονιμότερης συμπόρευσης μέ τό ΚΚΕ...» (ή έκλογική συμπόρευση είναι φαίνεται καί γι' αυτούς πραγματικότητα μή ανατρέψιμη).

Καιροσκοπισμός ή τυπολατρεία; Γνωρίζοντας τούς ανθρώπους (όρισμένους τουλάχιστον) θά έλεγα τό δεύτερο. Σέ κάθε περίπτωση οί «18» συγκροτούν τάση στό πλαίσιο των «άκυρωμένων» άποφάσεων του ίδρυτικού συνεδρίου, άποδέχονται τήν εύκαιριακή συνεργασία μέ τό ΚΚΕ (πού θά διευκολύνει τήν είσοδο περισσότερων βουλευτών στό κοινοβούλιο, τήν είσοδο στή «μεγάλη πολιτική»), όχι όμως καί τή μόνιμη συνεργασία. Νά καί μία τάση έκλογικίστικη, τήν ώρα πού δλοι οί κομματικοί φορείς βάλθηκαν νά μās πείσουν ότι κινούνται στή βάση μόνιμων ιδεωδών καί αναλλοίωτων άρχών. Κάτι είναι κι αυτό.

Κάτι σάν τήν τρίτη άποψη του 4ου Συνεδρίου, άς πούμε. Ριζικά καί άριστερά αντίθετη τότε μέ τήν κυρίαρχη άποψη τής μετεξέλιξης, τήν στήριξε ώστόσο χάριν τής μετεξέλιξης, πού αντιστοίχως χάριν τής τρίτης άποψης επικράτησε, συγκρότησε άμέσως μετά τάση τής όποίας σήμερα άγνοείται ή τύχη, άνοιξε πάντως τό δρόμο στή ήγετική ομάδα τής ΕΑΡ νά προχωρήσει σήμερα στή συνεργασία μέ τό ΚΚΕ μέσω τής άποκομμουνιστικοποίησης. Κάπως έτσι βλέπει άλλωστε καί *ΤΟ ΒΗΜΑ* (11.12) τή συγκρότηση τής τωρινής τάσης: «*Η δημιουργία πάντως, αυτής τής τάσης μπορεί νά άποδειχθεί σωτήρια για τήν ένότητα τής ΕΑΡ. Κάποιες πρώτες άπειλές περι άποχωρήσεων των διαφωνούντων*» δέν φαίνεται νά υλοποιούνται, ενώ ή δημιουργία μιας τάσης θά τούς επιτρέψει νά διαφοροποιηθούν, κινούμενοι στα πλαίσια του κόμματος».

Τάσεις πού αντιδρούν στις επιλογές τής κυρίαρχης ομάδας, τάσεις σωτήριες για τίς επιλογές τής κυρίαρχης ομάδας. Ένα μεγάλο τμήμα τής άνανεωτικής Άριστεράς βαδίζει τό δρόμο πού τής χάραξε ή ούσιαστικά μειωηφούσα καί πάντα συμπαγής ήγετική ομάδα, τό δρόμο τής αυτοκαταστροφής.

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Ἡ «ἀλλαγὴ» τελείωσε ζήτω ἡ ἀλλαγὴ

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Ο ἀναγνώστης θά πρόσεξε, ἴσως, ὅτι στὸν τίτλο τοῦ ἡ λέξη ἀλλαγὴ τὴν πρώτη φορά εἶναι ἐντὸς εἰσαγωγικῶν ἐνῶ τὴ δεύτερη φορά τὰ ξεφορτώθηκε. Κάπως ἔτσι, τόσο ἀπλὰ στὴ διατύπωση, μόνο μὲ δύο εἰσαγωγικά πού μπαίνουν καὶ βγαίνουν σὲ μιά λέξη, οἱ πολῖτες τοῦ τόπου αὐτοῦ ἐξήσαν καὶ φαντάστηκαν τὴ ζωὴ τους τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια. Ἐκεῖ, στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν ὁ τόπος ἔβγαινε ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ δικτατορία ἐρημωμένος καὶ ταλαιπωρημένος, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἀναζητοῦσαν ἐναγώνια μιά προοπτικὴ, τοὺς δόθηκε μιά λέξη: ἀλλαγὴ. Μὲ αὐτὴν ἔπρεπε νὰ κατανοήσουν τίς συγκρούσεις μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες θά ἐρχόταν στὸν κόσμο τὸ καινούργιο, αὐτὴ τοὺς δόθηκε σάν στόχος μέσα σὲ ἓνα κόσμο πού ἀλλάζε μὲ καταπληκτικὴ ταχύτητα, σὲ αὐτὴν θά ἔπρεπε νὰ ἐπενδύσουν τίς ψυχικὲς τους ἐνέργειες, μὲ αὐτὴν θά ἔπρεπε νὰ συμβολίσουν πολιτικὲς καὶ σχέδια. Ἦταν μιά μεγάλη ἰδέα δηλαδὴ ἡ ἀλλαγὴ, τόσο μεγάλη πού γρήγορα οἱ ἄνθρωποι βιάστηκαν νὰ τὴ βάλουν σὲ εἰσαγωγικά, νὰ στολίσουν τοὺς ἱερεῖς καὶ τὸν ἀρχιερέα τῆς μέ ἐπιθετα πού στὴν καλύτερη περίπτωσι εἶναι ἀτιμωτικά.

Ὅταν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981 οἱ πρωτεργάτες τῆς ἀλλαγῆς μὲ ἀσυγκράτητη εὐφορία καὶ περίσσειο μελοδραματισμὸ ἀνέβαιναν τὰ σκαλοπάτια τῆς ἐξουσίας, ὅταν ἐκεῖνο τὸ ἀσυναγώνιστο γιὰ τὴν ἀλλαζονεῖα τοῦ «ἐπιτέλους πιά σ' αὐτὸν τὸν τόπο» συνόδευε μέτρα ἀσήμαντα ἢ ἐπικίνδυνα, πού οἱ ἐμπνευστὲς τους τὰ ἤθελαν «πρωτόγνωρα», τότε, λοιπόν, πού ἡ ἀλλαγὴ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματά της κανεὶς δὲν μπορούσε νὰ φανταστῆ ὅτι, μέσα σὲ ἐπτὰ χρόνια, αὐτὲς οἱ ἰδέες καὶ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι θά μᾶς ὀδηγοῦσαν στὸ χάλι πού ζοῦμε τοὺς τελευταίους μῆνες. Ὅντε καὶ οἱ ἴδιοι φαντάζομαι ὅτι τὸ φανταζόταν. Οἱ ἄνθρωποι ἀπλῶς ἤθελαν τὴν ἀλλαγὴ, αὐτὴν ὑπεροῦσαν.

Ὅστόσο, ἀλλαγές ὑπῆρξαν πολλές αὐτὰ τὰ ἐπτὰ χρόνια τῆς πασοκικῆς ἐξουσίας καὶ ὅλες μαζί συνθέτουν τὸ πανόραμα μιᾶς διακυβέρνησης τῆς ὁποίας ἡ μοιραία ἀπόληξη εἶναι ἡ κατάρρευση τοῦ σωτηριολογικοῦ μύθου μέσα στὴν ἀσυναρτησία, τὸν νεποτισμὸ, τὴν κοινωνικὴ ὀπισθοδρόμηση, τὴν ἠθικὴ σήψη καὶ τὴ θεσμικὴ ἀποσύνθεση. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦρθε φυσιολογικά, ἦταν συνάρτηση δηλαδὴ τῶν κοινωνικῶν, ἰδεολογικῶν καὶ οργανωτικῶν ἀφαιτηριῶν τοῦ κόμματος τῆς ἀλλαγῆς καὶ μόνο ἀναστάτωση πού πυροδότησε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ δίνει τὴν ἐπιφανειακὴ ἐντύπωση ὅτι ὅσα συμβαίνουν αὐτὸ τὸ τελευταῖο τρίμηνο εἶναι ἡ αἰτία τῆς χρεωκοπίας. Ἀλλὰ μιά τέτοια ἐντύπωση ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ ἐκλαμβάνει κανεὶς τὰ ἀποτελέσματα ὡς αἰτίες καὶ νὰ πελαγοδρομεῖ σὲ ἓναν ἄκρατο ἱρρασιοναλισμὸ.

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* θά θυμοῦνται, ἴσως, ὅτι ἤδη στίς ἀρχές τοῦ Σεπτέμβρη πού μᾶς πέρασε μιλοῦσαμε γιὰ ἐξουσία ἠθικὰ νεκρή, γιὰ εἴσοδο στὴ μετα-ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ. Καὶ μιλοῦσαμε γιὰ εἴσοδο στὴ μετα-ΠΑΣΟΚ ἐποχὴ χωρὶς ἀκόμη νὰ γνωρίζουμε, ὅπως ὅλος ὁ κόσμος ἄλλωστε, τὴν ἔκταση τοῦ σκανδάλου Κοσκωτᾶ καὶ τὴν ἄμεση ἀνάμειξη τῆς κυβέρνησης σὲ αὐτὸ μὲ ὅλες τίς ἰλαροτραγικὲς λεπτομέρειες πού καθημερινὰ κατακλύζουν τὸν τύπο. Γνωρίζαμε ὅμως κάτι ἄλλο πολὺ ἀπλὸ καὶ στέραιο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν πολιτικῶν μας πραγμάτων: ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ εἶχε ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἀπωλέσει τὴν ἰδεολογικὴ ἡγεμονία μὲ τὴν ὁποία ἐπὶ χρόνια ἔδενε τὰ λαϊκὰ στρώματα στό ἄρμα του, ὅτι τὰ δράματά του εἶχαν χλωμιάσει — κανεὶς πιά δὲν ἐπαιρνε στὰ σοβαρά τὸν βροντόλαλο ἀλλὰ κενὸ περιεχομένου σοσιαφανὴ του λόγο. Μὲ καθυστέρηση εἶναι ἀλήθεια, ἡ ἐκδηλῆ δυσαρέσκεια καὶ ἀντίθεση τοῦ κόσμου στὴν πολιτεία τοῦ ΠΑΣΟΚ προσήμαιναν μὲ σαφήνεια καὶ τὴν πολιτικὴ του ἥττα.

Εἶναι θέμα χρόνου πιά νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ μείωση τῶν ἀναγκῶν του διὰ τῆς λαϊκῆς ἐτμηγορίας.

Ἀποκαλύπτεται ἔτσι ὅτι τὸ μεγαλύτερο σκάνδαλο στὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ τόπου εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ΠΑΣΟΚ πού ξαφνικά καὶ ἀπότομα κατάφερε νὰ «συνδέσει» τὸν μισὸ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ μὲ τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδέα. Δὲν πιστέψαμε ποτέ σ' αὐτὸν τὸν δῆθεν ἄθλο γνωρίζοντας ὅτι τὴν ἐπιφάνεια τοῦ πολιτικοῦ σκηنيκοῦ κατελάμβαναν ἰδέες ρηχές, ἰδεολογήματα ὑποπτα, ἀναλύσεις ἀνυπόστατες. Ἐπειδὴ τέτοιας ἔκτασης ἰδεολογικοὶ μετασχηματισμοί, ὅπως ἡ προσχώρηση τοῦ 48% τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία, δὲν ἐπιτυγχάνονται μὲ ἰδεολογικὰ ἀναβολικά, δὲν πιστέψαμε ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ κατάφερε νὰ πραγματοποιήσει ὅσα οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ κομμουνιστὲς ὄλου τοῦ κόσμου δὲν μπόρεσαν νὰ πετύχουν ἐδῶ καὶ 150 χρόνια παρὰ τοὺς τιτάνιους θεωρητικούς, ἰδεολογικοὺς καὶ πολιτικούς τους ἀγῶνες. Γι' αὐτὸ ἐδῶ καὶ δέκα χρόνια μιλοῦσαμε γιὰ τὴ σοσιαλίζουσα ἀδολεσχία τοῦ ΠΑΣΟΚ καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ προσωπικῶς, πολὺ περισσότερο πού τίποτε τὸ σοσιαλιστικὸ δὲν διακρινόταν στὴν κίνηση τῶν μαζῶν τὰ τελευταῖα χρόνια — ἀντίθετα, ὁ καθένας μπορούσε νὰ διαπιστώσει ἔξαρση τοῦ συντεχνιακοῦ πνεύματος, τὴν σὲ βάθος ἀποδιοργάνωση τῆς κοινωνικῆς βάσης, τὴν ἀνθηση τοῦ μικροϊδιοκτητικοῦ ζήλου, μὲ ὅλες τίς συνάδουσες ἀντικοινωνικὲς πρακτικὲς τῆς ἀτομικιστικῆς δραστηριότητος.

Γνωρίζαμε ἀκόμη, πράγμα πού σήμερα ὄλοι «ἀναγνωρίζουν», ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ ὡς κόμμα ἦ ὡς «κίνημα (ἄς ἀφήσουμε τὸν Π. Εὐθυμίου ἢ τὸν Σπ. Λιναρδάτο στὸ *Βῆμα* νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ ζήτημα, νὰ διαλευκάνουν τί ἀπὸ τὰ δύο ἦταν καὶ, κυρίως, τί θέλει τὸ «Συγκρότημα» στὸ ἐξῆς νὰ εἶναι τὸ ΠΑΣΟΚ — δὲν ἦταν παρὰ ὁ ἀρχηγός του. Ἐμεῖς, ἤδη ἀπὸ τὸ 1975, τὸ θεω-

ρούσαμε κόμμα άρχηγικής δομής, έτσι τό είχαμε κατανοήσει και αναλύσει. Ήπειδή όμως δέν χρησιμοποιούσαμε τούς δρους αυτούς έτσι, γιά νά γεμίζει τό χαρτί ή γιά νά καρεκλορητορευούμε, αλλά μέ τήν αναλυτική και έννοιολογική τους αυστηρότητα, ξέραμε — λές και χρειάζονταν κάποια σοφία — ότι «όταν συναχώνεται ό άρχηγός συναχώνεται όλόκληρο τό κόμμα» πού εξαρτιέται άπ' αυτόν, ότι δηλαδή ή ένός άνδρός άρχή είναι όχι μόνο βαθιά άντιδημοκρατική και ήθικά επιλήψιμη άφού οδηγεί στή βάνουση περιφρόνηση τών ανθρώπων, αλλά, έχει και βαρύτατες πολιτικές συνέπειες γιά τή συνολική δομή τής όποίας είναι τό κύριο, άν όχι τό μόνο, άρθρωτικό στοιχείο. Ή φυσική, ή μερική έστω, άχρήστευση του άρχηγού συνεπάγεται άναγκαστικά όσα όλοι μόνο τώρα «άναγνωρίζουν», ότι δηλαδή, έφόσον ό άρχηγός άρρώσθηκε βαριά, άρρώσθηκε και τό σύνολο, πράγμα πού προξένησε άνεξέλεγκτες ροπές, φυγόκεντρες τάσεις, ύπαρχηγιλίκια, άλληλοξεσκεπάσματα και άλληλομαχαιρώματα — ή προστατευτική όμπρέλα του άρχηγού κατάντησε σουρωτήρι και όλοι αισθάνονται τήν άνάγκη νά προστατέψουν έαυτούς άδιαφορώντας δ' άλλήλους.

Δέν ύπενθυμίζουμε εδώ πράγματα χιλιοεπιωμένα σ' αυτό τό περιοδικό από τόν γράφοντα και όλους τούς συνεργάτες του Πολίτη γιά νά άποδείξουμε πόσο είχαμε δίκιο, θά ήταν, πραγματικά, μικρόψυχο και άχαρο νά βγάλουμε δισκο γιά νά μάς άναγνωρισθεί τό δίκιο. Άλλος είναι ό λόγος αυτής τής ύπόμνησης. Έχει νά κάνει μέ τό μέλλον, μέ τά άπ' εδώ κι εμπρός. Μάς νοιάζει νά δούμε όχι μόνο τί λέγεται από ύποτιθέμενους άρμόδιους και από άπλους ανθρώπους πού τά 'χουν χαμένα μέσα σ' αυτό τό γενικό ραβδί, αλλά, κυρίως, τί δέν λέγεται, τί παραμένει στή σκιά, τί παραμένει στό άπυρόβλητο. Καί δέν είναι καθόλου παράδοξο ότι όσα δέν λέγονταν παλιότερα, τά ίδια άκριβώς άποκρύπτονται και σήμερα μέ έπιμέλεια παρά τίς γενικές «άναγνωρίσεις» πού ώστόσο δέν πάνε πέρα από τήν περιγραφή μις κραυγαλαίας επιφάνειας. Γιατί τό νά πεις σήμερα ότι οι τάδε τά «μάσησαν» ή ότι οι δείνα χρηματίστηκαν κι ότι όλοι γραπώθηκαν γερά στήν έξουσία άποτελεί σχεδόν κοινοτυπία πού τόσο καλά ξέρουν νά χρησιμοποιούν τά λαλίστατα πρωτοσέλιδα τών έφημερίδων και οι κάθε λογής πολιτικοί σεναριογράφοι.

Στή σκιά ώστόσο παραμένουν, όπως παρέμεναν και στήν εποχή τών ήμερών τής γενικής εύφορίας, οι ιδεολογίες πού κυφορούν τίς νέες περιπέτειες ένώ τό αίτημα γιά κάθαρση έρχεται άπλώδ νά λουστράρει τήν επιφάνειά τους, νά ξεκαιουργώσει τό φθαρμένο προσωπείο. Μολονότι σήμερα

έντός και έκτός του ΠΑΣΟΚ, από στελέχη και μέλη του, από συμπολιτευόμενο και άντιπολιτευόμενο τύπο, από τά έπιτελεία τής άριστεράς και τούς όπαδούς τής εκδηλώνεται μιá σπουδή νά στηλιτευθεί τό ΠΑΣΟΚ και νά καταδειχθεί τό αυτόνόητο, άλλωστε, τής χρεωκοπίας του, μολονότι όλοι συναγωνίζονται ποιός πίο πολύ θά ψέξει και ποιός θά ξεσκεπάσει ποιόν, παρά ταύτα μέ σύνεση και έπιμέλεια θά κρατηθεί μακριά από κάθε κρίση και κριτική δ,τι επί δεκαπέντε χρόνια βρισκόταν στή ρίζα του κακού, στον πυρήνα, τελικά, τής πασοκικής άποτυχίας: ή επαγγελία τής άλλαγής, ή ιδεολογία τής άλλαγής. Καί επειδή αυτή ή ιδεολογία όχι μόνο δέν κατακρίνεται αλλά, άφθορη και άνυποψίαστη, εξακολουθεί νά συνέχει όλο τό άριστοδημοκρατικό κόσμο πού φωνάζει «κάτω ή σαπίλα», γι' αυτό πολλοί άπ' όσους τήν ύπηρετήσαν ως πιστοί θεράποντές τής, όσοι τήν στήριξαν «κριτικά», όσοι βολεύτηκαν μ' αυτήν, όσοι σκέπαζαν τίς φωνές πού διεδικούσαν πραγματικές άλλαγές μέ άνούσιες και ρητορικές άντιφωνήσεις, όσοι λαιδορούσαν τίς φωνές εκείνων, πού έπιζητούσαν τήν άλλαγή πού άλλαζε τόν κόσμο είναι έτοιμοι σήμερα νά άναφωνήσουν: ή «άλλαγή» τελείωσε, ζήτη ή άλλαγή. Ό,τι τό κακό και άθλιο ΠΑΣΟΚ άφησε μεσοστρατίς, δ,τι εκείνο δέν μπόρεσε νά πραγματοποιήσει, δ,τι χάθηκε στό βούρκο και τήν άνομία τής πασοκικής διαχείρισης, δ,τι οι άδέξιοι μυστακαληδέες του τσαλαπάτησαν και ταλαιπώρησαν είναι καιρός νά ξαναφορέσει τά καλά του, νά βρει τούς επιδέξιους και προπαντός τούς τίμιους διαχειριστές του, ή μεγάλη Ήδέα τής άλλαγής, «επιτέλους πιά σ' αυτόν τόν τόπο», νά πραγματοποιηθεί. Καιρός πιά γιά τήν πραγματική, τήν πολυπόθητη άλλαγή, όχι στήν ψευδεπίγραφη του ΠΑΣΟΚ, έπιτέλους μιá άλλαγή χωρίς εισαγωγικά, χωρίς μεσοσιανικούς μεσάζοντες, χωρίς σκάνδαλα, χωρίς τριτοκοσμισμό, χωρίς έλλείμματα, χωρίς χρέη, χωρίς νέφος, χωρίς μπιτολιάρια, μέ έλεύθερη και προπαντός πλουραλιστική ραδιοτηλέοραση, μέ συντάξεις στους άντιστασιακούς, μέ άπλή άναλογική, και από κεί γραμμή στό σοσιαλισμό.

Τί ήταν λοιπόν, ή άλλαγή πού χάσαμε στό δρόμο; Είναι άνάγκη και πάλι νά ύπενθυμίσουμε μερικά τής στοιχεία ώστε νά προΐδεαζόμαστε γιά τήν άλλη, τήν «καλή», πού θά βρούμε μπροστά μας.

Ή άλλαγή του ΠΑΣΟΚ ήταν κατ' άρχήν άλλαγή πολιτικού προσωπικού, άλλαγή τών πολιτικών δυνάμεων τής έξουσίας και του κράτους. Ή πρωτοφανής προεκλογική (έννοούμε πριν τό 1981) εκμετάλλευση τής λαϊκής κατακραυγής κατά τής δεξιάς, τόσο τής ιστορικής δεξιάς πού άντι-

προσώπευε τά δεινά σαράντα χρόνων όσο και τής Ν.Δ., μέ μιάν άπλή άντιστροφή του κακού κατασκεύασε τό καλό, του έδωσε άρχηγό και άρχιερά πού του 'λαχε ό κλήρος νά μπορεί, άφού οι πάσης φύσεως ιδεολόγοι τής «άλλαγής», τής πρώτης και τής τελευταίας ώρας, έταξαν τ' άσκέρια τους στό πλευρό του Μεγάλου Άρχηγού, κι άφού ό κόσμος πείστηκε ότι ή έναλλαγή δέν μπορεί νά του βγει σε κακό, μπορεί μάλιστα νά του βγει και σε καλό. Έτσι τό ρεύμα πού υπερέβαινε τίς άφεταιρίες του σχηματίστηκε όρμητικό και ξεχειλίζοντας κάλυψε τήν άναμία προβληματισμού τών έμπνευστών του. Τό ίδιο ρεύμα όμως έδωσε τή δυνατότητα τή θέση τής δεξιάς μέσα στό κρατικό μηχανισμό νά καταλάβει ένα νέο πολιτικό προσωπικό, εύθεία προέκταση τής προδικατορικής Ένωσης Κέντρου και όλων τών κεντρογενών - φιλελεύθερων δυνάμεων μέ έννοιες σοσιαλίζουσες άποχρώσεις. Άλλαγή λοιπόν, άπ' αυτή τήν άποψη, ήταν ή έπιστροφή τών κεντρών στην έξουσία, πού ύστερα από τό τέλος τής τριτοκομικής φενάκης, προσάθησαν νά μιμηθούν τήν ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία.

Κατά δεύτερο λόγο, χάρη σ' αυτή τή δυνατότητα άντικατάστασης του πολιτικού προσωπικού του κράτους, άλλαγή ήταν ή κατακυριεύση του κρατικού μηχανισμού από εκπροσώπους άνερχόμενων μεσοστρωμάτων πού παράγονται στή βάση τής καπιταλιστικής άνασυγκρότησης και τής νέου τύπου διανομής τών εισοδημάτων μέ κύριο μοτίβο τήν τεχνικιστική - τεχνοκρατική ιδεολογία. Όχι όμως σε άμιγή μορφή γιατί οι ιδεολογίες αυτές, πού προέβαλλαν κυρίως διανοούμενοι τών άνερχόμενων μεσοστρωμάτων, συνδυάζονταν μέ λαϊκιστικά ιδεολογήματα περί λαού, λαϊκού μας πολιτισμού, παράδοσης, ριζών, λαϊκής συμμετοχής, έντονους έθνικιστικούς τονισμούς και έλληνοκεντρικές έξάρσεις. Πάντως τό σημερινό εκπασοκισμένο κράτος δέν είναι παρά ή εικόνα τών άντιφάσεων αυτών τών στρωμάτων και ιδεολογιών έξού και ή καταπληκτική άσυναρτησία τών μέτρων και τών ρυθμίσεων, ή προτίμηση στις άσαφείς θεσμοποιήσεις πού καταλήγουν σε άνομία και ή άρπακτική διάθεση μπροστά στήν άνασφάλεια πού δημιουργεί ή προσωρινότητα.

Τό τρίτο στοιχείο τής άλλαγής ήταν ή μεταφορά του άρχηγικού μοντέλου στό ίδιο τό κράτος. Τό πασοκικό κράτος, έκτός από τά γενικά χαρακτηριστικά αυταρχισμού πού, λίγο πολύ σημαδεύουν, τό σύγχρονο κράτος σε όλες τίς κοινωνίες, έπιπλέον, σημαδεύεται από τήν άρχή του ένός άνδρός, πού κυριολεκτικά γελοιοποίησε τούς θεσμούς τής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και τής λαϊκής κυριαρχίας. Ή βούληση, ή οι άνάγκες,

τοῦ ἀρχηγοῦ ἔγιναν βούληση καὶ ἀνάγκες τοῦ κράτους ἐνῶ ὑπουργικό συμβούλιο, ὑπουργοί, Βουλοί, κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο ὄργανο ἐξαρτᾶται ἀμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τὴ μόνη πολιτικὴ δύναμη τῆς ἐξουσίας ἀπλῶς διαχειρίζονται ποσοστὰ δοτῆς καὶ ἀνὰ πᾶσα στιγμή ἀνακλητῆς, ἀπὸ τὸν ἀρχηγό — πρωθυπουργό, ἐξουσίας.

Τέταρτο καὶ σημαντικότερο στοιχεῖο τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ὅτι ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη τὸ ΠΑΣΟΚ ἄλλαξε πολλὰ προκειμένου νὰ παραμείνουν τὰ πάντα στὸ ἴδιο σημεῖο. Ἄν λοιπὸν ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ ἀλλαγὴ, ἀρχικά, σήμαινε καὶ κάποιους ἀντικαπιταλιστικούς προσανατολισμούς πού ἀπέρρεαν, κυρίως, ἀπὸ τὸ βᾶρος καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν λαϊκῶν καὶ μικροαστικῶν στρωμάτων πού συστοιχῆθηκαν μαζί της, ὁλόκληρη ἡ ἑπταετία καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὰ μέτρα λιτότητας εἶναι ἡ πολιτικὴ ἐξυπρέτησης τῆς διαδικασίας πού λέγεται καπιταλιστικὴ συσώρευση, καὶ πού τὸ ἄλλο ὄνομά της εἶναι καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση.

Ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ἔχουν κι ἄλλα μαργαριτάρια πού κοσμοῦν τὸ πᾶνθεο τῆς ἀλλαγῆς. Δέν θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὰ γιατί τὰ προηγουμένα ἀρκοῦν γιὰ νὰ καταδείξουν τὸ πραγματικὸ πολιτικὸ, θεσμικὸ καὶ κοινωνικὸ νόημα τῆς νέας μεγάλης Ἰδέας πού δόθηκε στὸν ἑλληνισμό, πού κι αὐτὴ, ὅπως ἄλλες «μεγάλες Ἰδέες», κατέληξε στὸν ἑλληνισμό τοῦ κοσμοτισμοῦ. Καὶ δέν ἦταν δυνατό ἄλλωστε παρά νὰ καταλήξει ἐκεῖ, γιατί οἱ ράγιες τοῦ τρένου τῆς ἀλλαγῆς ἦταν ἐξαρχῆς σάπιες. Τὸ παράδοξο, βέβαια, δέν ἦταν ὅτι «βάλτωσε ἡ ἀλλαγὴ» — ἐκφραση προσφιλῆς τόσο στὸ στόμα τοῦ Χαρίλαου Φλωράκη ὅσο καὶ στοῦ νῦν συνεταίρου του καὶ μέχρι πρότινος ἀσπονδου ἐχθροῦ του Λεωνίδα Κύρκου. Ἄν ὑπάρχει μιά πραγματικὴ ἀνωμαλία στὴν ὅλη ἱστορία εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀριστερά, σέ ὅλες τῆς τῆς ἐκδοχῆς, γιὰ ἀλλαγὴ μιλοῦσε κι αὐτὴ, ἴσως ὄχι ἀκριβῶς τὴν πασοκικὴ, ἀλλὰ πάντως τόσο συγγενικὴ μ' αὐτὴν πού δέν δίστασε νὰ τὴν στηρίξει καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξει. Ὅλες οἱ ἀριστερές ἐπὶ μιά δεκαπενταετία τώρα κατέβαλαν ἐργῶδες προσπάθειες γιὰ τὴν Ἀλλαγὴ, τὴν ὁποία κατὰ καιροὺς ἤθελαν βαθιά, πλατιά, πραγματικὴ, οὐσιαστικὴ, ἐθνικὴ, δημοκρατικὴ καὶ πάει λέγοντας ὁ χορὸς τῶν ἐπιθέτων. Βέβαια, τόσο τὸ ΚΚΕ ὅσο καὶ ἡ ἀνανεωτικὴ ἀριστερὰ τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ μιλοῦσαν ἐπίσης γιὰ τὴν «κατεύθυνση τοῦ σοσιαλισμοῦ», πρὶν ἀπ' αὐτὸν ὁμως προέτασαν κάποια ἐνδιάμεσα στάδια πού ἀποτελοῦν, ὅπως διατείνονται, ἀναγκαῖα προϋπόθεσή του. Κι

ἂν μὲν τὸ φερόνυμο κίνημα τῆς σοσιαλιστικῆς ἀλλαγῆς, τὸ ΠΑΣΟΚ, φρόντιζε ἀρκετὰ ἔγκαιρα νὰ ἀποστομῶνε ὄλους ὄσοι πάσχισαν νὰ ὑπερβοῦν τὴ γλωσσαλγία τῆς ἀντρεοπαντρεϊκῆς καζουιστικῆς, στὰ χωράφια τῆς «παραδοσιακῆς» ἀριστερᾶς τὰ πράγματα δέν πῆγαιναν καλύτερα: κάθε ἄλλη σκέψη, ἀπαρχὴ ἔργου ἢ προσπάθεια ἐξοστρακίζονταν ὡς ἀνευθυνότητα, κάθε προβληματισμὸς πού παρέβαινε τοὺς πατρωνυμικούς ἀφορισμούς καυτηριαζόταν καὶ παραμεριζόταν ὡς ἀριστερισμὸς ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωσή, ἀνεφικτὴ οὐτοπία. Ἐδῶ δηλαδὴ παρενέβαινε καὶ παρεμβάινει ἀκόμη ἡ θεωρία τῶν σταδίων, ὁ πραγματικὸς τροφοδότης καὶ μῆτρα τῆς ἰδεολογίας τῆς ἀλλαγῆς.

Ἡ σύγχρονη μορφή πού παίρνει ἡ θεωρία τῶν σταδίων, ἐμμένοντας στὴ θεώρηση τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς μιάς ἱστορικῆς προσωρινότητας, συμπεραίνει ὅτι νὰ μὲν τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα δέν ὀδηγεῖται στὴν αὐτοκαταστροφή, ἀλλὰ, στίς σημερινές συνθήκες τῆς γενικευμένης κρίσης τοῦ συστήματος εἶναι δυνατό νὰ προκύψει «ὀλιγότερος καπιταλισμὸς». Οἱ ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, τῶν διανοομένων, τῶν ἀγροτῶν, τῶν μικρομεσαίων, τῶν νέων κοινωνικῶν κινήματων καὶ τῶν νέων κοινωνικῶν στρωμάτων συνεπάγονται, προοδευτικά, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς κατακτήσεις σέ βᾶρος τοῦ καπιταλισμοῦ πού τοῦ περιορίζουν βαθμιαῖα τὶς δυνατότητες καὶ τὰ ὄρια ἀνάπτυξής του, τοῦ ἀποδυναμώνουν τὰ κέντρα ἰσχύος, διευρύνουν τὰ ὄρια τῶν πολιτικῶν δυνατοτήτων τῶν λαϊκῶν δυνάμεων πού, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, μποροῦν νὰ κατακτοῦν ἰσχυρές θέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν καὶ νὰ ἀπομονώσουν τὶς δυνάμεις τῆς ἀστικῆς ἐξουσίας. Ἡ σύγχρονη θεωρία τῶν σταδίων καὶ ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς τῆς ἀριστερᾶς, μᾶς λένε, ὅτι προοδευτικὰ διαμορφώνεται ἕνας νέος συσχετισμὸς δυνάμεων πού δρᾷ πρὸς «τὴν κατεύθυνση τοῦ σοσιαλισμοῦ», μέχρι πλήρους ἀποστραγγίσεως τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δυνάμεως τοῦ καπιταλισμοῦ.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴ θεώρηση οἱ κύριες συνιστώστες τῆς Ἀριστερᾶς πριμοδότησαν τὸ στάδιο τῆς ἀλλαγῆς ὡς τὴν ἀναγκαῖα καὶ ποθητὴ κατάκτηση πρὶν ἀπὸ τὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ καθεμιά μὲ τὸν τρόπο τῆς βέβαια καὶ μέσα ἀπὸ τὶς δικές της ἀντιφάσεις, ὅλες ὁμως θεωρώντας ὅτι ἡ ἐπαγγελλόμενη ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ ἀλλαγὴ εἶναι ὁμόροπη μὲ τὴ δική τους, συγγενικὴ. Τὰ παραστρήματα τοῦ ΠΑΣΟΚ ἢ τὶς ἀνορθοδοξίες του τὶς ἀπέδιδαν σέ ἀποκλίσεις, σέ ἐκτροπές ἢ ἀσυνέπειες ἀπέναντι στὴν κατὰ βάση σωστὴ κατεύθυνση μὲ τὴν ὁποία ποτὲ δέν διαφώνησαν. Γι'

αὐτὸ καὶ μέχρι πρότινος θεωροῦσαν τὸ ΠΑΣΟΚ ἀριστερὴ — δημοκρατικὴ δύναμη καταγγέλλοντας μόνο τὴ «δεξιὰ του πολιτικῆς». Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ πιεζόμενο, κυρίως μὲ τὸ νὰ χάσει τὴν ἐκλογικὴ του αὐτοδυναμία, θὰ ὑποχρεωθεῖ μετεκλογικὰ ὁλόκληρο ἢ τμήματά του (τὸ «καλὸ» ΠΑΣΟΚ) νὰ ἀποδεχθεῖ τὶς προγραμματικὲς θέσεις τῆς ἀριστερᾶς, τὶς θέσεις ἐκείνες δηλαδὴ πού ἀποτελοῦν τὴν καθαρὴ καὶ ἀνόθευτη μορφή τῆς ἀλλαγῆς. Στὸ ἄκρο αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς διαφαίνεται ἡ παχυλὴ αἰσιοδοξία ὅτι ἐφθασε ἡ ὥρα, «τώρα πού τὸ ΠΑΣΟΚ καταρρεῖ» νὰ διαμορφωθεῖ μιά νέα δύναμη ἐξουσίας στὴν ὁποία θὰ συμμετέχει, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο καὶ ἡ ἀριστερά, ἕνα εἶδος κεντροαριστεροῦ συνασπισμοῦ δηλαδὴ, ἡ διαφορετικὰ, ὅπως καθημερινὰ τὸν τελευταῖο καιρὸ διαλαλοῦν σέ ὄλους τοὺς τόνους, ἐφθασε ἡ ὥρα τῆς Ἀριστερᾶς. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε τόσο τὸ ΚΚΕ ὅσο καὶ ἡ ΕΑΡ τὰ πρῶτα κίβλας σημεῖα κάμψης τοῦ ΠΑΣΟΚ τὰ ἐρμήνευσαν ὡς κατάρρευση τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος. Ἀλλὰ ἂν ὁ ὄρος «κατάρρευση» σημαίνει αὐτὸ πού κάθε Νεοέλληνας καταλαβαίνει ἀκούγοντας τὴ λέξη αὐτὴ, δηλαδὴ διάλυση εἰς τὰ ἐξῶν συνετέθη μέχρι μεγάλη μείωση τῆς δυνάμει του, στὸ βαθμὸ πού αὐτὴ εἶναι ἡ πρόβλεψή τους γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον τοῦ ΠΑΣΟΚ πάει νὰ πεῖ ὅτι παίρνουν τὶς ἐπιθυμίες τους γιὰ πραγματικότητα παραγωγίζοντας ταυτόχρονα καὶ σωρευτικὰ δύο παράγοντες: Πρῶτο διὰ τὴν ὥρα οἱ κύριες διαρροές τοῦ ΠΑΣΟΚ κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὄχι πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ δεύτερο ὅτι ἡ κατοχὴ ἐκ μέρους τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ προσφέρει στίς δυνάμεις του μιά ἐξαιρετικὰ ἀνθεκτικὴ γραμμὴ ἀντίστασης πού τοῦς ἐπιτρέπει νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ μάχη ἔχοντας διατηρήσει τὸν κύριο ὄγκο τους. Ἐτσι, ἄλλο ἦτα στίς ἐπικείμενες ἐκλογές, πράγμα περισσότερο ἀπὸ βέβαιο, καὶ ἄλλο πράγμα κατάρρευση καὶ ἀποσύνθεση.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα ΚΚΕ καὶ ΕΑΡ προσβλέπουν σέ μιά δυνατότητα μετεκλογικῆς συμμαχίας μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ ἢ μὲ δυνάμεις πού θὰ ἔχουν αὐτονομηθεῖ ἀπὸ τὸ ΠΑΣΟΚ ἢ μὲ ἕνα ἄλλο μεταμορφωμένο μετεκλογικὰ ΠΑΣΟΚ. Καὶ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ὄχι μόνο δέν τὴν ἔχουν διαψεύσει ποτέ, ἀλλὰ ἀντίθετα, στελέχη τους ἀκούραστα τὴν ὑποδεικνύουν σάν μιά νέα προοπτικὴ (τελευταία ἐσοδεία ὁμιλία τοῦ Γρ. Φαράκου στὸ Βόλο ἢ ἄρθρο τοῦ Ἀρ. Μανωλάκου στὴν Ἐλευθεροτυπία 4.12.88).

Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού περισσότερο ἐν-

διαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι να καταστεί σαφές ότι τα δύο κόμματα της «συμπαρατάξης» των δυνάμεων της άριστερας βάζουν υποψηφιότητα να υπηρετήσουν το πρόγραμμα της αλλαγής που το ΠΑΣΟΚ δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να φέρει σέπρας. Η «αλλαγή» άλλωστε ήταν και δικός τους στόχος όλα τα τελευταία χρόνια, αυτή ήταν η πεπτούσια της πολιτικής τους φιλοσοφίας και της πολιτικής τους πρακτικής. Γι' αυτό και ούδέποτε απομακρύνθηκαν από τη φαντασίωση της «ενότητας των δημοκρατικών δυνάμεων», έννοια που περιελάμβανε πάντοτε και το ΠΑΣΟΚ παρά το πανθομολογούμενο γεγονός ότι το κυβερνητικό κόμμα παραβίαζε καθημερινά κάθε δημοκρατική αρχή, θεσμό και πρακτική. Ο Χαρίλαος Φλωράκης για παράδειγμα δεν δίσταζε να συνάπτει μορατόρια με το ΠΑΣΟΚ και στις κρίσιμες γι' αυτό στιγμές να του τείνει χείρα βοήθειας. Ο Λεωνίδας Κύρκος, πάλι, συνεπτερος και ευθύτερος, ήταν ο πραγματικός πρωταθλητής της πράσινης ΕΑΔΕ. Η στάση του το βράδυ των εκλογών του 1981, καθώς άρπαζε ένα κόκκινο σημαϊάκι κι έφερνε γύρω την πλατεία της Ομόνοιας πανηγυρίζοντας κι αυτός τη νίκη της Άλλαγής, έδειχνε ακριβώς της νίκης που έστειλε το κόμμα του σε κοινοβουλευτική ύπερορία, συμβολίζει και αποκαλύπτει πολύ περισσότερα ακόμη κι από την πιο εύλωστη ομολογία.

Και τα δύο συμπαρατασσόμενα σήμερα κόμματα της άριστερας έβλεπαν στο ΠΑΣΟΚ μία δύναμη αλλαγής. Άλλαγή ήθελαν τα ίδια, αλλαγή ήθελε κι ο κόσμος, αλλαγή διέπραττε και το ΠΑΣΟΚ. Κάπου, όλα αυτά ήταν δικά μας, συγγενικά, της ίδιας ράτσας, οικεία, κι απέναντι τό ξρεβος, τό χάος της δεξιάς. Ώσπου ήρθε τό σκάνδαλο της τράπεζας Κρήτης να θυμίσει ότι και οι δικές τους έπιταγές ήταν άκαλυπτες στό χρηματιστήριο των πολιτικών αξιών. Δέν ήταν τάχα τό ΚΚΕ που μέ τούς ψήφους του στήριζε την αντιδημοκρατικότατη αναθεώρηση του Συντάγματος τό 1985, χαρακτηρίζοντας συνάμα «άστικά τερτίπια» την όποια αντίθεση στους άντρεοπαπαντρεϊκούς λεονταρισμούς της «μεγάλης ρήξης»; Δέν ήταν ό Λεωνίδας Κύρκος εκείνος που χαιρετούσε στην Όμόνοια τόν «δημοκράτη» δικαστή Σαρτζετάκη καταπίνοντας τά όμοιόχρωμα, τά όμοιόμορφα αλλά και την ούσία της συνταγματικής μεταρρύθμισης, καθώς ό Παπανδρέου ένθρόνιζε στόν προεδρικό θώκο τό νέο Πρόεδρο και τόν έαυτό του στις ύπερεξουσίες του πρωθυπουργού — άρχηγού; Δέν είναι και οι δύο τώρα που πάνω σέ αυτό τό κεφαλαίωδες θέμα της ύπερσυγκέντρωσης έξουσιών στό πρόσωπο του πρωθυπουργού δέν λένε λέξη στό περιλάλητο «κοινό τους πόρισμα»,

στό όποιο τόσες φλύαρες κοινοτυπές περί δημοκρατίας βρήκαν να άραδιάσουν; Κι άκόμη, μέ ποιά ήθικό κύρος και μέ ποιά πολιτική συνέπεια ζητούν σήμερα άπό την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ να παραιτηθεί άφου οι ίδιοι της έδωσαν τά πολιτικά και τά συνταγματικά μέσα να παραμένει γατζωμένη στην έξουσία έστω κι άν έρχεται σέ κατάφωρη αντίθεση μέ τό λαϊκό αίσημα;

Θά μπορούσε κανείς να πολλαπλασιάσει τά παραδείγματα και τά στοιχεία της έκλεκτικής συγγένειας. Όλα όμως συνηγορούν σέ τόυτό τό κεφαλαίωδες συμπέρασμα: ΚΚΕ και οι δυνάμεις που συγκρότησαν την ΕΑΡ, στή μεγάλη τους πλειοψηφία τουλάχιστον, περπάτησαν και συνεχίζουν άκάθεκτοι να περπατούν την έρημη χώρα μιας αλλαγής χωρίς πρόσωπο, μιας αλλαγής που καταργεί τό νόημα της άριστερως άντικαπιταλιστικής και σοσιαλιστικής δύναμης και την καταδικάζει στό ρόλο του άριστερου πλαγιούφλακα ή του προσηνούς Νέστορα της πασοκικής «αλλαγής». Τώρα που ή αλλαγή αυτή μοιάζει να ξεθωριάζει, έρχεται, είπαν, ή ώρα της Άριστερας. Τώρα είναι καιρός να βγάλουμε τη μεγάλη ιδέα της αλλαγής άπό τά εισαγωγικά μέσα στα όποια την έκλεισαν ό κουτσογυργισμός, ό τομπρισμός, ό αυριανισμός, ό κοσκωτισμός, άσπιλη, άμόλυντη και έξαγνισμένη να την άποδώσουμε ξανά στό λαό, μ' αυτό τό ιδανικό να ζήσει τό πέρασμά του στόν είκοστό αιώνα, μ' αυτό τό δραμα να συμβολίσει τις προσδοκίες του. Η «αλλαγή» τελείωσε, ζήτω ή αλλαγή. Έρχεται ή ώρα ώστε ή πραγματική, ή βαθιά, ή ούσιαστική, ή δημοκρατική, ή προγραμματισμένη, ή αναβαπτισμένη άπό και μέ έντιμους διαχειριστές αλλαγή να κάνει μία νέα σταδιοδρομία. Μία νέα περιπέτεια δηλαδή στό κενό όπως και μέ την προκατοχή της. Γιατί τόσο ό άριστερος δημοκρατικός έκσυγχρονισμός όσα και ή «πραγματική αλλαγή» του ΚΚΕ, που τώρα συμπλέουν, άλληλοπεριπλέκονται και συνασπίζονται για να κατασκευάσουν τη Μεγάλη Άριστερά δέν είναι τίποτε άλλο άπό ένα σύστημα έκσυγχρονιστικών μέτρων, ένα έξωραϊσμένο πάνω στό χαρτί μέλλον παρόμοιο μέ εκείνο που ύποσχόταν τό ΠΑΣΟΚ τό 1981.

Μά είναι κακός αυτός ό έκσυγχρονισμός, θά αναρωτιόταν κανείς. Ούτε καλός, ούτε κακός. Ούτε θερμός ούτε ψυχρός, ότι χλιαρός έστί. Δηλαδή άνέφικτος: κοινωνικά μεταφυσικός και ως έκ τούτου άποπροσανατολιστικός και πολιτικά ίρρασιοναλιστικός και

ως έκ τούτου άφοπλιστικός. Και γιατί; Για τούς ίδιους λόγους που άπέτυχε ή «σοσιαλιστική» αλλαγή του ΠΑΣΟΚ, που δέν ήταν σοσιαλιστική αλλά άπλώς αλλαγή, για τούς ίδιους λόγους που άπέτυχε ή σοσιαλιστική αλλαγή του Μιττεράν, του Σοάρες, του Κράξι, του Γκονζάλεθ που επίσης την ύποσχέθηκαν σοσιαλισμό και τούς βγήκε ύπερκαπιταλιστική.

Ήταν κλέφτες και άνέντιμοι αυτοί ή άνίκανοι διαχειριστές; Κάθε άλλο. Όπως και οι διαχειριστές της πασοκικής αλλαγής δέν ήταν κλέφτες και θά 'ταν πραγματικά άδικο να φύγουν άπό την έξουσία μ' αυτόν τόν άτιμωτικό χαρακτηρισμό. Άπλως μέ τόν σοσιαλισμό δέν τά πήγαιναν καλά οι άνθρωποι: ούτε τόν ήθελαν ούτε τόν ήξεραν ούτε ήθελαν να τόν μάθουν μέσα στό σχολείο της ταξικής πάλης, ούτε τόν μπορούσαν. Έκει τά θαλάσσωσαν, εκεί έξαπάτησαν και έξαπατήθηκαν, εκεί θά σπάσουν τό μούτρα τους και οι έπίδοχοι άριστεροι συνεχιστές τους. De te fabula narratur.

Η άχίλλειος πτέρνα της «συμπαρατάξης» βρίσκεται όχι μόνο στην διατύπωση του προγραμματικού στόχου που καταγράφει στό «κοινό πόρισμα» αλλά στα προβλήματα της ύλοποίησής του που δέν κατονομάζονται. Οι συντάκτες του κοινού πορίσματος θά μπορούσαν να πέρασουν μέ άριστα τις Γενικές Έξετάσεις, τόσο όμορφα και έξωραϊσμένα είπαν τά πράγματα, τόσο ειδυλλιακά φτιάχτηκε τό μέλλον αφαιρώντας μία μία τις αντιφάσεις της πραγματικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής ώστε να μην άπομένει για την πραγματοποίησή του παρά ή πολιτική βούληση των έμπνευστών του. Ένα μόνο παράδειγμα: Προτείνουν:

«άνάπτυξη που έχει στόχο την αύξηση μέ γρήγορους ρυθμούς της παραγωγής και του νέου (;) κοινωνικού πλούτου, την έξασφάλιση της άπασχόλησης και την ίκανοποίηση διευρυνόμενων άναγκών των εργαζομένων, τη βελτίωση της ποιότητας των ύπηρεσιών και των προϊόντων που παράγονται την αναβάθμιση του περιβάλλοντος, την άνακατανομή των εισοδημάτων ύπέρ των εργαζομένων».

Όστόσο ακόμη και τά μαρξόφωνα έγχειρίδια που είναι τόσο οικεία στους συντάκτες του πορίσματος αυτού θά τούς δίδασκαν ότι γρήγορη αύξηση της παραγωγής και του κοινωνικού πλούτου πραγματοποιείται όταν δουλέψουν πιο γρήγορα, πιο έντατικά, πιο άποτελεσματικά οι μηχανές που λέγονται εργατική δύναμη, μηχανισμό που οι εργαζόμενοι δλης της Εύρώπης και της Έλλάδας, όνομάζουν έντατικοποίηση και άλλοτρίωση. Ύστερα, κάποια άλλα έγχειρίδια, μέ τά όποια έσως δέν είναι έξοικειωμένοι, θά τούς έλεγαν ότι ή γρήγορη αύξηση της πα-

ραγωγῆς καὶ ἀναβάθμιση τοῦ περιβάλλοντος μᾶλλον δὲν πᾶνε μαζί, πῶς δταν αὐξάνεται κάπου γρήγορα ἡ παραγωγή π.χ. στὸ Ρῆνο, στὴν Οὐκρανία, στὸ Βακούμ ἢ στὴν Ἑλεούσινα σταματᾶμε νὰ μιλάμε γιὰ περιβάλλον καὶ ἄλλες τρομοκρατικές λέξεις ξεπετιοῦνται στὴν καθημερινότητα ὅπως δξίνη βροχή, Τσερνομπίλ, νέφος, κόκκινη παλίρροια, ἀπόβλητα, κολοβακτηρίδια κ.λπ. Παλιά καὶ νέα ἐγχειρίδια θὰ τοὺς διδασκαν ἐπίσης ὅτι οἱ ἀνάγκες τῶν ἐργαζομένων διευρύνονται δταν τὸ πάνω χέρι ἔχει ἢ προσφορά, δηλαδὴ οἱ ἀνάγκες τοῦ κέρδους, καὶ ὄχι ἡ ζήτηση, δηλαδὴ οἱ πραγματικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινή λογικὴ ἢ ἡ κοινὴ ἐμπειρία θὰ τοὺς ὑποδείκνυε ὅτι ὁ κοινωνικὸς πλοῦτος, παλιὸς καὶ νέος, μπορεῖ νὰ αὐξάνεται ἢ νὰ μειώνεται, ποτὲ ὁμως δὲν εἶναι στὸν κόσμον δίκαια μοιρασμένος, καὶ τέλος ἡ πλήρης ἀπασχόληση τῶν ἐργαζομένων, αὐτὸ τὸ παλιὸ ὄνειρο τοῦ κενσουλτισμοῦ καὶ τῆς σοσιαλδημοκρατίας, ἐγκαταλείπεται, ἀκριβῶς, μπροστὰ στίς ἀνάγκες τῆς νέας ἐπι-

στημοτεχνικῆς ἐπανάστασης γιατί εἶναι πολὺ πιὸ φθηνὸ καὶ πολὺ πιὸ ἀποδοτικὸ καὶ ἀναγκαῖο νὰ δουλεύουν τὰ νέα αὐτοματοποιημένα σύνολα στὴ θέση τῶν ἀνθρώπων ἢ, ἂν ὁ χρόνος ἀπασχόλησης τῶν ἀνθρώπων μειωθεῖ δραστικά ὥστε ὅλοι νὰ ἀπασχολοῦνται, τότε τὸ κεφάλαιο δὲν ἔχει καμιὰ ὄρεξη νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν παραγωγή καὶ φροντίζει πρῶτα νὰ ἐξασφαλίσαι τοὺς πολιτικούς ὁρους ὥστε ἡ παραγωγή νὰ τοῦ ἀποφέρει. Ἡ διαφορετικὰ: αὐτὴ ἡ ἄμορφη παράγραφος, τόσο ἄμορφη καὶ καλωειπωμένη ὅπως οἱ κενόλογες φλυαρίες τῆς ἐκθεσης ἰδεῶν ποὺ μαθαίνουν στὰ φροντιστήρια, ἄφησε ἀπ' ἐξω τίς πραγματικές ἀντιφάσεις, καὶ ἐξιδανικεύοντας τὴν πραγματικότητα ὑπόσχεται ἕνα μέλλον ποὺ μόνο μὲ πλήρη κοινωνικὴ εἰρήνευση εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει, δηλαδὴ μόνο δταν ἐπικρατήσῃ πλήρης συναίνεση, πλήρης ὑποταγὴ στίς προοπτικές τοῦ κεφαλαίου, πλήρης ἀποχαύνωση τῶν ἀνθρώπων. Θὰ ἀναλάβει τὸ ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, τὸ ὑπουργεῖο Ἐργασίας καὶ τὸ ὑπουργεῖο

Δημοσίας Τάξεως τῆς «Συμπαράταξης» νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν κοινωνικὴ εἰρήνευση, τὸ σταμάτημα τῆς ταξικῆς πάλης; Γιατί, κάπου ἐκεῖ σταματᾶ ἡ «ἀλλαγὴ», ἡ ὅποια ἀλλαγὴ.

Ἡ «ἄλλη» ἀλλαγὴ, ἡ σοσιαλιστικὴ, θέλει ἄλλες ἰδέες καὶ ἄλλους πρωταγωνιστές, ἄλλες συμμαχίες. Ἐτοῦτη πού φτιάχτηκε μὲ τὸ «κοινὸ πόρισμα» θὰ τρέξει γρήγορα νὰ συναντήσῃ τὸ ἄριστερό ΠΑΣΟΚ ἢ τοὺς ἄριστερους τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἄλλωστε σὲ αὐτοὺς προσβλέπει. Κι αὐτοὶ θὰ τῆς διδάξουν πολὺ γρήγορα ὅσα ἔμαθαν ἐπτά χρόνια στὸ πετσί τους: νὰ κάνουν ὑπομονὴ ὥσπου νὰ ῥθει ὁ καιρὸς γιὰ μιὰ νέα μεγάλη ἰδέα, γιὰ ἕνα καινούριο παραμῦθι σάν τὰ προηγούμενα. Ὁ δρόμος γιὰ περιπλάνηση ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἱστορία χωράει πραγματικά πολλούς, κι ἀκόμη περισσότερους ὁ δρόμος μέσα στὴν ἱστορία πού φτιάχνουν οἱ κυρίαρχες δυνάμεις.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988

Ἰωάννης Κολιόπουλος
ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ (1789-1945)

Ἀπόστολος Βακαλόπουλος
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ (1204-1985) γ' ἔκδοσις
ΚΑΙΡΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΑΣ

Ἰωάννης Καραγιαννόπουλος
Ἡ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Δημήτρης Ἀνδριόπουλος
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ

John Herington
ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Φ. Μαλιγκούδη
ΣΛΑΒΟΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
«ΒΑΝΙΑΣ»

Κωνσταντῖνος Σεμελιδης καὶ Γιῶς Ο.Ε.
Ἀρμενοπούλου 26 546 35 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
τηλ. 21.94.93-23.20.71

Ἀποτελέσματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἀμερικανικῆς οἰκονομίας

Ἡ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΗΣ «ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΦΟΡΑΣ»

Τὰ δύο πιά συζητημένα χαρακτηριστικά πού παρουσίασε τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀμερικανικὴ οἰκονομία, δηλαδή ἡ «πλήρης ἐπικράτηση» τῆς θεωρητικῆς σχολῆς τῆς «προσφορᾶς» (γνωστῆς κι ὡς νεοφιλευθερισμός) καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψη, μοιάζουν νά διατηροῦνται ἀκόμα μόνο στὴν φαντασία κάποιων φανατικῶν. Ὅσο γιὰ τὴν «περίφημη» διαμάχη νεοφιλελεύθερων-κεῦνσιανῶν, αὐτὴ δὲ βρίσκεται παρὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναζήτησης τῆς νομιμοποίησης τῶν πολιτικῶν καθεστώτων ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ σχηματισμό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Τώρα ξέρουμε πού ἐγκτεῖται τὸ οἰκονομικὸ θαῦμα τῆς «προσφορᾶς»: οἱ οἰκονομίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ΠΡΟΣΦΕΡΑΝ (Ν.Α. στὴν ἀμερικανικὴ) τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐμπορεύματα πού παρήγαγαν καὶ τὰ κεφάλαια πού διέβησαν».

F. BERGSTEN Le Monde 25.10.88.

Ἐνα χρόνο μετὰ τὴν χρηματιστηριακὴ κρίση τοῦ Ὀκτώβρη, ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ Ρ. Ρέηγκαν στὸ προεδρικό ἀξίωμα, σαράντα χρόνια ἀμερικανικῆς ἡγεμονίας στὸ διεθνές προσκήνιο καὶ νά, πού ἕνας νέος πρόεδρος με πολιτικὲς ἀποφάσεις μέσ' στὶς βαλίτσες του κατευθύνεται στὸν Λευκὸ Οἶκο. Μικρά καὶ μεγάλα προβλήματα στιβαγμένα περιμένουν νά βροῦν τὴν λύση τους. Γεγονός ἀναμφισβήτητο εἶναι πάντως ὅτι ὁ προεδρικός «πονοκέφαλος» δυναμώνει, καθὼς δὲν θά πρέπει νά ἀμελήσει τέσσερις καθοριστικούς παράγοντες.¹

α) Τὸν ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ ΗΠΑ στὸ διεθνές ἐπίπεδο (πολιτικό, στρατιωτικό, οἰκονομικό) ἀλλὰ καὶ τὶς διεθνεῖς ἐξελίξεις (βλέπε π.χ. Σοβιετικὴ Ἐνωση).

β) Τὴν οἰκονομικὴ κρίση πού ἀγγίζει τὸ διεθνές οἰκονομικό - κοινωνικό σύστημα ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '70 (ἀντανεκλάσεις τῆς ὁποίας ἐμφανί-

ζονται καὶ στὴν τρέχουσα δεκαετία) ἀλλὰ καὶ τὶς ἀλλαγές στὸν Διεθνή Καταμερισμὸ Ἐργασίας (βλέπε γιὰ παράδειγμα τὴν ἐξέλιξη καὶ τὶς προοπτικὲς «περιφερειακῶν χωρῶν» ὅπως οἱ «τέσσερις δράκοντες τῆς Ἀσίας», ἡ Βραζιλία κ.λπ.).

γ) Τὴν πολιτικὴ κληρονομία τοῦ Ρ. Ρέηγκαν ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας τῆς «προσφορᾶς».

δ) Τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας σάν πρόκληση γιὰ κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση, κυρίως στὸ χῶρο τῆς παραγωγῆς.

1. ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΕΝΟΣ ΠΡΟΑΝΑΓΤΕΛΘΕΝΤΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ:

Ἡ νεοφιλελεύθερη πολιτικὴ

Ἀναλαμβάνοντας τὸ προεδρικό ἀξίωμα, ὁ Ρ. Ρέηγκαν καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του βρίσκονται ἀντιμέτωποι με τὸ «διπλό» πρόβλημα τοῦ στασιμοληθωρισμοῦ (ταυτόχρονα στασιμότητα καὶ πληθωρισμός). Μιά σειρά ἀπὸ οἰκονομικά μέτρα, νεοφιλελεύθερης (;) ἔμπνευσης κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους.

Ὁ ἔλεγχος καὶ περιορισμὸς τῆς νομισματικῆς κυκλοφορίας ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ «τὰ φάρμακα» κατὰ τοῦ πλη-

θωρισμοῦ. Ἄμεση συνέπεια αὐτῆς τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ ὑψωση τοῦ ἐπιτοκίου καὶ ἡ (κατὰ συνέπεια) ἀνοδος τῆς τιμῆς τοῦ δολαρίου. Ἀλυσιδωτὰ εἶναι τὰ ἀποτελέσματα πού προκαλοῦνται στὴν ἀμερικανικὴ οἰκονομία ἀλλὰ καὶ τὴ διεθνή, ἐξαιτίας τοῦ ρόλου πού διαδραματίζουν τόσο τὸ δολάριο ὅσο καὶ ἡ ἀμερικανικὴ ἀγορά.

—αὔξηση ἐπιτοκίου—

α) Οἱ ΗΠΑ γίνονται χῶρος συγκέντρωσης τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς παγκόσμιας ἀποταμίευσης.

Σύμφωνα με κάποια πηγή,² ἀπὸ τὸ 1980 ὡς τὸ 1986 τὰ ξένα κεφάλαια στὶς ΗΠΑ πέρασαν ἀπὸ 500 δις δολ. σὲ περισσότερο ἀπὸ 1.300 δις δολ., δηλαδή περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/3 τοῦ ΑΕΠ τους. Βέβαια ἕνα μέρος αὐτῶν τῶν κεφαλαίων κάλυψε ἕνα μῆμα τοῦ ἐλλείμματος τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ ἀλλὰ καὶ εἰσῆχθη στὴ χρηματιστηριακὴ ἀγορὰ καὶ τὴν ἐπένδυση ἀκινήτων.

β) Σὲ συνδυασμὸ με τὴν πώση τοῦ πληθωρισμοῦ, συντελεῖται οὐσιαστικὴ ἀξηση τοῦ πραγματικοῦ ἐπιτοκίου. Αὐτὸ με τὴν σειρά του προκαλεῖ τὴν ἀνοδικὴ πορεία τοῦ ἀναπροσαρμοζόμενου (flexible) ἐπιτοκίου, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ἔχουν συναφθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν δανείων τῶν χωρῶν τοῦ «Τρίτου Κόσμου» ἀλλὰ καὶ τοῦ σταθεροῦ.³ Ἐχουμε πιά μεταφορὰ κεφα-

λαίων από την «περιφέρεια» προς το «κέντρο».⁴

—άνοδος δολαρίου—

α) Σημαίνει πρίν απ' όλα την αύξηση των εισαγωγών και την μείωση των

εξαγωγών των αμερικανικών προϊόντων αφού τά τελευταία γίνονται ακριβότερα. Από τό 1981 μέχρι τό 1987 ή άνοδος του έλλείμματος του έμπορικου ισοζυγίου είναι κατακόρυφη.

**Έμπορικό ισοζύγιο (FOB-FOB)
(δισ. δολ.)**

1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987
-39.6	-42.6	-69.3	-123.3	-148.5	-169.0	-178.4

πηγή: Ramses 1987-1988.

β) Οί προς έκβιομηχάνιση χώρες πού συναλλάσσονται μέ τίς ΗΠΑ (βλέπε γιά παράδειγμα τίς χώρες τής Λατινικής Άμερικής) θά πρέπει, ύστερα από την άνοδο του δολαρίου και ύπό την πίεση πού άσκει στην οικονομική τους ζωή ή έξυπηρέτηση του χρέους τους, νά εξαγάγουν μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων, έτσι ώστε νά εισαγάγουν ίση ποσότητα προϊόντων (συνήθως άπαραίτητη στην εξέλιξη τής βιομηχανίας τους) μέ αυτήν πού εισήγαγαν πρό τής άνόδου.

Άν λάβουμε ύπόψη και τά προστατευτικά μέτρα πού λαμβάνουν οι άναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες,⁵ μπορούμε νά καταλάβουμε άμεσα πού εγκείται τό φαινόμενο του διεθνούς φαύλου κύκλου.

Άς επανέλθουμε στό δεύτερο σκέλος του προβλήματος: τήν ύφεση. Η τόνωση τής οικονομίας προβλέπεται

ότι θά επιτευχθεί μέσω τής μείωσης των φορολογικών επιβαρύνσεων (τής επιχείρησης — αύξηση επενδύσεων). Τό, κατά τούς νεοφιλελεύθερους, «αίρετικό» κράτος επανεμφανίζεται όμως και στην ρηγκανικής έμπνευσης οικονομική πολιτική. Η κεύνσιανή «ένεργός ζήτηση» καλείται, μέσω του έλλείμματος των δημοσίων δαπανών, νά παίξει τόν ζωτικό της ρόλο. (Βλέπε τό διάγραμμα 1).

Όπως τονίζει και ή Παγκόσμια Τράπεζα (1985), τά δημόσια καθαρά έσοδα (συνολικά καθαρά έσοδα μείον δαπάνες γιά τήν κοινωνική ασφάλιση) πέφτουν από 23,7% του έθνικού εισοδήματος τό 1965 στό 23% τό 1984. Τήν ίδια στιγμή οι κρατικές δαπάνες γιά άγαθά κι ύπηρεσίες (περιλαμβανομένης και τής πληρωμής των έπιτοκίων άλλά χωρίς τά έξοδα κοινωνικής ασφάλισης) πέρασαν από τό 23,3% του έ-

θνικού εισοδήματος τό 1965 στό 23,9% τό 1979 και τό 27,4% τό 1984.⁶

Ένα από τά, ίσως, πιο αξιόλογα παραδείγματα τής κρατικής παρέμβασης είναι τό παράδειγμα των στρατιωτικών δαπανών. Ο προϋπολογισμός άμυνας από τό 107 δις δολ. τό 1976 φτάνει τό 221 δις τό 1984 και τά 259 τό 1985.⁷

Όπως έχουμε και στό παρελθόν τονίσει,⁸ οι βιομηχανίες όπλων παρουσιάζουν «ίδιομορφίες», έτσι ώστε νά καθίσταται ό ρόλος τους σημαντικότητας στην επέκταση του καπιταλισμού. Τίς ιδιομορφίες αυτές μπορούμε νά τίς περιγράψουμε ως έξης:

α) Η προκαλούμενη τεράστια ζήτηση ενδιάμεσων βιομηχανικών προϊόντων πού άπευθύνεται σε μία σειρά ιδιωτικές επιχείρησης...⁹

β) Άνάπτυξη τής έρευνας και τεχνολογίας και διάχυση τεχνολογιών αιχμής ύπό την κρατική αιγίδα.

Νά σημειώσουμε ότι: «τό 1985, από τίς όμοσπονδιακές δαπάνες των 48 δις. δολ. γιά τήν έρευνα, τά 31 δις δολ. προέρχονταν από τό Πεντάγωνο δηλαδή τά 64% του συνόλου. Οι στρατιωτικές δαπάνες γιά τήν έρευνα στον κρατικό προϋπολογισμό πέρασαν από 47% τό 1981 στό 64% τό 1985...».¹⁰

γ) Τό έπιβεβλημένο στις βιομηχανίες όπλων καθεστώς έργασίας.

Η κρατική παρέμβαση αποδίδει τούς προσδοκόμενους καρπούς. Στη διάρκεια των έξι χρόνων ή συνολική κατανάλωση αύξήθηκε κατά 23%. Ταυτόχρονα όμως τό ΑΕΠ δέν ξεπερ-

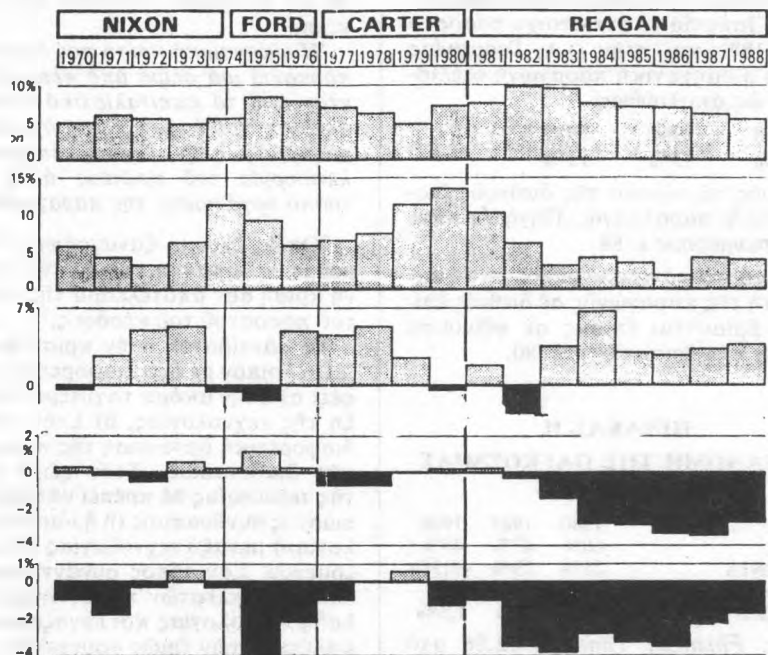
ΑΝΕΡΓΙΑ:
% του ένεργου πληθυσμού

ΤΙΜΕΣ: Μεταβολές σε σχέση με τό παρασμένο έτος

ΑΕΠ: Μεταβολές σε σχέση με τό παρασμένο έτος

ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΤΡΕΧΟΥΣΩΝ ΣΥΝΑΛ.
% ΑΕΠ

ΔΗΜΟΣΙΟ ΕΛΛΕΙΜΜΑ:
% του ΑΕΠ

Πηγή: ΟΟΣΑ, Le Monde 25.10.88.

νά τό 17%.¹¹ Αυτό σημαίνει ότι τό κε-
νό των 700 δις δολ.¹² που καταναλώ-
θηκε (κατανάλωση + επένδυση) αλλά
δέν παρήχθη δέν μπορεί παρά νά κα-
λυφθεί μέσω του εξωτερικού δανει-
σμού. Η εφημερίδα *Le Monde* (25.10.88)
άνεβάζει τό προβλεπόμενο καθαρό έ-
ξωτερικό χρέος, μέχρι τό τέλος του
τρέχοντος έτους, στά 500 δις δολ. ενώ
τό εθνικό συνολικό χρέος πάνω από
1.000 δις δολ.

2. ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Όποια κριτική και νά γίνει στην «σχο-
λή της προσφοράς» και την «ρηγκο-
νοοικονομία» θά πρέπει νά λάβει υπό-
ψη μιά σειρά από στατιστικά στοιχεία
πού μιλούν για βελτίωση του επιπέδου
της άπασχόλησης, πτώση του πληθω-
ρισμού κ.λπ. (Βλέπε τό διάγραμμα 1).

Οί νεοδημιουργηθείσες θέσεις έργα-
σίας, ύψους 17 έκ.ατ., έριξαν τό έπίπε-
δο της άνεργίας από τό 10.7% (1982)
στό 5.5% μέ έπίπεδο πληθωρισμού 4%
(έναντι 14.5% τό 1980).

Πρόκειται πράγματι για τό «οικονο-
μικό θαύμα» του νεοφιλελευθερισμού;
Τό νά περιοριστούμε στην ποσοτική
άνάλυση δύο, άναμφίβολα σημαντικό-
τατων, δεικτών, κατά την γνώμη μας
δείχνει μιά άπλοϊκή - επιφανειακή διά-
σταση του ζητήματος.

Κατ' άρχήν όλα τά μεγέθη της άμε-
ρικάνικης οικονομίας δέν εξελίσσον-
ται ίκανοποιητικά. Άς δούμε γιατί.

Ένώ λοιπόν τό μέγεθος της άμερι-
κανικής άγοράς, ύψους 2.700 δις δολ.
(δηλαδή τό μισό της άγοράς των έπτά
πιο άνεπτυγμένων βιομηχανικά χωρών)
άναπτύσσει την κατανάλωση κατά 23%
(στην Ίσπανία τό αντίστοιχο ποσοστό
είναι 18% και στην Ο.Α. Γερμανίας
8%) ή βιομηχανική παραγωγή εξελί-
σσεται ως άκολουθως:

1938	1940	1987
30%	53%	19%

ως πρός τό σύνολο της διεθνούς βιο-
μηχανικής παραλλαγής. Πηγή: *Le Mon-
de Diplomatique* 1/88.

Τό «άμερικάνικο μερίδιο» στην κα-
τανομή της παραγωγής σέ διεθνές έπί-
πεδο βρίσκεται επίσης σέ φθίνουσα
πορεία στή δεκαετία του '80.

ΠΙΝΑΚΑΣ II ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

	1980	1985	1986
ΗΠΑ	60%	47%	44%
ΙΑΠΩΝΙΑ	25%	39%	45,5%
ΕΥΡΩΠΗ	13%	11%	9%
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	2%	3%	1,5%

Πηγή: *Financial Times* 18.12.86 στό
Ramses 1987-1988.

Άς τονίσουμε επιπλέον ότι ο ρυθ-
μός αύξησης της παραγωγικότητας,
πού την δεκαετία του '70 ήταν 0.6%,
κάθε χρονιά στό διάστημα '79-'86 πέ-
φτει στό 0.4% κατ' έτος (*Le Monde Di-
plomatique*).

Τήν στιγμή που ο «χώρος της παρα-
γωγής» μοιάζει νά «άσθeneί» στό χρη-
ματιστήριο, ή κερδοσκοπία (ή ή μη πα-
ραγωγική άπασχόληση κεφαλαίων —
βλέπε *Le Monde Diplomatique*) αύξάνει
τό χρέος των επιχειρήσεων σέ 1.900
δις δολ.

Γιά πολλούς μάλιστα¹³ αυτή ή δυ-
σαρμονία μεταξύ των χρηματιστηρια-
κών συναλλαγών και της (μειωμένης)
παραγωγής είναι και ή αίτία της χρη-
ματιστηριακής κρίσης του περασμέ-
νου Οκτώβρη.

Τό έξυγιαντικό της άποτέλεσμα έ-
φερε την ποθητή ίσορροπία στους δύο
διαφορετικούς οικονομικούς πόλους.

Γίνεται άρα φανερό, πώς οί άπολο-
γητές του νεοφιλελευθερισμού δέν μπο-
ρούν ούτε καν νά βρουν τους ποθη-
τούς τους συμμάχους μέσα στό χώρο
τους. Δηλαδή της άνάπτυξης των πο-
σοτικών στοιχείων. Άν δέ προχωρή-
σουμε στην άνάλυση των ποιοτικών
χαρακτηριστικών, τά πράγματα γί-
νονται ακόμα χειρότερα γι' αυτούς.
Άς γίνουμε όμως πιο συγκεκριμένοι.

Όπως τονίζει ο Α. Bienaymé,¹⁴ δέν
θά πρέπει νά ξεχνάμε μιά σειρά από
ουσιαστικά ζητήματα που διαγράφον-
ται στόν χώρο της επιχείρησης, όπως:
τήν έλευθερία των τελευταίων νά στρα-
τολογούν εργάτες από τους μετανά-
στες αλλά και νά τους άπολύουν, την
εύκαμψία εργασιών και μισθών (άνα-
φέρει ως παράδειγμα ότι ένας άνεργος
δέχεται πιά νά εργαστεί για έναν μισθό
30 μέ 50 φορές λιγότερο από πριν)
κ.λπ.

Η οικονομική κρίση που διανύουμε,
προκαλεί μιά σειρά από «επαναστατι-
κές» (για τό καπιταλιστικό σύστημα)
άλλαγές που έμφανίζονται όχι σάν πε-
ριορισμός στην (πάντα άπαραίτητη)
λειτούργια του κράτους αλλά στόν
τρόπο όργάνωσης της παραγωγής.

Όπως έχουμε ξαναγράψει,¹⁵ μπο-
ρούμε νά χαρακτηρίσουμε την σημερι-
νή κρίση σάν άποτέλεσμα της πτώσης
του ποσοστού του κέρδους.¹⁶

Τό «άντίδοτο» στην κρίση έμφανί-
ζεται λοιπόν μέ δύο διαφορετικές μορ-
φές: α) Στην άκόμα ταχύτερη άνάπτυ-
ξη της τεχνολογίας, β) Στην τελείως
διαφορετική όργάνωση της παραγωγι-
κής διαδικασίας. Στόν χώρο αυτής
της τελευταίας θά πρέπει νά ύπάρχει ο
σωστός συνδυασμός (ή ή «σωστή άνα-
λογία») μεταξύ τεχνολογίας και έργα-
ζόμενου. Σάν τόπος συνάντησης των
δύο «συντελεστών παραγωγής», (δη-
λαδή τεχνολογίας και εργαζόμενου) ή
καλύτερα των τριών «συντελεστών ά-
νάπτυξης» (στους δύο προηγούμενους
ας προσθέσουμε και την φιγούρα του
καταναλωτή) διαλέγεται αυτός της έ-

πιχείρησης.

«Η οικογένεια πέθανε ζήτω ή επι-
χείρηση» θά μας πεί χαρακτηριστικά
ο Ρ. Messine¹⁷ έννοώντας ότι αυτή γί-
νεται σήμερα ο νέος κυρίαρχος χώρος
κοινωνικοποίησης της παραγωγής. Η
έπιτυχία της «σημαίνει» κοινωνική έ-
πιτυχία ενώ ο ρόλος της είναι πολυ-
διάστατος.

Πώς όμως μπορεί νά πετύχει ή επι-
χείρηση σ' αυτόν τον άπαιτητικό ρόλο
που καλείται νά διαδραματίσει; Μόνο
μέσα από την άναδιοργάνωση των
κοινωνικών - παραγωγικών σχέσεων
πού λαμβάνουν χώρα σ' αυτήν.

Άς άφήσουμε τον Ρ. Messine¹⁸ νά
μιάς περιγράψει τους τρεις κυρίαρχους
τρόπους όργάνωσης της έργασίας
στις ΗΠΑ:

α) Νεοτεϋλορισμός: τείνει νά διατη-
ρήσει τον μηχανιστικό χαρακτήρα
της κοινωνίας μέσα από την επέκταση
της τεχνολογίας.

β) Τό μοντέλο «Καλιφόρνιας»: τεί-
νει νά ξεπεράσει τον νεο-τεϋλορισμό,
είσάγοντας μιά «ποιοτικότερη» έργα-
σία, άποβλέποντας όμως στην «άτο-
μικοποίηση» του έργατή και την διά-
σταση του συνδικαλιστικού κινήμα-
τος, μεταφέροντας έτσι την έννοια της
κοινωνικής ειρήνης σέ κάποιο διαφο-
ρετικό επίπεδο.

γ) Τό μοντέλο «Σατούρν»: βασιζέ-
ται σ' ένα νέο είδος κοινωνικού συμ-
βολαίου, όπου ή άναδιανομή έξουσίας
μπαίνει στό εργασιακό πλαίσιο κατά
τρόπο άνάλογο του μισθού, στόν φορ-
ντισμό.

Σκοπός αυτών των άναδιαρθρώσε-
ων είναι ή «εύκαμπτη» παραγωγή και
ή εξάλειψη των έμπορευματικών άπο-
θεμάτων.

Εύκαμπτη παραγωγή σημαίνει ότι
εργαζόμενοι και τεχνολογία έχουν τέ-
τοια διάταξη, ώστε νά 'ναι σέ θέση ο-
ποιαδήποτε στιγμή νά προσαρμο-
στούν στην έπικρατούσα ζήτηση. Έ-
νώ ή εξάλειψη άποθεμάτων συνδέεται
μέ τό πιο πάνω πλαίσιο μέ την έξής έν-
νοια: τό δίκτυο πληροφόρησης (μέσα
άπό την επέκταση της πληροφορικής)
συνδέεται άμεσα μέ τό χώρο της πα-
ραγωγής, έτσι ώστε μιά όρισμένη πα-
ραγγελία νά άνταποκρίνεται στην ά-
μεση παραγωγή του συγκεκριμένου
έμπορεύματος στόν έλάχιστο χρόνο.
Ο άριστος τεχνολογικός έξοπλισμός
και ή κοινωνική ειρήνη και άλληλεγ-
γύη των εργαζόμενων τό έγγυώνται.
Συνεπώς ο κίνδυνος της υπερ-παρα-
γωγής άπομακρύνεται.

Μήπως όλα τά πιο πάνω άποδεικνύ-
ουν περίτρανα μιά τέλεια έφαρμογή
της νεοφιλελευθέρης άποψης;

Άν και, θεωρητικά, ή επιχείρηση
μπορεί νά έμφανιστεί σάν ή πιο δυνα-
μική άπάντηση του καπιταλισμού
στην κρίση, ή πλήρης «κυριαρχία»
της άνάγεται σέ κάποιο «χρονικό ά-
πειρο», άφήνοντας έτσι τό πεδίο έλεύ-
θερο για δράση στό «δυσκίνητο κρά-
τος».

Στήν περίπτωση των ΗΠΑ πάντα, ο κρατικός προϋπολογισμός του 1985 (ύψους 960 δις δολ., δηλαδή 10 φορές μεγαλύτερος του γαλλικού, για μία αύξηση του ΑΕΠ 5 φορές μεγαλύτερη αυτής του γαλλικού, P. Messine) πρόβλεπε βοήθεια προς τις επιχειρήσεις ύψους 100 δις δολ. (70% με την μορφή φοραπαλλαγών και 30% χορηγήσεων). Ταυτόχρονα η δημοσπονδιακή κυβέρνηση χρηματοδότησε τό 54% των δαπανών για την έρευνα και την τεχνολογία. Στά πιά πάνω ποσά θα πρέπει να σημειωθεί πως δεν περιλαμβάνονται οι στρατιωτικές δαπάνες, που πιά πάνω παραθέτουμε (βλέπε σημείωση 9).

3. ΚΑΠΟΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της πιά πάνω επιχειρούμενης ανάλυσης είναι νά αποδείξει ότι:

α) Η «ρηγκανοοικονομία» δέν αποτελεί την πλήρη κι ανόθευτη εφαρμογή της θεωρίας της προσφοράς, όπως θά τό ήθελαν οι άπανταχού νεοφιλελεύθεροι,¹⁹ άφου περιέχει μία γερή δόση κεϋνσιανισμού. Δέν είναι λίγα τά στοιχεία που άποδεικνύουν τόν ένεργό ρόλο που διαδραματίζει τό άμερικάνικο κράτος στήν οικονομική δραστηριότητα (άμεσα ή έμμεσα, όπως δείξαμε πιά πάνω).

Άν δέ, σκεφτούμε πως καμιά από τις «άντιμαχόμενες» θεωρητικές ομάδες δέν άμφισβητεί τόν κεντρικό ρόλο του κράτους σάν παραγωγό κι άναπαραγωγό των ύφισταμένων κοινωνικών σχέσεων, γίνεται νομίζουμε φανερό ότι ή μεγαλύτερη διαφορά νεοφιλελεύθερων - κεϋνσιανών βρίσκεται στήν σφαίρα της νομιμοποίησης των πολιτικών καθεστώτων από τόν κοινωνικό σχηματισμό.

β) Η συχνά επικαλούμενη οικονομική άνάπτυξη δέν είναι παρά τό άποτέλεσμα της κρατικής παρέμβασης στο έπίπεδο της επέκτασης της «ένεργου ζήτησης» αλλά και ή εκ των έξω χρηματοδότηση της άμερικάνικης οικονομίας.

γ) Η σύγχρονη επιχείρηση άποτελεί τόν κεντρικό ήρωα της νεοφιλελεύθερης άποψης (μά, μήπως υπάρχει θεωρητικό ρεύμα που νά τήν άμφισβητεί). Μέσα σ' αυτήν, συντελείται μία θεμελιώδης άλλαγή σ' ό,τι άφορά τούς δρους παραγωγής υπό τήν «πίεση», i) μιάς διαρκώς μεγαλύτερης άνάπτυξης - επέκτασης της τεχνολογίας (του κράτους μή άπέχοντος των δαπανών, έρευνας - διάχυσης της τεχνολογίας αϊχμής), ii) του ρόλου που καλείται νά παίξει ό παράγων «άνθρωπος», τόσο σάν εργαζόμενος (σε συνδιασμό με τό έπίπεδο που 'χει φτάσει ή τεχνολογία) όσο και σάν καταναλωτής. Η τόσο άπαραίτητη κοινωνική ειρήνη στους κόλπους της μωρεί νά έπιτευχθεί με τρεις διαφορετικούς τρόπους: i) όπως τό 'χε προβλέψει τό «τευλοριστικό σύ-

στημα παραγωγής», ii) μέσα από τήν διάσπαση των συνδικάτων και τήν ύποκίνηση του «εργατικού άνταγωνισμού», iii) τήν ένσωμάτωση του εργατικού κινήματος μέσα από κάποιους «συμμετοχικούς θεσμούς». Τό συνδικάτο καλείται νά συμμετάσχει ένεργά στήν άνταγωνιστικότητα - άποδοτικότητα της επιχείρησης. Σάν άντάλλαγμα θά άπολαύσει τήν «μυθολογική εύκαμψία». Ύψηλότεροι μισθοί σε περιόδους οικονομικής έπιτυχίας, χαμηλότεροι στήν άντίθετη περίπτωση, χωρίς όμως άπολύσεις εργαζομένων.²⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι παράγοντες αυτοί άλληλοκαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό, θεωρούμε όμως άπαραίτητο νά τούς παρουσιάσουμε χωριστά για λόγους που επιβάλλει ή ανάλυσή μας. Πιά κάτω δέν θά άναφερθούμε παρά στήν άμερικάνικη περίπτωση και μόνον όριακά στο διεθνές πλαίσιο.

2. Βλέπε F.F. Clairmonte et J.H. Cavanch: «La puissance americaine au milieu de la bougrasque mondiale» *Le Monde Diplomatique* 1/1988.

3. Βλέπε Banque Mondiale Rapport sur le développement 1985 και 1987. Σύμφωνα με τό τεύχος του 1987 έχουμε: δάνεια συναπτόμενα με μεταβαλλόμενο έπιτόκιο (σάν % του δημοσίου χρέους) 1975-1980: 26.5% 1980-1985: 37.9%

4. Καθαρή μεταφορά κεφαλαίων προς τις άναπτυσσόμενες χώρες εκ. δολ.

1980	1981	1982	1983
3.847,2	7.067,4	6.206	- 849,1
1984	1985	1986	
- 5.750,2	- 13.841,5	- 15.011,9	

Banque Mondiale Rapport sur le developpement 1987.

5. Σύμφωνα με τήν Παγκόσμια Τράπεζα (Banque Mondiale 1985) στήν περίοδο '81-'83 οι ΗΠΑ διπλασίασαν τά ήδη ύπάρχοντα προσατευτικά τους μέτρα.

6. Τό έλλειμμα του προϋπολογισμού εξελίσσεται ως εξής:

*Έλλειμμα άμερικάνικου προϋπολογισμού (σε δις δολ.)

1980	1981	1982	1983	1984
73.8	78.9	127.9	207.8	185.3
1985	1986	1987	1988*	
212.3	221.2	150.4	146.7	

Πηγή: *Le Monde* 26.3.88, * πρόβλεψη.

Σύμφωνα με τήν έφημερίδα, τό έλλειμμα εμφανίζεται σάν άποτέλεσμα της μείωσης των φόρων και της διατήρησης των δαπανών. Τό 1987 αύξάνονται τά φορολογικά έσοδα, έξου και ή μείωση του έλλείμματος, πράγμα που ή έφημερίδα δέν πιστεύει νά συνεχιστεί και τό 1988, προβλέποντας έτσι ένα νέο ύψος του έλλείμματος γύρω στα 160-170 δις δολ. (άντί των 146.7 που προβλέπει ό Λευκός Οίκος).

7. P. Messine: *Liberté, Egalité, Modernité, La Decouverte* 1985.

8. N. Λιούσης: Ευρωπαϊκή στρατιωτική βιομηχανία, *Ο Πολίτης* Νο 88-89, 3/88.

9. P. Messine: Οι στρατιωτικές δαπάνες, που τό 1985 στράφηκαν στην βιομηχανία, έφτασαν τά 128 δις. δολ. εκ των οποίων 97 δις. δολ. για τήν άγορά υλικών και 31 δις. για τήν έρευνα. *Les soturniens, Quand les patrons reinventent la societé*. Cahiers Libres / La Decouverte 1987.

10. P. Messine δπ. πρίν.

11. *Le Monde Diplomatique* δπ. πρίν.

12. *Le Monde* 25.10.88.

13. Βλέπε: «La bulle degonffée»: *Le Monde* 18.10.88.

14. La cigale et les fourmis: A Bienaymé *Le Monde* 25.10.88.

15. N. Λιούσης δπ. πρίν.

16. Άκολουθώντας πάντα τούς δείκτες της Σουζάν Ντέ Μπρονόφ (στο *Κράτος και Κεφάλαιο*, Θεμέλιο 1983) και με βάση τούς δείκτες που 'χουμε κιόλας μνημονεύσει, δηλαδή τό χρέος των επιχειρήσεων και τήν πτώση της παραγωγικότητας, πιστεύουμε ότι θεμελιώνεται ή άποψη για τήν μορφή της κρίσης.

17. P. Messine: *Les saturniens* δπ. πρίν.

18. δπ. πρίν.

19. Βλέπε για παράδειγμα τό άρθρο του Α. Άνδριανόπουλου στήν *Έλευθεροτυπία* 18.12.87 με τόν πολύ χαρακτηριστικό τίτλο: ό παρεμβατισμός προκαλεί τό τελευταίο «κράχ».

20. P. Messine: δπ. πρίν.

ημανόδιον
ΑΘΗΝΑ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1988

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ:
Τόμο κληματα * ΝΙΚΟΣ Φ. ΚΑΖ: *Et les autres* * EDWARD W. SAID: *Οργανισμοί και κρατία* (Μετάφραση Στέλιος Γουαρντόσης) * ΣΤΕΛΛΑ ΛΑΕΖΙΟΥΛΟΥ: *Βίνυτι* * ΖΕΦ ΔΑΡΑΚΗ: *Απόλλο* * ΝΑΝΑ ΣΕΛΙΑ: *Σταλίνε άπολογισμοί* * ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: *Άνω κληματα* * ΝΑΝΑ ΤΣΟΓΚΑ: *Πανεπιστήμιο* * ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: *Τόμομο κληματα*

ΙΩΣΗΦ ΜΠΡΟΝΤΣΚΙ
Μέρος του λόγου
* ΑΠΟΔΟΣΗ ΜΙΚΑΛΗΣ ΜΟΥΣΧΟΣ *

ΑΘΗΝΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ: *Πόνος κληματα* * **ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ: *Τάμομο εν πορτοκαλί* * **ΙΩΣΗΦ ΜΠΡΟΝΤΣΚΙ: *Καταλίγα* * **ΜΑΡΙΑ:** *Εκπαίδευση* * **Μιχαήλ Μούσχος: *Ίωση* * **ΜΙΧΑΗΛ ΜΟΥΣΧΟΣ: *Ίωση* * **Μιχαήλ Μούσχος: *Βιογραφία και κληματα σφάλιο* * **ΤΟ ΜΕΓΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ:** *Αν' όλη τήν έκτασση της έλληνικής γλώσσας* * **ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ:** *Πρόγραμμα από σφάλιο το 1987* * **ΕΝ ΠΑΡΟΔΟ:** *Βιολογία και σφάλιο* * **Γράμμο:** *ΑΛΟΗ ΣΙΑΕΡΗ, Ν ΑΛΙΦΕΡΗΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΛΟΥΚΗΣ, ΠΑΡΤΟΙ ΚΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝΩΝΗΣ ΠΑΤΙΛΗΣ, ΛΑΟΝΙΚΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ * ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΑΡΘΩΜΩΝ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΟΜΟΥ***********

8

Ειδικό τεύχος Αρ. 354

Τηλεόραση καί αισθητική αγωγή

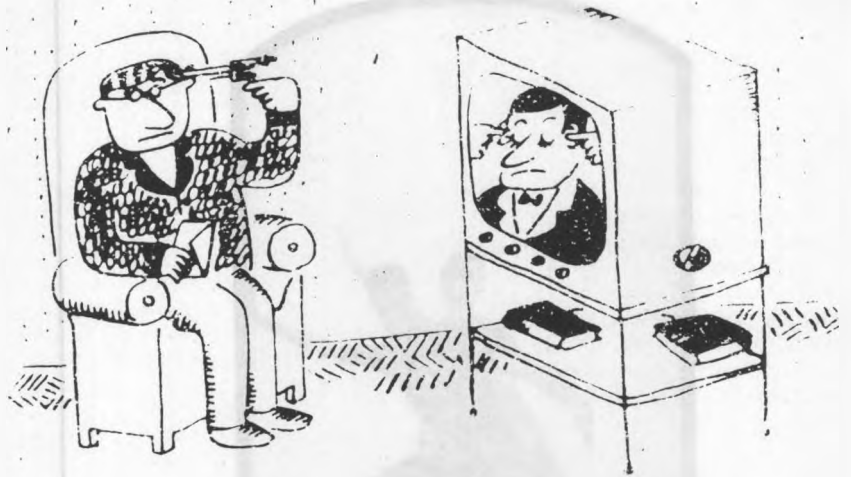
του Πέτρου Μαρτινίδη

*Ἡ τέχνη δέν ἀσκει πλέον, σήμερα,
παρά τήν μαγεία τῆς ἀπώλειάς της.
J. Baudrillard (1983:10)*

Τά προβλήματα τῆς τηλεόρασης καί τῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων μοιάζουν, ὡς ἓνα βαθμό, μέ ἐκεῖνα τοῦ «ejaculatio precox», τῆς πρόωρης δηλαδή ἐκσπερμάτωσης, κατά τό ὅτι καί τά μέν καί τά δέ γίνονται συναρτήσεις τοῦ χρόνου: ἡ βιασύνη σημαίνει ἀπώλεια ἐλέγχου καί ἡ ὑπερβολική καθυστέρηση συνεπάγεται, πάλι, ἀπώλεια τῆς εὐκαιρίας (!) Δέν ξέρω περισσότερα γιά τό «ejaculatio precox», ἀπό ὅσα ὁμως ξέρω γιά τήν τηλεόραση πιστεύω, πράγματι, ὅτι αὐτό τό χαρακτηριστικό —τοῦ κρίσιμου χρόνου: τοῦ ταχύτατου ἐλέγχου καί τῆς καιροσκοπίας— εἶναι ὅ,τι ἀποτελεῖ τήν εἰδοποιό διαφορά τῆς ἀπ' ὅλα τά ἄλλα μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας.

Τά κινηματογραφικά ἔργα πού προβάλλονται ἀπό τά διάφορα «κανάλια», ἢ οἱ ποικίλες τηλεοπτικές «σειρές» καί οἱ διαφημίσεις, μπορεῖ νά δημιουργοῦν πολύ θόρυβο γύρω ἀπό τό ποιό εἶναι καί τί κοστίζει, ἰδεολογικά ἢ αισθητικά, ἡ ποιότητα τῶν τηλεοπτικῶν ἐκπομπῶν καί κατά πόσο, αὐτές, ψυχαγωγοῦν, μορφώνουν, ἢ ωραιοῦν τό κοινό τους· ὡστόσο σάν κατηγορίες, μορφές ἢ ὄντότητες τῆς τέχνης, τῆς μαζικῆς κουλτούρας ἢ τῶν «mass media», ἔχουνε καί μιᾶ σχετική ἀυτονομία καί συνεχεῖς εὐκαιρίες ἐμφάνισης —διάδοσης ἀπό ἄλλα μέσα: τά σινεμά, τά περιοδικά, τίς ἐφημερίδες κ.ἄ. Μόνο οἱ εἰδήσεις, ἐν τέλει, τά μαγνητοσκοπημένα ρεπορτάζ καί, ἰδίως, οἱ ταυτόχρονοι ἀναμεταδόσεις ἀγώνων ἢ ἄλλων γεγονότων ἀποτελοῦν τίς μορφές πού, ἱστορικά ὅσο καί δομικά, ἐντάσσονται, χαρακτηρίζουν καί δίνουν στήν τηλεόραση τήν εἰδική της ταυτότητα.

Ὅσα λοιπόν ἔχω νά πῶ, ἐδῶ, γιά τήν μέσω τηλεόρασεως αισθητική αγωγή, θά προσπαθῶ νά τά ἀρθρώσω κυρίως σέ ἀναφορά πρός τόν

προηγούμενο στενο ὀρισμό, τῶν ἀμιγῶς τηλεοπτικῶν προγραμμάτων, καί νά τά χωρέσω μέσα στά 15' (ἢ 900'') πού ἡ ὀργανωτική ἐπιτροπή ὀρίζει γιά κάθε ὀμιλία. Ἐνδεχομένως, ὅσο τά προβλήματα τῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων ἐξομοιώνονται μέ ἐκεῖνα τῆς «προώρου ἐκσπερμάτωσης», ἄλλο τόσό οἱ πανεπιστημιακές ἀνακοινώσεις ἐξισοῦνται μέ τίς τηλεοπτικές διαφημίσεις κατά τό ὅτι ὀφείλουν νά παρουσιάζουν κάτι καί νά πείθουν σχετικά, μέσα σέ συγκεκριμένο ἀριθμό δευτερολέπτων. Γι' αὐτό καί θά μοῦ ἐπιτρέψετε νά θέσω πολύ ἐπιγραμματικά —μέ δύο ὀρισμούς καί μερικά παραδείγματα— τό ὅς πού ἐκτείνονται οἱ αισθητικές ἐμπειρίες καί πῶς θά μπορούσαν νά ἱεραρχοῦνται, ὥστε νά προχωρήσω, συνακόλουθα, στήν ἐκτίμηση - ἀξιολόγηση τῆς αισθητικῆς διάστασης πού ἐνέχουν οἱ τηλεοπτικές ἐκπομπές, καθώς καί τοῦ εἶδους τῆς αισθητικῆς αγωγῆς πού, ὑποχρεωτικά ἢ κατ' ἐπιλογὴν, προωθοῦν καί προσφέρουν. (Τό κατά πόσον, τώρα, ἡ ὀλη αὐτή κριτική ἐδράζεται, καί αὐτή, σέ μιάν αισθητική θέση ἢ γίνεται ἀπό μιᾶ ψυχολογική ἢ σημασιολογική σκοπιά ἢ ἀπό τίς θέσεις τῆς θεωρίας τῆς πληροφορίας κ.ἄ., μᾶλλον ἐναπόκειται σέ σᾶς νά τό κρίνετε παρά σ' ἐμένα νά τό ἐγγυηθῶ προκαταβολικά μέ τόν ἓναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο).

Ἐλπίζω, πρῶτα ἀπ' ὅλα, νά συμφωνεῖτε ὅτι γιά νά ὑπάρχει αισθητική διάσταση σ' ἓνα ὀποιοδήποτε μήνυμα θά πρέπει, στήν διαμόρφωση εἴτε τῆν ἑρμηνεία του, νά ὑπάρχουν καί περισσότερες ἀπό μιᾶ ἐπιλογές ἢ ἐκδοχές. Ἄν, γιά παράδειγμα, φωνάξω «μή», ἢ φωνάξω «ὄχι», «γιά ὄνομα τοῦ Θεοῦ» κ.ἄ., τῆ στιγμή πού βλέπω κάποιον ἔτοιμο νά αυτοκτονήσει, καμιά ἀπό αὐτές τίς ἀντιδράσεις μου ἢ τό μήνυμα πού ἀπευθύνω στόν ὑποψήφιο αὐτόχειρα στήν προσπάθειά μου νά τόν ἀποτρέψω, δέν περιέχει αισθητικές ἀποχρώσεις, παρά τήν ποικιλία ἐκφραστικῶν δυνατοτήτων. Ἀντίθετα, ἂν, θέλοντας νά ἔλξω τήν προσοχή ἑνός ἀδιάφορου ἀκροατηρίου, χρησιμοποήσω τό δασκαλιστικό κτύπημα τοῦ μολυβιοῦ στήν ἐδρα καί τό νουθετικό: «προσέξτε!» ἢ ἂν δοκιμάσω νά πετύχω τό ἴδιο μέ ἓνα ἐλαφρῶς ὑπεροπτικό σχόλιο: («ὅσα ἔχω νά πῶ, ἀντίθετα ἀπό τίς προσευχές μου, δέν ἀπευθύνονται στόν Θεό») ἢ μέ κάποιον ἀστεϊσμό (τόν ἐλεεινό ἀγγλισμό λ.χ. «δανεῖστε

* Ἀνακοίνωση στό συνέδριο μέ θέμα: «Τηλεόραση καί ἐπικοινωνία» πού ὀργάνωσε τό Τμήμα Φιλοσοφίας - Παιδαγωγικῆς - Ψυχολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

Ἰωάννινα, 17-20 Ἀπριλίου 1986

μου τό άφτί σας»), σίγουρα κάθε μία από αυτές τις σκοπεύσεις του ίδιου, τελικά, στόχου έχει τό δικό της ιδιαίτερο ύφος, και περιλαμβάνει, ως μήνυμα, πέρα από οποιαδήποτε άλλη και μία αισθητική διάσταση.

Έξίσου, γιά νά περάσουμε από τά όρια τών προθέσεων του «πομπού» σέ εκείνα τών κατανοήσεων του «δέκτη» κάθε μηνύματος, άν βλέποντας στην άρχή ενός δρόμου κάποιο όλοστρόγγυλο κόκκινο σήμα μέ μιάν άσπρη γραμμή στή μέση τό έρμηνεύω, άς πούμε, σάν: «πορτραίτο καλοθρεμμένου έρυθροδέρμου μέ άπαστράπτουσα όδοντοστοιχία», άσφαλώς δέν άνακαλύπτω μιάν από τις αισθητικές έκδοχές πού είχαν άπασχολήσει τούς καλλιτέχνες τής τροχιάς και μάλλον συγκεντρώνω περιορισμένες πιθανότητες νά περάσω τις έξετάσεις μου στά σήματα, άν πρόκειται νά πάρω δίπλωμα όδηγού. Κατά άνάλωγο επίσης τρόπο μπορώ νά περιπέσω σέ άλλεπάλληλα παραληρήματα αισθητικής συγκινήσεως άπέναντι σ' έναν καταρράκτη, σ' ένα άνθισμένο λιβάδι, σ' ένα ήλιοβασιλεμα κ.ο.κ., μά δέν θά πρόκειται, έντούτοις, γιά αισθητικές έρμηνείες κάποιων έπεξεργασμένων μηνυμάτων, όπως θά συνέβαινε λ.χ. άπέναντι σ' ένα συντριβάνι, σ' ένα άνθοστόλιστο σαλόνι ή σ' ένα ζωγραφικό πίνακα, άντίστοιχα. (Έκτός κι άν δεχθούμε τή Φύση σάν τό τεράστιο «mobile» ενός, όμως, υπερβολικά ματαιόδοξου ποιητή πού, μέ τό νά φτιάξει και νά έντάξει τούς θεατές - θαυμαστές του μέσα στό έργο του, καταφέρνει νά μείνει χωρίς κοινό).

Μέ όλα αυτά θέλω νά τονίσω δύο πράγματα: 1) Ότι γιά νά μπορούμε νά μιλάμε σχετικά μέ τήν αισθητική διάσταση ενός όποιουδήποτε μηνύματος (όχι άπαραγκλίτως καλλιτεχνικών προθέσεων) πρέπει ό πομπός του νά έχει κάποια ποικιλία δυνατοτήτων στην διαμόρφωσή του — έστω και μόνο μέ τό νά επιλέγει νά παρουσιάσει όρισμένα, άποσπασματικά τμήματα ενός συνολικού γεγονότος ή φαινομένου. 2) Ότι ή αισθητική αυτή διάσταση διαφοροποιείται (δέν λέω ότι αυξάνει ή μειώνεται) άνάλογα μέ τόν βαθμό έπεξεργασίας του μηνύματος και τις, περισσότερες ή λιγότερες, προκαθορισμένες ή άπρόβλεπτες, έκδοχές έρμηνείας πού επιτρέπει στους δέκτες του. Μέ τό νά βαπτίσω, λ.χ., ένα κρεοπωλείο «τό κρέας» επιτρέπω, όπως καταλαβαίνετε, έλάχιστους προοιμιακούς συνειρμούς στους περαστικούς ή και πελάτες του· ένώ μέ τό νά τό βαπτίσω «ή στάνη», «τό λουκούμι» ή «ή έκσταση» άρχίζω νά δίνω όλοένα και περισσότερα ένούσματα στις γαστριμαργικές φαντασιώσεις, τις άπορρέουσες από τήν όνομασία του κρεοπωλείου. Κάπως έτσι έχουν τά πράγματα, άν δέν άπλοποιώ υπερβολικά, και

μέ τά έργα τής τέχνης ή τών «άγορευσεων», γενικότερα· κάπως έτσι μέ τις λέξεις ή τις εικόνες πού χρησιμοποιούν ως πρώτη όλη.

Ή τηλεόραση είναι αυτά άκριβώς: όργανωμένες εικόνες και λέξεις και ήχοι πού, καθημερινά και σχεδόν άνεξάίρετα, εισάγονται σέ κάθε σπίτι: είναι οι δακρύβρεκτες, κωμικές, μεγαλειώδεις κ.ά. ταινίες, τά παιχνίδια γνώσεων και οι έγκυκλοπαιδικές ξεναγήσεις ή οι διαφημίσεις· κι άκόμη περισσότερο, μιά πού, όπως είπα, τά παραπάνω τά έχουμε κι από άλλου, είναι οι τηλεοπτικές ειδήσεις και τά ρεπορτάζ και ή ταυτόχρονη ή άκαθυστέρητη μετάδοση άθλητικών συναντήσεων, άγώνων, έορταστικών έκδηλώσεων κ.ά. γεγονότων τής τρέχουσας επικαιρότητας. Δέν θέλει πολλή συζήτηση τό ότι σέ όλα αυτά ύπάρχει πάντα κάποια επιλογή «λήψεων», γιά τις εικόνες, φωτισμών, κινήσεων, πανοραμικών ή κοντινών πλάνων κ.ο.κ., όπως ύπάρχει επιλογή λέξεων γιά τά σχόλια και ήχων γιά τις μουσικές ή άλλες έπενδύσεις. Ποτέ δέν βρισκόμαστε «φυσικά» μέσα στό γεγονός τό όποιο παρακολουθούμε: κάποιο «κάμεραμαν» έστιάζουν τούς φακούς τους και τούς κινούν άντί γιά τά μάτια μας, κάποιοι «μπούμαν» ή τεχνικοί ήχου φροντίζουν γιά τό τί θά άκούμε παράλληλα, κάποιο τηλεσηκηνοθέτης άποφασίζου, έστω άστραπιαία, γιά τό ποιάν από τις (συνήθως τρεις ή τέσσερεις) εικόνες θά στείλουν στους δέκτες μας και κάποιοι σχολιαστές ή παρουσιαστές προτείνουν, ένίοτε και μέ τήν σιωπή τους, τί νά σκεφθούμε γιά τά όσα παρακολουθούμε.

Έτσι, ένα ήλεκτρονικό τιτίβισμα και μιά «ψηφιαδική» υδρόγειος σφαίρα πού γυρίζει και μάς πλησιάζει, π.χ., ή ένας καλαματιανός σέ «συνθεσάιζερ» και μιά σταθερή υδρόγειος πού σαρώνει κατά όριζόντιες άράδες τήν όθόνη, δέν αποτελούν άπλώς δύο παρόμοιες σηματοδοτήσεις γιά τά δελτία ειδήσεων δύο διαφορετικών «καναλιών». Είναι, από κοντά, και δύο συγγενείς αισθητικές πού εισηγούνται τήν γοητεία μιάς ήλεκτρονικής τεχνολογίας, ή όποία φέρνει τόν κόσμο στό σπίτι μας ή τόν διατρέχει ένώ έμεις παραμένουμε, σταθεροί, στην χώρα του καλαματιανού. Σέ άνάλογο, ίσως, πνεύμα και τά δελτία καιρού, μέ τά όποια κλείνουν οι βραδινές ειδήσεις, παρουσιάζουν τό μέν ένα μιάν άνάγλυψη — γεωφυσική — Έλλάδα και μιά πρόβλεψη ήλεκτρονικής τελειότητας, τό δε άλλο, κρίνοντας ότι τήν σοβαρότητα τής πρόβλεψης τήν έγγυάται ή γραβάτα του μετεωρολόγου-παρουσιαστή, άρκεϊται στό να άκουμπά πάνω στον χάρτη κάτι νεροποντές σάν έλεφαντίνες σέ έγκυμονόσυνη και ήλιους αίμοσταγείς σάν από παιδικές ζωγραφίες. Ένδιαμέσως,

στό κυρίως δελτίο, παρατεταμένα καθραρίσματα πτωμάτων και λιμνών αίματος από μάχες ή δολοφονικές άποπειρες, καταστροφικούς σεισμούς ή συγκρούσεις όχημάτων, συνεντεύξεις από παρ' όλιγον θύματα ή έντός όλιγου θύματα — από γαϊδευμένα παιδιά πού τά ρουφάει ή λάσπη μιάς πλημμύρας ή μιάς ήφαιστειακής έκρήξεως κ.ο.κ., δέν καταδεικνύουν, άπλώς, τήν άγριότητα τών καιρών στους όποιους ζούμε· κι ούτε, νομίζω, καλλιεργούν (15 ή 20 χρόνια μετά τό σινεμά του Τζακοπέτι) μιάν αισθητική τής φρίκης, μιάν άποκάλυψη τής σαγήνης του νοσηρού. Δείχνουν, πρωτίστως, τήν πιό κεντρική ουσία τής τηλεοπτικής ειδησεογραφίας, πού είναι ή όμή άμεσότητα του γεγονότος· και άνταποκρίνονται (πάντα έπιβεβαιώνοντας, ποτέ προδίδοντας) στις πιό «αυτονόητες» άναμονές ενός κοινού, γιά τό όποιο τό λιγότερο πού μπορούμε νά πούμε είναι ότι δέν μαθαίνει νά έκτιμά τήν εύφάνταστη πρωτοτυπία.

Έπαναλαμβάνω, ή έπιμονή στά πτώματα, πού φροντίζει μέ κάθε εύκαιρία νά μάς δείχνει ή τηλεόραση, δέν είναι νεκρόφιλη. Είναι ή όργη του φακού πού δέν μόρρεσε νά βρεθεί έγκαιρώς στον ίδιο τόπο: τή στιγμή τών άνατινάξεων, τήν ώρα τών πυροβολισμών, τό λεπτό τής σύγκρουσης, τής άνατροπής, τής κάτάρρευσης, τής συντριβής. (Άν είδαμε σέ περίπου τριακόσιες είκοσι όκτώ έπαναλήψεις τήν έκρηξη του Challenger από τούς δέκτες μας, δέν τό όφειλούμε, φαντάζομαι, στην σπουδαιότητα του δυστυχήματος γιά τήν εξέλιξη τής αστροναυτικής, ούτε στην προσπάθεια νά διαγνώσουμε, έμεις οι ίδιοι, τήν αίτια του, παρά στό ότι ό φακός ήταν εκεί — τήν κρίσιμη στιγμή, στον κατάλληλο τόπο, έτοιμος νά συναρμώσει άνάμεσα στις διάφορες όπτικές γωνίες τής μοιραίας τροχιάς τά φρικιώντα πρόσωπα τών τραγικών γονέων και θεατών). Οι λέξεις «φοβερό τροχαιο δυστύχημα», «σφαγή πολιτών», «σύγκρουση άμαξοστοιχιών» κ.ά. φαίνεται ότι δέν άρκοουν σέ ένα μέσο πού έχει στην κατοχή του τήν συγκινησιακή δύναμη τής εικόνας και έννοεί νά τήν εκμεταλλευτεί μέ μιάν άκαριαία άμεσότητα. Έτσι άκούμε γιά μάχες και βλέπουμε πεδία μαχών, άκούμε γιά βιβλικές καταστροφές και βλέπουμε, τών όντι, συντριμμία, άκούμε γιά θανάτους από πείνα και άντικρύζουμε πάραυτα τυμπανιαίες κοιλιές, άκούμε γιά νεκρούς και βλέπουμε νεκρούς. Τήν φορά πού θά άκούγαμε γιά λιμούς και καταποντισμούς ένώ θά άντικρύζαμε ένθουσιώδεις χορευτές χασάπικου νά σπάνε πιάτα σέ νυκτερινά κέντρα, ή άλλους, φιλότεχνους, νά θαυμάζουν πίνακες σέ μουσεια, σίγουρα ένα καθιερών τηλεπαρουσιάστης θά έβγαине νά μάς ζητήσει συ-

γνώμη για τό μπερδεμα τών βίντεο. (Αντίθετα, κανείς δέν ζήτησε συγνώμη για τήν βραδιά, περίπου μέσα Μαρτίου θυμάμαι, πού ένας μετεωρολόγος μᾶς πληροφόρησε ὅτι «οἱ βοριάδες θά ἐξακολουθήσουν νά πνέουν ἀπό βόρειες διευθύνσεις!»). Ἦταν μιά παραδρομή ἐντελῶς φυσική μέσα στό ὄλο τηλεοπτικό πνεῦμα).

Αὐτή ἡ λατρεία τοῦ αἰτιου-αἰτιατοῦ, ἐξαγγελίας καί ταυτολογικῆς ἐξεικόνισης, δέν εἶναι μόνο χαρακτηριστικό τῶν εἰδήσεων. Ἄκόμη πιά ἔντονα (ἂν ἔχει πιά ἔντονα) ἐμφανίζεται στίς μεταδόσεις ποδοσφαιρικῶν ἢ ἄλλων ἀγῶνων π.χ.: οἱ «κάμερες» ἐκεῖ, ὅσες κι ἂν εἶναι, κυνηγοῦν μονίμως τήν μπάλα καί τούς παίκτες πού τήν ἔχουν· τή στιγμή πού ἐπιτυγχάνεται κάποιο τέρμα «ζουμάρουν» στά κοριβαντιοῦντα πλήθη· ἂν μεσολαβήσει κάποια ἀτασθαλία —ἀποβολή παίκτη ἢ ἄλλη— ἀναζητοῦν τά πρόσωπα τῶν προπονητῶν... Πάντα. Καί τό κοινό, κατάλληλα προετοιμασμένο καί συνεχῶς ἐκπαιδευόμενο, θά δυσανασχετοῦσε ἀγρίως μέ ὅποιον τηλεσκηνοθέτη δοκίμαζε, τή στιγμή ἑνός «γκόλ», νά μᾶς δείξει π.χ. κάποια πουλιά στόν οὐρανό, ἕνα ἐρημο πάρκιγκ, μιά γυναικά νά σκουπίζει τό κατώφλι τοῦ σπιτικοῦ της κ.ο.κ., ἀντί γιά μιά ἐπανάληψη, σέ ἀργό ρυθμό κι ἀπό διαφορετική γωνία, τοῦ ἴδιου τέρματος. Παρόμοια τυπικά ἀκολουθοῦν καί οἱ μαγνητοσκοπήσεις κάθε ἄλλης ἐκδήλωσης, ἀπό τούς ἑορτασμούς ἐπετειῶν ὡς τίς συζητήσεις στή Βουλή κι ἀπό τίς ὑποδοχές ξένων πολιτικῶν ἀρχηγῶν μέχρι τίς συναυλίες μεγάλων συμφωνικῶν ὀρχηστρῶν. (Κι ἐκεῖ, τίς μόνες φορές πού συμβαίνει φέρ' εἰπεῖν νά ἀκοῦμε κάποιο πνευστό καί νά βλέπουμε τίς βιόλες πού σιωποῦν, ἢ νά ἀρχίζει νά παίζει ὁ σολίστ ἐνῶ παραμένουμε ὀπτικά στό προφίλ τοῦ μαέστρου, εἶναι γιατί οἱ χειριστές τῶν μηχανῶν ἀγνοοῦν τήν σειρά τῆς ἐνορχήστρωσης καί δέν προλαβαίνουν νά παρακολουθήσουν μέ κάθε ἀκρίβεια τά κατάλληλα ὄργανα).

Ἡ συναυλία ὅπως καί ἡ πολιτική διαμάχη, ἡ διεθνῆς ἐπικαιρότητα ὅπως καί ἡ ἀθλητική συνάντηση, εἶναι γιά τήν ἀφηγηματική εὐαισθησία τῶν τηλεοπτικῶν εἰκόνων ἀπολύτως «κλειστά» συστήματα: ἀρχίζουν μέ τήν ἐξαγγελία τοῦ κυρίως συμβάντος, προσηλώνονται ἀπολύτως σ' αὐτό καί διατηροῦν αὐτή τήν «ταυτολογική» προσήλωση ἀπολύτως μέχρι τήν λήξη του. Μολονότι συχνά ἡ τηλεόραση προβάλλει ὀρισμένες καλλιτεχνικές ταινίες πού ἀφήνουν τούς ἥρωές τους σέ κάποια καμπή τοῦ βίου τους καί σέ ἐκκρεμότητα ὡς πρός τό τί προοπτικές μπορεί νά ἀκολουθήσει, παραπέρα, ἡ ζωῆ τους ὅσο καί ἡ φαντασία μας, ποτέ τά ἀμιγῶς τηλεοπτικά προ-

γράμματα δέν θά υἰοθετήσουν μία τέτοια «δημιουργική», ὅπως θά τήν ἐλεγε, «παραίτηση». Μπορεῖτε νά διανοηθεῖτε κάμερες νά ἐγκαταλείπουν, π.χ., ἕναν ἀγῶνα μπάσκειτ στή μέση, γιά νά μᾶς δείξουν πῶς ἡ ζωῆ ἑνός φιλάθλου θά στρεφόταν νά ἀντιμετωπίσει ἕναν αἰφνίδιο ἔρωτα ἢ θάνατο, μιάν ἐκδρομή ἢ τήν ἀλλαγῆ ἐπαγγέλματος, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἔκβαση τοῦ ἀγῶνα πού τήν ἴδια στιγμή δίνει ἡ ομάδα του; Μπορεῖτε, ἐνδεχομένως, ἀλλά ἀποκλείεται νά συμβεῖ.

* * *

Στά 1525, στή μάχη τῆς Παβίας, σκοτώθηκε ὁ Γάλλος στρατηγός Jacques de Chabannes La Palice. Οἱ στρατιώτες του, λέγεται, γιά νά τιμήσουν τήν μνήμη του σκάρωσαν ἀμέσως ἕνα δίστιχο πού ἀνέφερε: «Ἐνα τέταρτο τῆς ὥρας πρὶν τόν θάνατό του/ὁ κ. La Palice ἦταν ἀκόμη ἐν ζωῆ». Γιά τά γαλλικά τοῦ 16ου αἰῶνα, τό «il était encore en vie» σήμαινε «ἦταν ὄλος ζωῆ» καί «ἐμάχετο μέ σθένος». Ἐκτοτε ὅμως ἡ ἔκφραση ἔπαψε νά ἔχει αὐτή τή σημασία καί τό δίστιχο ἔμεινε νά δηλώνει κάτι τόσο προφανές ὥστε νά γεννήσει τήν λέξη «lapalissade» πού, ὅπως ἴσως ξέρετε, στά σύγχρονα γαλλικά σημαίνει «ἀπλοϊκῆ καί ὀλοφάνερη ἀλήθεια». Πιστεῖω ὅτι, ὅπως οἱ αὐτοκινητιστές ἔχουν τεθεῖ ὑπό τήν σκέπη τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου, ἔτσι κάπως καί ἡ αἰσθητική τῶν τηλεοπτικῶν προγραμμάτων θά πρέπει νά ὑπαρθεῖ στόν αἰγίδα τοῦ κ. La Palice. Ἐκεῖνο στό ὁποῖο περισσότερο ἀπ' ὅλα μᾶς συνηθίζει ἡ τηλεόραση εἶναι τό προφανές, ἡ ἀπλοϊκῆ ταυτολογία καί ἡ ἔλλειψη κάθε ξαφνίσματος: στό ἡμίχρονο ἑνός ποδοσφαιρικοῦ ἀγῶνα τό μουσικό διάλειμμα θά εἶναι πάντα λαϊκά τραγούδια, κατά τήν διακοπῆ μιᾶς σοβαρότερης μετάδοσης ἀκοῦμε συνήθως ὀρχήστρες ἐλαφρᾶς μουσικῆς· στήν λεγόμενη «παιδική ζώνη» ἡ ζώνη ἀγνότητος, καθῶς προεξοφλεῖται ἕνα κοινό ἐλάχιστο παρατηρητικό ἢ ἀπαιτητικό, συχνά οἱ διάφοροι παραγωγοί ἀδιαφοροῦν γιά τό ἂν διακρίνονται οἱ ἀνθρώποι πίσω ἀπό τίς μαριονέτες ἢ παρουσιάζουν ντυμένη ὡς πτερωτό ἔντομο μία κυρία πού πολύ δύσκολα θά χαρακτηρίζε κανείς «εὐλύγιστη» ἢ «ἀνάλαφρη»· στοὺς δέ προλογισμούς τῶν ταινιῶν βαθύτατου προβληματισμοῦ καί πολλαπλῶν συμβολικῶν ἐπιπέδων εἶναι τόσο φανερό ὅτι οἱ κυρίες πού ἀπαγγέλλουν τίς ἀντίστοιχες ἐμβριθεῖς ἀναλύσεις δέν βρῆκαν ποτέ καιρό νά σκεφτοῦν στ' ἀλήθεια γιά ὅσα μᾶς λένε, ἀπασχολημένες ὑποχρεωτικά στήν ἐμφάνιση τοῦ μακιγιαζ τους, ὥστε τό γεγονός ὅτι μιλοῦν κοιτώντας μέ αὐτοπεποίθηση τόν φακό καί ὄχι διαβάζοντας φανερά τό γραμμένο ἀπό κάποιο ἄλλον κείμενο, κα-

ταντᾶ σύντομο χιουμοριστικό πρόγραμμα πρὶν ἀπό τό κυρίως ἔργο.

Ἐνάλογα παραδείγματα δέν θά ἔναι καθόλου δύσκολο νά ἀνασύρονται καί νά ἀπαριθμοῦνται ἐπ' ἀπειρον. Σέ ὅλους σχεδόν μπορεί κανεῖς νά δεῖ πῶς κάθε ἀρχή τῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς ἢ τῆς σύγχρονης «ποιητικῆς», ἀπό τόν Πλάτωνα ὡς τόν Valéry κι ἀπό τόν Ἀριστοτέλη μέχρι τόν Moles, βρίσκεται ὑποταγμένη στήν θεμελιώδη ἀρχή τῆς τηλεοπτικῆς εἰκόνας: τήν ἐκπλήρωση τῶν ἀναμονῶν τοῦ κοινοῦ καί τήν ἐνδυνάμωση τῶν προδιαθέσεων του. Καμιά διερεύνηση ἀνάμεσα στήν «ἀρετή» καί τήν «χρεία», τήν «ἀρέσκεια» καί τό «συμφέρον», τίς ἀντινομίες τῆς καθολικότητας ἢ τήν μέθη τῆς ἀπροσδόκητης κομπόχτας. Μέ ὅλη σχεδόν τή σύγχρονη ζωγραφική, μουσική, λογοτεχνία κ.λπ. νά ἔχει στραφεῖ πρὸς τό πολυσήμαντο, τό αἰνιγματικό ἢ τό διαφορούμενο, ἡ τηλεόραση προτιμᾷ νά μᾶς πηγαίνει π.χ. στό γήπεδο καί νά μᾶς κρατᾷ δύο ὥρες ἐκεῖ καί μόνον ἐκεῖ ἢ νά μᾶς μιλά ἐπὶ ἐνάμισι λεπτό γιά τήν σύλληψη τοῦ δράστη μιᾶς πατροκτονίας καί νά μᾶς δείχνει, ἐπὶ ἐνάμισι λεπτό, κάποιο ἀλυσοδεμένο ταλαίπωρο.

Βεβαίως, μπορεί δίκαια νά παρατηρήσει κανεῖς, ἡ τηλεόραση δέν ἐννοεῖ νά κάνει συνεχῶς τέχνη. Οἱ εἰκόνες της δέν χρειάζονται τήν ἀλληγορία ἢ τό διαλεκτικό μοντάζ, τά σχόλιά της δέν ἔχουν λόγο νά παίζον μέ εὐφημισμούς καί συνεκδοχές, οἱ χρόνοι της δέν ἔχουν ὡς ἀποστολή νά συμπυκνώσουν τό οἰκουμενικά ὄρωα ἢ νά ἐκτείνονται σέ μιάν ἀδιάπτωτη ἠδύτητα. Ἀλλά ὡς μέσο μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ἡ τηλεόραση, δέν διαπαιδαγωγεῖ αἰσθητικά τόσο ὅσο καί τό τηλέφωνο, ὡς ποῦμε. Ἀπευθύνεται, συλλήβδην, σ' ἕνα τεράστιο κοινό καί, ἀναντίρρητα, ὑποβάλλει καί ἐπιβάλλει τρόπους σκέψης καί τρόπους ζωῆς· πράγμα πού ὅσο σημαίνει μιά γνωστική ἐπιπέτεια καί πληροφόρηση περὶ κόσμου, ἄλλο τόσο σημαίνει καί μιάν αἰσθητική ἐπιπέτεια καί βίωσή του. Καί χωρίς νά θέλω νά σᾶς γυρίσω πίσω στόν Kant, θά ἄλεγα πῶς ἂν αὐτή ἡ τελευταία εἶναι, κατά κανόνα, ταυτολογική καί χωρίς καθόλου φαντασία, μοιραῖα καί ἡ πρώτη —ἡ πληροφορία ἢ ἡ γνώση— θά εἶναι ἐπιπόλαιη καί χωρίς σημαντικό ἀντίκρουσμα γιά τούς ἀνθρώπους πού τήν παραλαμβάνουν.

Μέ δύο λόγια: μὴν ἐμπιστεύεστε τήν ἀπλή πληροφόρηση τῆς τηλεόρασης ἂν δέν ἔχει, πίσω της, κάποια αἰσθητική ἐπεξεργασία καί φροντίδα· μὴν ἀσπάζεστε τή μερικότητα καί τή σοβαρότητα τοῦ γεγονότος ἂν δέν συμπληρώνεται, τήν ἴδια στιγμή, ἀπό τήν μεροληψία καί τήν ἀσέβεια.

Υ.Γ. (Νοέμβριος 1988)

Δυόμισι χρόνια μετά την παραπάνω ανακοίνωση, και την επί πλέον εμπειρία άλλων έννεα διεθνών τηλεοπτικών προγραμμάτων που, οι Θεσσαλονικείς τουλάχιστον, μπορούμε να απολαμβάνουμε, δέν θά 'χα νά αλλάξω ή συμπληρώσω τίποτα σημαντικό στό κείμενό μου. 'Αν τά άγγλόφωνα δελτία καιρού έπιμελούνται καλύτερα τούς χάρτες τους και τά γαλλόφωνα προγράμματα περί βιβλίων ξέρουν νά γίνονται στ' άλήθεια συναρπαστικά κι ένυμερωτικά μαζί, ένω δλα άποφεύγουν τίς έμβριθείς δσο και τίς άπλοϊκές αναλύσεις τών κινηματογραφικών ταινιών που πρόκειται νά παρουσιάσουν, αυτό δέν βελτιώνει πάρα πολύ την αισθητική τους στάθμη: τά σκηνικά τών τηλεπαιχνιδιών παραμένουν, διεθνώς, άφόρητα κακόγουστα, οι διαγωνισμοί τραγουδιού θιασώτες του πιό έλεεινού «κίτς», και οι γενικευμένες μεταγλωττίσεις ταινιών ικανοποιητικές μόνον γιά άκριτους και άναλφάβητους: τό δέ κυνήγι τής πιό άμεσης κι ώμης επικαιρότητας παντού τό ίδιο.

Διαφημιστικό σύνθημα ένός μεγάλου δικτύου, άφιερωμένου άποκλειστικά στίς ειδήσεις, άποτελεί ή κάθε τόσο έπαναλαμβανόμενη φράση: «κάποτε οι άνθρωποι μαθαίναν τά νέα τής κάθε μέρας στίς βραδινές συζητήσεις τής πίσω αΰλης... Σήμερα, ή εξέλιξη τής τεχνολογίας... τό κανάλι μας... κάμνει τόν κόσμο δλόκληρο μιά πίσω 'αΰλή!» Πράγματι. Και δέν παύει νά ύπογραμμίζεται πανταχόθεν αυτή ή εξέλιξη τής τεχνολογίας, που βελτιώνει

διαρκώς την ευκρινεια των εικόνων, που μεταφέρει άστραπιαία ειδήσεις μέσω δορυφόρων, που συντηρεί κι αξάνει ιλιγγιωδώς την ένυμέρωση τών πάντων γιά τά πάντα. Μόνο που στίς πίσω αΰλές τών σπιτιών, κάποτε, την έλλιπή ειδησεογραφία την έπεξεργάζοταν και την πλούτιζε ή μιμική, ή φαντασία και ή περιστασιακή ευφράδεια πληροφορούντων και πληροφορομένων. Σήμερα, ή θεαματική κι άκαριαία άμεσότητα εξισώνει σέ μιά κοινή έμφαση όλες τίς ειδήσεις, άπό τά τροχαία άτυχήματα ως τίς πολιτικές διενέξεις, και, άπογυμνώνοντας κάθε νοστιμιά ή θέλητρο του λαϊκού κουτσομπολιού δίνει, άπλως, μιάν οικουμενικότητα στην όποια μοχθηρία και μικρότητά του.

Βασικές βιβλιογραφικές όφειλές:

Bayer J. (1956): *Traité d' Esthétique*, Libr. Armand Colin, Paris — γιά την έννοια τής άνοιχτής έμπειρίας και του διαφορούμενου ή του άμφίβολου κατά την «τέρψη» (déléctation) άπό τά έργα τέχνης.

Bourdieu P. (1965): *Un art moyen*, ed. Minuit, Paris — γιά τίς τρέχουσες προτιμήσεις του κοινού στον άπαθαντισμό τοπίων ή στιγμών του βίου μέσω τής φωτογραφίας, και τίς συγκλίσεις αυτών τών προτιμήσεων.

Champagne P. (1971): *La télévision et son langage: l' influence des conditions sociales de réception sur le message*, Revue

Francaise de Sociologie, XII, (406-430) — γιά τίς επιδράσεις, άκριβώς, τών εικαζομένων άναμονών του κοινού στην παραγωγή τών τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Eco Umb. (1962): *Opera Aperta*, Bompiani, Milano — γιά τή σχέση έργου τέχνης και καταναλωτή του: σχέση δλο και πιό παθητική και περιορισμένη, στό βαθμό που τό έργο δομείται μονοσήμαντα ή άπλοϊκά, χωρίς πολλαπλά επίπεδα άνάγνωσης ή έν δύναμει σημασιολογικούς «κόμβους».

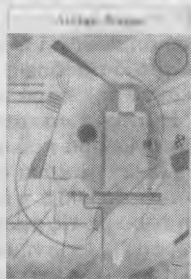
Κάντ Ι. (1977): *Κριτική του καθαρού λόγου*, έλλην. μετάφρ. έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα — γιά την διαλεκτική τής αισθητικής κρίσης, την σχέση γνώσης και αισθητικής συγκίνησης και τό άνέφικτο μιάς έπιστήμης του ώραιού, καθώς στην τέχνη ύπάρχουν «τρόποι» άλλα όχι «μέθοδοι».

Moles A. (1971): *Théorie de l' information et perception esthétique*, Gonthier, Paris — γιά μιά σχέση «πομπού» και «δέκτη» σέ ζητήματα αισθητικής ευχαρίστησης, ή όποία ποσοτικοποιείται έτσι και καθίσταται «μετρήσιμη» άνάλογα μέ την άποκωδικοποιούμενη (άπό τόν δέκτη) πολυπλοκότητα του έργου τέχνης ως μηνύματος που έχει συνθέσει ό καλλιτέχνης (πομπός).

Baudrillard J. (1983): *Les stratégies fatales*, Ed. Grasset, Paris — γιά τίς σχέσεις πραγματικότητας και φαντασιώσεων, ύποκειμένου που έπιθυμεί και άντικειμένου που γοητεύει και, φυσικά, γιά την προμετωπίδα.

Θεσσαλονίκη, 'Απρίλιος 1986

ΛΙΛΙΚΑΣ ΝΑΚΟΥ

Για μια καινούργια ζωή

ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΑ ΖΩΗ

Μετά την κυρία Ντορεμί ένα ακόμα έργο της Λιλίκας Νάκου από την Ελληνική τηλεόραση.

Το βιβλίο κυκλοφορεί από τις εκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ Μαυρομιχάλη 64 ΑΘΗΝΑ τηλ. 3629675.

Κι ακόμα, πάντα από τις εκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ, τα έργα της:

- Τ' ανθρώπινα πεπρωμένα
- Η κυρία Ντορεμί
- Οι παραγνωρισμένοι
 - Το χρονικό μίας δημοσιογράφου
- Προσωπικότητες που γνώρισα
- Η Ξεπάρθνη
- Η ιστορία της παρθενίας της δεσποινίδας τάδε
- Ποτέ πια
- Οι οραματιστές της Ικαρίας
- Η Ζωή του Σεμελβαίς
- Ζαν Ζωρές

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ ΟΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

του Fried Ott Wolf

Η σοσιαλιστική μετάβαση θέτει σοβαρά προβλήματα· δέν έρχεται ούτε στό μέρος ούτε μέ τόν τρόπο ούτε τή στιγμή πού άναμένεται. Έξ ού μία σειρά άμφιβολών πού ξανάθεσαν τό πρόβλημα του έπιστημονικού σοσιαλισμού και συνέβαλαν νά ξεσπάσει ή κρίση του μαρξισμού, έν μέρος, ήδη από τή δεκαετία του 1930.¹ Όστόσο ή κρίση αυτή δέν θά καταστήσει λιγότερο προβληματικό τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής για τόν όποιο, αντίθετα, πολλαπλασιάστηκαν τά δεινά. Βρισκόμαστε μήπως σέ μία παράδοση συγκυρία όπου ή ανάγκη για μία βαθιά επανάσταση άντιστοιχεί σέ άνικανότητα των επαναστατικών δυνάμεων;

Γιά νά έντοπίσουμε όσα πρέπει νά επαναξετασθούν θά πρότεινα δύο προσεγγίσεις: Μία έκ των έσω, στοχαζόμενοι όρισμένες θεωρητικές πλευρές του ζητήματος της σοσιαλιστικής μετάβασης πού άκόμη δέν έχουν πάρει τίς άποστάσεις τους από τήν κυρίαρχη ιδεολογία. Ή άλλη έκ των έξω, μέ βάση μία ύλιστική άνάλυση του νέου δεδομένου πού συνιστά ή οικολογική κρίση.

Μετά τή θεαματική «ανάκαλυψη» της από τό ιδεολογικό ρεύμα της «Έκθεσης της Ρώμης» ή οικολογική κρίση δημιούργησε ένα στοιχειώδη άμυντικό μηχανισμό πού ταιριάζει στόν «παράδοξο χώρο» της κυρίαρχης ιδεολογίας² και τόν όποιο μηχανισμό θά τόν όνόμαζα «σπουδή». Ένώ, λοιπόν, θά περίμενε κανείς ένα στοχασμό πάνω στίς συγκεκριμένες σοβαρές αναλύσεις της ύλικής συγκυρίας, πάνω στά στοιχεία και τούς μηχανισμούς της «συνολικής οικολογικής κρίσης» και ένω, άκόμη, τέτοιες αναλύσεις βρίσκονταν στή διάθεση όλου του κόσμου ήδη από τίς άρχές της δεκαετίας του '70, μάλιστα αναπτύσσονταν έκτοτε μέ έντυπωσιακό τρόπο, ή διαμάχη κυριαρχήθηκε από δύο έκ διαμέτρου αντίθετες μορφές αυτής της «σπουδής». Από τή μία μεριά ένα είδος άποκαλυπτικού ίρρασιοναλισμού πού ξεχνά τόν συγκεκριμένο ύλικό χαρακτήρα της κρίσης για νά μεταπηδήσει στήν τυφλή δοξασία μιας άπόλυτης μοιρολατρίας από τήν όποια μόνο ένα θαύμα θά μπορούσε νά μάς σώσει, θαύμα πού ένδεχομώς θά προέκυπτε από ένα είδος θαυματουργικής μετουσίωσης της άνθρωπότητας (αυτή φαίνεται νά είναι ή θέση του Μπάρο³).

Από τήν άλλη, μία έξίσου άνορθολογική αισιοδοξία, βασισμένη είτε στή μεταφυσική έμπιστοσύνη στήν Ικανότητα του άνθρώπου νά επιλύσει μέσω της τεχνολογίας όλα τά προβλήματα πού αυτή ή ίδια τεχνολογία γεννά, είτε στή θρησκευτική πίστη στήν Ικανότητα αυτορρύθμισης κάποιου οικολογικού ύπερουστήματος, (όπως συμβαίνει για παράδειγμα στήν ψευτοβιολογική «υπόθεση» GAIA του J.E. Lovelock ή στήν ψευτοκοινωνιολογική θέση του M. Ferguson για μία άγαθή «συνωμοσία», κάτω από τό ζώδιο του Ύδροχόου.

Ή κυρίαρχη ιδεολογία —μέ τόν ιδιάζοντα συνδυασμό κατά τό μάλλον ή ήττον κατασταλτικών πολιτικών συντηρητικής ένσωμάτωσης και άποκλεισμού— άίφνιδιάστηκε καταρχήν από τά οικολογικά ζητήματα, πού δέν επέτρεπαν τήν εύκολη μετατροπή τους σέ περιορισμένες μισθολογικές διεκδικήσεις ούτε σέ εύκολα άπομονώσιμες αξιώσεις μικρών μειονοτήτων. Όστόσο βρήκε ένα σημείο εύκολης παρέμβασης σέ μία έγγενή άδυναμία της οικολογικής σκέψης, στό επίπεδο των φιλοσοφικών και πολιτικών της έπιπτώσεων. Στο βαθμό πού ή οικολογία κατάγεται από τίς φυσικές έπιστήμες —για τήν άκρίβεια από τήν λιμνολογία, πού σταδιακά διευρύνθηκε σέ οικολογία, νέο θεωρητικό πεδίο της βιολογίας— δέν διέθετε τά παραδοσιακά άνακλαστικά πού θά μπορούσαν νά τήν προστατέψουν από τήν αυθόρμητη φιλοσοφία των φορέων της. Άκόμη περισσότερο, έξαιτίας της κρίσης της ύλιστικής σκέψης (συνδεδεμένης μέ τήν κρίση του μαρξισμού και τή στασιμότητα της ψυχάνάλυσης μετά τό θάνατο του Φρόντ), ή οικολογική σκέψη δέν διέθετε κανένα σύμμαχο και κυρίως καμιά πρακτική συμμαχιών. Βρισκόταν έτσι έκτεθειμένη στίς διάφορες έπεμβάσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας. Νά γιατί ό πιό πρωτόγονος σκοταδισμός —άπό τόν «Άρειο» ρατσισμό ως τόν ιδεαλισμό των «άνωτέρων όντων», περνώντας από τόν νεομαλθουσιανισμό και τόν νεοφιλελευθερισμό— μόρεσε, μέ κάποια έπιτυχία, νά παρουσιαστεί ως νέα οικολογική σκέψη. Αυτό συνέβαλε σίγουρα στό νά διατηρήσουν οι ύλιστές διάφορες ψευδαισθήσεις.

Ψευδαισθήσεις κατ' άρχήν τεχνοκρατικές: «όλα τά προβλήματα πού δημιουργεί ή τεχνολογία επιδέχονται τεχνολογική λύση». Ψευδαισθήσεις έγγελιανές: «ή άνθρωπότητα δέν θέτει στόν έαυτό της παρά μόνο προβλήματα πού μπορεί νά επιλύσει». Ή άκόμα «άπαισιόδοξες»: «ό πολιτισμός δέν είναι παρά μία συμφορά πού άναγκαστικά θά τελειώσει άσχημα». Έτσι έμεναν μακριά από τήν οικολογική προβληματική, άνίκανοι νά δούν ότι ή εκμετάλλευσή της αυτή είχε έλάχιστη σχέση τόσο μέ τίς πραγματικές άνακαλύψεις της οικολογίας ως φυσικής έπιστήμης, όσο και μέ τίς νέες κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές, πού άρχιζαν νά εμφανίζονται, και νά θέτουν τούς οικολογικούς όρους έπιβίωσης του άνθρώπινου είδους ως κριτήρια για τίς τεχνολογικές άποφάσεις και τίς άποφάσεις για τήν ύποδομή.

Από αυτήν τήν πρώτη οικολογική σκέψη, μέσα στή «σπουδή» της, έλειψε ή σύνδεση μέ μία σοβαρή άνάλυση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στή συγκεκριμένη Ιστορική φάση του, πού είναι ή βάση όχι μόνο της παρούσας παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, αλλά επίσης των οικολογικών και στρατιωτικών-στρατηγικών κρίσεων πού συμπίπτουν μέ αυτήν. Έξού και ή πρόκληση πού άντικειμενικά άπευθύνεται σέ μία άνανεωμένη μαρξιστική σκέψη, πού έχει πετάξει από πάνω

της τό νεκρό βάρος του ένθουσιασμού του Μάρξ και του Ένγκελς για την άτμομηχανή και του Λένιν για τον έξηλεκτρισμό.

Ύπερκαθορισμός, ύποκαθορισμός και τυχαίο στή σοσιαλιστική μετάβαση

Η σκέψη των Μάρξ και Ένγκελς είναι μιά σκέψη ιστορικά καθορισμένη, έπεξεργασμένη μέσα σε συγκυρίες, στο έσωτερικό άγώνων, μιά σκέψη που ύπόκειται σε συγκεκριμένους προσδιορισμούς. Παραμένει, έτσι, έπηρεασμένη από τις δομές της κυρίαρχης ιδεολογίας, κυρίως στους τομείς που δέν άπετέλεσαν άντικείμενο της μακράς και δύσκολης εργασίας που χαρακτηρίζει τις θεωρητικές έπεξεργασίες τους. Τουλάχιστον ως τή στιγμή που ή γριά μάγισσα της ριζοσπαστικής ματεριαλιστικής κριτικής, ξαναπιάνοντας τους ταξικούς άγώνες στο θεωρητικό επίπεδο, έρχεται νά παράξει τά νερά. Αδτή ή μερική και προσωρινή ύποτέλεια παγιώνεται τή στιγμή της έκλαϊκευσης της σκέψης των κλασικών και παρουσιάζεται ως «μαρξισμός» μέσα στα πολιτικά κόμματα του εργατικού κινήματος του τέλους του περασμένου αιώνα, μέσω της «ορθόδοξης» άπάντησης του Κάουτσου κυρίως και του Πλεχάνωφ στον «ρεβιζιονισμό» του Μπερνστάιν. Η άπάντηση αυτή κατάφερε νά άποφύγει τή διάλυση της θεωρητικής και κριτικής μαρξικής κληρονομιάς και άκόμη νά έξασφαλίσει τό πέρασμα του μαρξισμού σε μιά μαζική πολιτική πρακτική. Είχε όμως ένα βαρύ τίμημα: τήν έξαφάνιση της διάκρισης μεταξύ κριτικών άποτελεσμάτων και θέσεων των «κλασικών», τή μετατροπή σε δόγμα όλόκληρου του έργου των Μάρξ και Ένγκελς χωρίς διάκριση. Θα πρέπει ώστόσο νά πούμε ότι μιά όλόκληρη γενιά ορθόδοξων μαρξιστών, μέ πρώτο τόν Λένιν, άσκησε άνανεωτική κριτική στο μαρξισμό, που δέν είχε άκόμα παγωθεί παρά μόνο στις γενικές γραμμές του.

Γιά τήν προβληματική που μέ ενδιαφέρει νά συζητήσω έδώ,⁴ μπορώ νά περιοριστώ σε δύο άνεπεξέργαστα σημεία της μαρξιστικής θεωρίας για τή σοσιαλιστική μετάβαση: από τή μιά μεριά τό θεωρήμα του νεαρού Μάρξ για τήν ολοκληρωτική χειραφέτηση του ανθρώπου ως διαλεκτικό παράγωγο της ολοκληρωτικής άλλοτριώσης του πλέον άποστερημένου ιστορικού ύποκειμένου (οί Έβραίοι/τό προλεταριάτο), από τήν άλλη μεριά τήν ιδέα της ιστορικής άναγκαιότητας της σοσιαλιστικής μετάβασης.

Πρώτον, αυτή ή ιδέα της ολοκληρωτικής ανθρώπινης χειραφέτησης έχει επιβιώσει μέ τή μετριοπαθέστερη μορφή μιάς α priori μεταφυσικής ιεραρχίας των διαφόρων άντιφάσεων που κατατάσσονται σε «κύριες» και «δευτερεύουσες», δηλαδή, σε πραγματική και φαινομενική, ή άκόμη σε άντικείμενο της πάλης των τάξεων και αυτόματο άποτέλεσμα, σε έπιφανόμενο. Η ιδέα αυτή δέν συνεπάγεται μόνο ότι ή σοσιαλιστική μετάβαση θα μās οδηγήσει σε ένα είδος έπίγειου παράδεισου, όπου ή ιστορία και ή ζωή του κάθε ανθρώπου θα άπαλλαγούν από όλα τά δεινά τους. Συνεπάγεται, κυρίως, ότι ή ιστορική άποστολή του προλεταριάτου, και ή σοσιαλιστική μετάβαση που πραγματοποιεί, περικλείει σχεδόν όλες τις άλλες ιστορικές άντιφάσεις των ιστορικών κοινωνικών σχηματισμών μέσα στους όποιους ζούμε. Από έδώ προκύπτει μιά πρακτική συμμαχία που ξεκινά από τήν καθιερωμένη άντίληψη μιάς άντικειμενικής ήγεμονίας του προλεταριάτου, μιάς συμμαχίας που βρίσκεται μέσα στην τάξη των πραγμάτων, άν και μένει άκόμη κρυμμένη από τήν συνείδηση των άλλων τάξεων και στρωμάτων.

Δεύτερον, ή ιδέα της άναγκαιότητας της σοσιαλιστικής μετάβασης μέ τήν έννοια άφευκτου πεπρωμένου, μιάς προκαταβολικής έγγύησης, επαναλαμβάνει ένα κεντρικό στοιχείο της θρησκευτικής σκέψης και της μεταφυσικής φιλοσοφίας, προσπαθώντας συγχρόνως νά άπαντήσει στον προκαθορισμό του ανθρώπινου πεπρωμένου από πράξεις θεικές ή συμβολικές. Αυτό τό στοιχείο σκέψης, που είχε πλήρως άναπτυχθεί στη βαβυλωνιακή άστρολογία, χρησιμοποιήθηκε πάν-

τα για νά δικαιώσει τις πράξεις των ήγετών, βασιλιάδων και ιερέων, στρατηγών και χρηματιστών. Στόν «μηχανιστικό ύλισμό» κοινό στους στωικούς και τους έπικούριους της Άρχαιότητας, τό στοιχείο αυτό δέν «άλλάξε κατεύθυνση» παρά μόνο έπιφανειακά: χρησίμευε για νά συμφιλιώσει τις ήσυχαστικές συνέπειες των μεγάλων ιδεαλιστικών φιλοσοφικών συστημάτων του Πλάτωνα και του Άριστοτέλη μέ μιά έπιστροφή στον πρωτόγονο ύλισμό των προπλατωνικών φιλοσόφων, από τή στιγμή που οι μεταφυσικές «τής δράσης» των πρώτων ιδεαλιστών είχαν χάσει τήν ιστορική τους βάση μέσα στην έλεύθερη έλληνική πόλη. Άκόμη και ό περίφημος μηχανικός ύλισμός της άνερχόμενης άστικής τάξης δέν ήταν άπαλλαγμένος από αυτή τήν άμφισμιά, που χρησίμευε τόσο σαν «δπλο» ένάντια στην θρησκευτική σκέψη του Παλαιού Καθεστώτος, όσο και σαν έκ των προτέρων περιορισμός μιάς πιθανής επαναστατικής πορείας.⁵ Έτσι ό ιστορικός ντετερμινισμός, στην ιστορία της μαρξιστικής παράδοσης έχει συνδεθεί μέ τις χειρότερες παρεκκλίσεις της, κυρίως κάτω από τήν πλεση των δομών πολιτικής κυριαρχίας, για παράδειγμα μέ τή στρατηγική της επαναστατικής άναμονής στην κλασική γερμανική σοσιαλδημοκρατία στις άρχές του αιώνα και στον σταλινικό κρατισμό.

Οι ιδέες αυτές, λοιπόν, όπως ή ολοκληρωτική χειραφέτηση του άνθρώπου και ή ιστορική άναγκαιότητα της σοσιαλιστικής μετάβασης, όσο συμπαθείς και άν είναι —είτε σαν ήθικό αξίωμα (νά πραγματοποιηθεί μέσα σε μιά σειρά διαφόρων συγκεκριμένων μεταβάσεων που μένει νά προσδιοριστούν) είτε ως μεταφυσική έγγύηση μιάς πρακτικής πίστης (πρός έφαρμογή στους ταξικούς άγώνες)— δέν βασίζονται στην κριτική άνάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μέ τήν όποία μās έφοδίασε ό Μάρξ.

Στό *Κεφάλαιο*, βρίσκουμε τρεις κλασικές διατυπώσεις του προβλήματος της σοσιαλιστικής μετάβασης μέσα στην ίδια παράγραφο: ή πρώτη στο επίπεδο της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, ή δεύτερη στο επίπεδο ύλιστικής κριτικής της ιδεαλιστικής έγγελιανης διαλεκτικής, ή τρίτη στο επίπεδο του στοχασμού πάνω στην ιστορική διαφορά άνάμεσα στη μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής που χαρακτηρίζεται «*από τήν άτομική ιδιοκτησία που βασίζεται στην προσωπική εργασία των άτόμων*»⁶ στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στη μετάβαση από τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής στο σοσιαλισμό.

Άν άγνοήσουμε τόν ύλιστικό και κριτικό χαρακτήρα της δεύτερης διατύπωσης θα μπορούσαμε νά τή θεωρήσουμε σαν άναδιτύπωση του αξιώματος της ολοκληρωτικής χειραφέτησης του ανθρώπου στο πλαίσιο μιάς φιλοσοφίας της ιστορίας (έντονα έγγελιανίζουσας).

Γιά νά τις συζητήσουμε στις πολιτικές και θεωρητικές συνεπαγωγές τους άναφέρω έκτενώς τις διατυπώσεις αυτές σύμφωνα μέ τό τελικό γερμανικό κείμενο:⁷

«1. Η άπαλλοτρίωση αυτή συντελείται μέ τό παιχνίδι των έσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, μέ τή συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Κάθε κεφαλαιοκράτης σκοτώνει πολλούς άλλους κεφαλαιοκράτες. Χέρι-χέρι μ' αυτή τή συγκεντροποίηση, δηλαδή μέ τήν άπαλλοτρίωση πολλών κεφαλαιοκρατών από λίγους, άναπτύσσεται σε διαρκώς αύξανόμενη κλίμακα ή συνεργατική μορφή του προτσές της εργασίας, ή συνειδητή τεχνική έφαρμογή της έπιστήμης, ή σχεδιασμένη έκμετάλλευση της γής, ή μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας που μπορούν νά χρησιμοποιηθούν μονάχα από κοινού, ή οικονομία σ' όλα τά μέσα παραγωγής μέ τή χρησιμοποίησή τους σαν μέσων παραγωγής συνδυασμένης, κοινωνικής εργασίας, ή περιπλοκή όλων των λαών στο δίχτυ της παγκόσμιας άγοράς και μαζί μ' αυτό ό διεθνής χαρακτήρας του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος. Μαζί μέ τή διαρκή έλάττωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τά όφελή αυτού του προτσές μετατροπής, αύξάνει ή μάζα της άθλιότητας, της καταπίεσης, της ύποδούλωσης, του έκφυλισμού, της έ-

κμετάλλευσης, αλλά αυξάνει μαζί με την αγανάκτηση της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται απ' αυτόν τον ίδιο τό μηχανισμό του κεφαλαιοκρατικού προτοσές παραγωγής. Τό μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω απ' αυτό. 'Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και ή κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δέν συμβιβάζονται με τό κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Τό περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει τό τέλος της κεφαλαιοκρατικής άτομικής ιδιοκτησίας. Οί άπαλλοτριωτές άπαλλοτριώνονται.

2. 'Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα και ή κεφαλαιοκρατική άτομική ιδιοκτησία, άποτελεί τήν πρώτη άρνηση της άτομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μά ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει με τήν αναγκαιότητα φυσικού προτοσές τήν ίδια της τήν άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης. 'Η άρνηση αυτή δέν άποκαθιστά ξανά τήν άτομική ιδιοκτησία πάνω στη βάση των έπιτελιζέων της κεφαλαιοκρατικής εποχής: της συνεργασίας και της κοινής κατοχής της γής και των μέσων παραγωγής που τά παράγει ή εργασία ή ίδια.

3. 'Η μετατροπή της κομματιασμένης άτομικής ιδιοκτησίας, που βασίζεται στην προσωπική εργασία των άτόμων, σε κεφαλαιοκρατική άτομική ιδιοκτησία είναι φυσικά ένα προτοσές άσύγκριτα πιό μακρόχρονο, πιό σκληρό και πιό δύσκολο από τή μετατροπή σε κοινωνική ιδιοκτησία της κεφαλαιοκρατικής ιδιοκτησίας, που πραγματικά βασίζεται κιόλας σε κοινωνικό τρόπο παραγωγής. 'Εκεί έπρόκειτο για τήν άπαλλοτριώση της μάζας του λαού από λίγους σφετεριστές, έδω πρόκειται για τήν άπαλλοτριώση λίγων σφετεριστών από τή μάζα του λαού».

Μου φαίνεται καθαρό ότι ή πρώτη διατύπωση συνοψίζει τις έρευνες του Μάρξ στην κριτική του της κυρίαρχης πολιτικής οικονομίας. Οί άλλες δύο άπλως έξάγουν τά συμπεράσματα που έπιτρέπουν να άκουστεί τό μήνυμα αυτής της άνακεφαλαίωσης από δύο τύπους άναγνωστών: από τους «φιλοσόφους» και από τους «πολιτικούς» — προσφέροντας στους πρώτους έναν τρόπο να άνακυκλώσουν τις διαλεκτικές αντίληψεις τους σε μία κριτική άνάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και στους δεύτερους τή δυνατότητα να τόν ξανασκεφτούν στο πλαίσιο των ιστορικών αναλύσεων της μεγάλης μεταβολής που γνώρισε τήν κορύφωση της στις έπαναστάσεις του περάσματος από τόν 18ο στον 19ο αιώνα, τήν βιομηχανική έπανασταση στην 'Αγγλία και τις πολιτικές έπαναστάσεις στην Βόρεια 'Αμερική και στην Γαλλία. 'Αλλά αυτές «οί διδακτικές εφαρμογές» δέν παράγουν τίποτα καινούργιο σε ό,τι άφορά τό ουσιαστικό περιεχόμενο, που άποδίδεται στην πρώτη διατύπωση, δηλαδή, στις κριτικές αναπτύξεις του *Κεφαλαίου*, που συνοψίζει σε λίγες γραμμές.

Αυτή λοιπόν ή πρώτη διατύπωση παρουσιάζει προφανείς αδυναμίες, κάτω από τό φως των πολιτικών και θεωρητικών έμπειριών ενός και πλέον αιώνα. Κυρίως, δέν μιλάει για τις πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες της σοσιαλιστικής μετάβασης, άνοιγοντας έτσι τό δρόμο για κάθε τύπου άναγνώσεις. 'Αναγνώσεις οικονομιστικές, παραγωγιστικές, βιομηχανιστικές και ντετερμινιστικές περισσότερο ή λιγότερο άφελείς. Μπορεί επίσης να άσκηθεί κριτική και ως λεπτομέρειες της: για παράδειγμα στο ρόλο που άποδίδει στην έξαθλίωση, ή άκόμη στη «διαπαιδαγωγήση, συνένωση και όργάνωση» της «εργατικής τάξης» από τήν ίδια τή διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής. 'Η διαπίστωση αυτή σίγουρα συνέβαλε στο να δίνεται όλο και μεγαλύτερο βάρος στις δύο άλλες διατυπώσεις στα πλαίσια της μαρξιστικής παράδοσης, διατυπώσεις που έμοιαζαν να παρουσιάζουν τό σημαντικό πλεονέκτημα να μάς παρέχουν τήν ουσία της σκέ-

ψης του Μάρξ χωρίς τά «σφάλματα» που τήν συνόδευαν στην πρώτη της διατύπωση. Αυτό όμως ένέχει τόν κίνδυνο να χαθεί ό κριτικός τους χαρακτήρας, που διατηρείται μόνο από τή σχέση τους με τήν πρώτη διατύπωση τήν όποία συνοψίζουν χωρίς να προσθέτουν τίποτα, και να ύποκυψουμε σε ένα έγγελιστικό χωρίς όρια (ή άρνηση της άρνησης) ή άκόμη σε μία θεώρηση της προλεταριακής έπαναστάσης άπλως και μόνο σε σχέση με τις άστικές έπαναστάσεις της σύγχρονης εποχής.

Στή θέση μιας τέτοιας άνάγνωσης — με όλους τους θεωρητικούς και πολιτικούς κινδύνους που έμπεριέχει — προτείνω μία περισσότερο άμεση, και περισσότερο κριτική προσέγγιση: μία προσπάθεια συνειδητής άφαιρέσης για να προσδιορίσουμε αυτό που άποτελεί τό κομβικό σημείο αυτής της σκέψης του Μάρξ, και μίαν έπανεξέταση των συγκεκριμένων κριτικών αναλύσεων τις όποιες συνοψίζει.

Κατ' άρχήν ή προσπάθεια άφαιρέσης. 'Από αυτή τήν άποψη ή φράση-κλειδί είναι ή έξής: «*Η άπαλλοτριώση αυτή συντελείται με τό παιχνίδι των έσωτερικών νόμων της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής*». Για να έξηγήσει λοιπόν ό Μάρξ τις βάσεις της σοσιαλιστικής μετάβασης δέν προσφεύγει σε μία γενική διαλεκτική μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων ούτε στους νόμους μιας γενικής θεωρίας των τρόπων παραγωγής (που θά περιλάμβανε επίσης και τους νόμους της μετάβασης από τόν ένα στον άλλο). 'Αντίθετα άναφέρεται σαφώς και μόνον στους «έσωτερικούς νόμους» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτοί οι τελευταίοι συνοψίζονται στην περιγραφή μιας σύνθετης «άντιφασης»: «άντιφαση» του καπιταλιστικού μονοπωλίου που παρεμβάλλει έμπόδια στον τρόπο παραγωγής, ή της συγκεντροποίησης του τρόπου παραγωγής και της κοινωνικοποίησης της εργασίας, στα όποια αντίτιθεται τό καπιταλιστικό τους περίβλημα. 'Η «άντιφαση» αυτή όδεύει προς ένα σημείο έκρηξης, που δέν καταστρέφει μόνο τήν δομή αυτής της αντίφασης, αλλά όρίζει συγχρόνως τή στοιχειώδη δομή της διαδικασίας μετάβασης που πηγάζει από αυτή, μία άπαλλοτριώση δεύτερου βαθμού.

'Ο 'Αλτουσέρ έρμηνεύοντας τήν έπαναστατική διαδικασία στην Πορτογαλία τό 1974 έξηγει συγκεκριμένα τήν άνάγνωση που κάνει στη θέση του Λένιν για τόν «άδύνατο κρίκο»: «'Η Ένωση που πραγματοποιήθηκε ξαφνικά άνάμεσα στον Λαό και στο Μ.Φ.Α. περιείχε πραγματικά τήν άπειλή μιας άληθινά έπαναστατικής διαδικασίας».⁸

Διαβάζω τήν έρμηνεία αυτή ως θεωρητική βεβαίωση, ότι οι ιστορικοί κοινωνικοί σχηματισμοί μέσα στους όποιους ζούμε δέν άνάγονται μόνο στην καπιταλιστική αντίφαση (κεφάλαιο - μισθωτή εργασία) αλλά ύπερκαθορίζονται από αντίφασεις διάφορες και οι όποιες δέν έπιδέχονται άναγωγή, έχου τή δικιά τους ύπόσταση και τόν δικό τους ιδιαίτερο αντιφατικό χαρακτήρα.⁹ Και κατά συνέπεια ή έπαναστατική μετάβαση είναι άναγκαστικά συγκυριακή — δηλαδή ύποκαθοριζόμενη μόνο από τήν καπιταλιστική αντίφαση και τις μορφές σοσιαλιστικής μετάβασης που αυτή παράγει με μία ύποθετική αναγκαιότητα. 'Η άκόμη, ότι πρέπει να σκεφτούμε τή σοσιαλιστική μετάβαση μόνον ως διαδικασία που παρεμβαίνει σε ένα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμό, άναγκαστικά πιό σύνθετη — και όχι ως συνολική διαδικασία ή άκόμη ως ιδιαίτερο κοινωνικό σχηματισμό.¹⁰

Αυτό μου έπιτρέπει να ξαναδιατυπώσω τή σκέψη αυτή του Μάρξ για τή μετάβαση σε μία προσπάθεια έλεγχόμενης άφαιρέσης: θά έλεγα ότι κάθε ιδιαίτερη «άντιφαση» διέπεται από «έσωτερικούς νόμους» που πρέπει να προσδιοριστούν όπο μιά συγκεκριμένη κριτική έρευνα, που θά όρίσει τους άρους και τους τρόπους έκρηξης της, και της πιθανής μετάβασης προς μία νέα μη αντιφατική δομή.

Αυτή ή έλεγχόμενη άφαίρεση έχει σημαντικές θεωρητικές και πολιτικές συνέπειες. Καταρχήν, μεταβάλλει σε βάθος τόν χαρακτήρα της αναγκαιότητας που επικρατεί σε αυτό το είδος τις μεταβάσεις — ή μάλλον ύπογραμμίζει μία βα-

θιά άμφισημία. Σέ αυτή τήν προοπτική, ύπάρχει βέβαια μία όρθολογική ανάγκη, «ύποθετική» έλεγαν οί φιλόσοφοι, νά φτάνει κάθε αντίφαση σέ ένα σημείο έκρηξης, όπου οί όομές πού παρήγαγε καταστρέφονται. Καί αν ύπάρχει μία μετάβαση πρός ούσιαστικά καινούριες όομές, αυτή πρέπει βέβαια νά έμπεριέχεται στους προσδιορισμούς πού άπορρέουν από τήν προηγούμενη αντίφαση. Πρόκειται δηλαδή γιά μία «μορφή μετάβασης» πού ταιριάζει στή συγκεκριμένη αντίφαση πού πρέπει νά ξεπεραστεί. Άλλά δέν ύπάρχει πλέον κάποια άπόλυτη αναγκαιότητα, όδτε γιά τό πέρασμα από τή συγκεκριμένη έκρηξη σέ μία μετάβαση, όδτε γιά τό πέρασμα από τήν ιδιαίτερη μορφή μιάς αντίφασης σέ μία νέα μορφή πού μέλλει νά πραγματοποιηθεί.

Μιά τέτοια προσέγγιση τής πολιτικής της μετάβασης, ύπερκαθορισμένη από τίς διάφορες μορφές μετάβασης, πού μέ τή σειρά τους έχουν προσδιοριστεί από τήν πολλαπλότητα τών αντιφάσεων ενός συγκεκριμένου ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού σέ μία δεδομένη συγκυρία, μās προσφέρει μία θεωρητική έναλλακτική έκδοχή στή σταλινική θεώρηση τής μετάβασης ως «οικοδόμηση του σοσιαλισμού σέ μία μόνο χώρα». Άν δεχτούμε τή θέση του Λένιν, ότι στή σημερινή φάση του καπιταλισμού μία έπανόσταση δέν είναι δυνατή παρά μόνο μέσα από τή σύγκλιση πολλών αντιφάσεων ένάντια σέ ένα «άδύνατο κρίκο» του συστήματος, τότε ή οικοδόμηση μιάς νέας κοινωνίας δέν μπορεί νά πραγματοποιηθεί παρά μόνο μέ τήν άρθρωση πλειάδας αντιφάσεων, από τίς όποιες κάποιες, όπως εκείνες του διεθνούς καταμερισμού τής εργασίας έχουν αναγκαστικά μία ύπερεθνική διάσταση. Άλλά αυτή ή έναλλακτική θεώρηση δέν μās ρίχνει στίς περιπέτειες μιάς «διάρκουσ έπανόστασης», ή όποια θεωρείται τόσο σφαιρική και ριζική, όστε νά μήν μπορεί ποτέ νά άρχισει σέ ένα όσομένο πολιτικό χώρο. Αυτή ή προσέγγιση μās παραπέμπει έπίσης σέ μία συνεπέστερη κατανόηση τής σκέψης του Λένιν, γιά τόν όποιο «ή συγκεκριμένη άνάλυση τής συγκεκριμένης κατάστασης» άποτελούσε, δίκαια, τό κορυφαίο σημείο κάθε θεωρητικής, φιλοσοφικής ή έπιστημονικής προσπάθειας.

Ά κριτική του οικονομισμού και του ιστορικού ντετερμινισμού πού μόρεσαν νά βρουν στήριγμα στήν πρώτη διατύπωση του Μάρξ κατέληξε μερικές φορές σέ μία μονόπλευρη πριμοδότηση του τυχαίου. Ά άνάλυση τής συγκεκριμένης συγκυρίας μέ τους ύπερπροσδιορισμούς της πού άπορρέουν από ένα πλήθος πεδίων δράσης, θά ήταν ό χώρος του τυχαίου τής συγκεκριμένης ιστορίας, πού μόνο ή μεγαλοφυΐα ενός πολιτικού ήγέτη, μαζί μέ τή βοήθεια τής τύχης, (τήν «fortune» του Μακιαβέλι) θά κατόρθωνε νά διαβλέψει. Ά νέα αυτή άνάγνωση του Μάρξ μόνο προτείνω, χωρίς νά μās ξαναφέρει στήν παραμυθένια χώρα τής διαφάνειας τής φιλοσοφίας τής ιστορίας, έπιτρέπει τουλάχιστον νά περιορίσουμε τήν έκταση του τυχαίου. Δέν καταστρέφει τους έσωτερικούς προσδιορισμούς τών διαφόρων «αντιφάσεων» πού, άλληλούπερπροσδιοριζόμενες, συνιστούν ένα δεδομένο ιστορικό κοινωνικό σχηματισμό, όδτε και τίς «ύποθετικές» αναγκαιότητες τους. Καί άκόμη στο έπίπεδο τής άνάλυσης τής άποτελεσματικότητας τών δεδομένων άρθρώσεων στο δεδομένο σχηματισμό, δέν πέφτουμε άμέσως στο τυχαίο, στο βαθμό πού καταφέρνουμε νά αναλύσουμε αυτούς τους προσδιορισμούς, οί όποιοί είναι άλήθεια, δέν μās παραπέμπουν σέ γενικούς «έσωτερικούς νόμους», αλλά λειτουργούν ως συγκυριακοί παράγοντες έξήγησης. Ωστόσο δύο έπίπεδα του τυχαίου δέν επιδέχονται άναγωγή: από τή μία μεριά, ή πρωτογενής άρθρωση πού καταλήγει σέ μία τέτοια συγκυρία και, από τήν άλλη, ή μετασχηματίζουσα άποδιάρθρωση —ίδεολογική και πολιτική— πού μόνη αυτή μπορεί νά άνοίξει τό δρόμο γιά τήν ένεργοποίηση τών διαφόρων «μορφών μετάβασης» πού παράγονται «αναγκαστικά» από τίς ιδιαίτερες αντιφάσεις πού συνιστούν ένα συγκεκριμένο ιστορικό σχηματισμό σέ μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία.

Ά οικολογική κρίση-ένότητα και επείγουσα ανάγκη

Ά οικολογική κρίση δέν είναι ένα οικολογικό φαινόμενο. Τό παράδοξο αυτό μπορεί νά δικαιολογηθεί σέ δύο έπίπεδα. Πρώτα, στο έπίπεδο τής οικολογικής έπιστήμης. Αυτή ή τελευταία είναι άνίκανη νά όρίσει τήν ένότητα και τόν κριτικό χαρακτήρα τών τόσο διαφορετικών φαινομένων πού άγκαλιάζει: ύπερεκμετάλλευση όρισμένων μή ανανεώσιμων πηγών, μόλυνση όρισμένων φυσικών κύκλων (άέρας, νερό, έδαφος), καταστροφή τών φυσικών συμπλεγμάτων πού (όρίζουν) τά συγκεκριμένα οικολογικά συστήματα, διάρκτης δηλητηρίαση τών κύκλων πού χρησιμεύουν στήν άναπνοή και στή διατροφή του ανθρώπου, καλπάζουσα έξαφάνιση ειδών, κ.λπ.

Δέν ύπάρχει επεξεργασμένη έννοια γιά τό πλανητικό δίκτυο τών οικολογικών συστημάτων, μέ τίς μή-συστημικές σχέσεις τους, τίς ένδεχόμενες έξαρτήσεις τους, και τίς μή σχέσεις τους. Μόνο ένας άφελής γενικευτικός στοχασμός θά έφαρμοζε σέ αυτό τήν έννοια του οικολογικού συστήματος πού προκύπτει από τήν έλεγχόμενη επέκταση διανοημάτων όπως εκείνο τής βιοκένωσης,¹¹ ή θά τό συνέχεε μέ τό σφαιρικό, αλλά όχι συνθετικό, διανόημα τής «βιοσφαιρας».¹² Δέν είναι έπίσης δυνατόν νά προβλεφτούν ά σύνθετες αντιδράσεις αυτών τών οικοσυστημάτων στίς ανθρώπινες επεμβάσεις πού είναι όλο και πιό έντονες και πιό περίπλοκες.

Δέν είναι έπίσης δυνατόν στο έπίπεδο τής φυσικής έπιστήμης «οικολογία» νά όριστούν οί ίκανές συνθήκες γιά μία έπιβίωση του ανθρώπινου είδους, όδτε συνεπώς νά προσδιοριστεί γιάτί τά φαινόμενα αυτά στο σύνολό τους πρέπει νά θεωρηθεί ότι συνιστούν κρίση. Είναι βέβαια εύκολο νά φανταστούμε κάποιες συνθήκες κάτω από τίς όποιες οί πιθανότητες έπιβίωσης του είδους μας θά ήταν άμελητές. Καί κάποια από αυτά τά σενάρια τοποθετούνται στο έσωτερικό έξελίξεων πού σήμερα μπορεί νά προβλεφτούν. Άλλά ό homo sapiens δέν είναι μόνον ένα βιολογικό όν: άναδημιουργείται ως ιστορικό όν μέσα από τήν κοινωνική του όργάνωση και τίς τεχνολογικές του επεμβάσεις, παραμένοντας συγχρόνως ένδεχόμενος μέ τή βιολογική του φύση του ζώου. Μιά «οικολογία του ανθρώπου» ή θά είναι λοιπόν μία ιστορική οικολογία, ή όποια θά ένσωματώνει τή γνώση τών κύκλων και τών οικολογικών συστημάτων μέσα στήν ύλιστική άνάλυση τών ανθρώπινων πρακτικών, ή δέν θά ύπάρξει καθόλου. Μιά τέτοια οικολογία ξεπερνάει τά πλαίσια τής φυσικής έπιστήμης. Μās παραπέμπει στο έπιτακτικό καθήκον νά ξαναανακαλύψουμε, νά ξανακατασκευάσουμε μία ύλιστική άνάλυση τής σύνθετης ύλικής διαδικασίας τής ιστορίας τών ανθρώπων.

Ένας συνεπής στοχασμός πάνω στίς στρατηγικές πού θά έπέτρεπαν νά άποφευχθεί μία οικολογική κρίση πού θά ήταν μοιραία γιά τήν γενιά μας ή γιά τίς έπερχόμενες γενιές, θά μās οδηγήσει στήν άναζήτηση τών πρωτογενών ή κλιματολογικών «καταστροφών». Σέ αντίθεση μέ τόν τυχαίο συνδυασμό αϊφνίδιων φυσικών μεταβολών του πλανητικού οικολογικού δικτύου πού βρισκόταν πού βάση τής έξαφάνισης τών δεινοσαύρων, τή φορά αυτή, πρόκειται γιά μία κρίση μέ τήν πλήρη σημασία του όρου: μία συγκυρία ένιαία και σφαιρική, μέ ένα άναγνωρίσιμο ένεργό κέντρο, αν και —ίσως— πολυδομικό, μέσα στήν όποια ύπάρχει μία έναλλακτική έκδοχή άρκετά στοιχειώδης, γιά τήν όποια θά άποφασίσει κάθε λύση τής κρίσης είτε μέ καταστροφικές μορφές, είτε μέ μορφές μετάβασης πού νά άρμόζουν τουλάχιστον στίς πιό επείγουσες αντιφάσεις.

Τέτοιες όομές δέν βρίσκουν τά διανοήματα πού τους άρμόζουν στήν οικολογία ως ειδικής φυσικής έπιστήμης. Ά άνάλυσή τους μās παραπέμπει στή μελέτη τών τρόπων παραγωγής μέσα στήν ιδιαίτερη σχέση τους μέ τό πλανητικό δίκτυο τών οικολογικών συστημάτων. Κατά συνέπεια στή συγκεκριμένη ιστορική τους άνάλυση πού έξ όρισμού ύπερβαίνει τό εύρος τών οικολογικών διανοημάτων.

Ά μαρξιστική θεωρία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πού είναι κυρίαρχος σέ πλανητική κλίμακα, παραμέ-

λησε τη σχέση αυτή, με εξαίρεση τόν τομέα της πρωτογενούς παραγωγής (γεωργία, άλιεία, βιομηχανίες εξόρυξης), που άπατέλεσε τόν χώρο τών οικολογικών προβλέσεων τού Μάρξ και τού Ένγκελς. Άλλά σήμερα είναι δυνατόν νά ύποδειχθεί ό τρόπος ένταξης της σχέσης αυτής στη μαρξιστική θεωρία, και αυτό μπορεί νά γίνει με τρόπο συστηματικό και άντάξιο της πιο έλεξεργασμένης θεωρίας τους.

Άφου ό κεντρικός κινητήριος μηχανισμός είναι ή συσσώρευση τού κεφαλαίου μέσω της παραγωγής, ή πραγματοποίηση και ή ιδιοποίηση τού κέρδους, πώς, σε αυτή τή βάση, μέσα στην άντιφατική δυναμική δομή πού όρίζεται από τήν άτομική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής και τή μισθωτή εργασία, είναι δυνατόν νά εξίσουμε πώς δημιουργούνται πιο ειδικοί μηχανισμοί πού συνιστούν τό πεδίο δράσης της οικολογικής κρίσης.

Οί μηχανισμοί αυτοί τοποθετούνται σε όλα τά επίπεδα: άξιοποίηση τού κεφαλαίου, ή άμεση εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας, πραγματοποίηση της υπεραξίας, ιδιοποίηση τού κέρδους. Στο σύνολό τους συνιστούν ένα προσθετικό μηχανισμό, «παρασιτικό», μιας δομής άνάλογης σε όλα αυτά τά επίπεδα.

Μπορώ λοιπόν νά άρκεστώ έδω —χωρίς νά επαναλάβω όλη τήν άνάλυση τών τριών τριών τού Κεφαλαίου — νά ύποδείξω αυτό τόν στοιχειώδη μηχανισμό πού μπορούμε νά τό ξαναβρούμε σε όλα τά επίπεδα. Πολύ άπλά συνιστάται στην χρησιμοποίηση μιας άξίας χρήσης —πού δέν έχει πάρει τή μορφή έμπορεύματος— και άρα δέν πληρώνεται, μέσα σε μία διαδικασία άξιοποίησης, ή όποια συνεπώς δίνει άποτέλεσμα άνώτερο από εκείνο της περίπτωσης —ύποθετικής ή πραγματικής— στην όποια αυτή ή άξία χρήσης θά ήταν έμπόρευμα τού όποιου θά έπρεπε νά άναπαράξουμε —δηλαδή νά πληρώσουμε— τήν άξία.

Σύμφωνα με τούς όρους της βασικής εξίσωσης, «K + E μετατρέπεται σε K + E + Y», όπου K + E παριστά τις χρησιμοποιούμενες άξίες, εκείνη τού σταθερού κεφαλαίου (K), και εκείνη της εργασιακής δύναμης (E), και Y τήν άξία πού προκύπτει από τήν υπερεργασία (πλεονάζουσα εργασία). Είναι σαφές ότι κάθε οικονομία πού έπιτυγχάνεται στο K με τή δωρεάν χρήση όρισμένων παραγόντων αυξάνει τό ποσοστό κέρδους (K + E/Y), και κάθε οικονομία στο E στην άναπαραγωγή δηλ. της εργατικής δύναμης, αυξάνει τό ποσοστό άξιοποίησης (Y/E).

Αυτό σημαίνει άπλά ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ύπάρχει ένα κίνητρο πού ό μηχανισμός τού άνταγωνισμού μετατρέπει σε οικονομική έπιταγή. Και αυτή έπιτυγχάνεται με τήν ιδιοποίηση στοιχείων ή τήν μή-προστασία, βλέπε τήν μή-άναπαραγωγή τών δομών τών οικολογικών συστημάτων. Στο ίδιο παιχνίδι παίζουν και ή άποικιακή ιδιοποίηση και ή ιδιοποίηση της γυναικείας εργασίας, πού κοινωνικά θεωρείται μή-εργασία. Άλλά με τήν όλο και πιο σύνθετη άνάπτυξη τών μοντέλων συσσώρευσης και τών καπιταλιστικών καταστάσεων ρύθμισης, αυτές οι διάφορες όψεις άναπτύσσονται συστηματικά και μεθοδικά.

Αυτές οι δύο μορφές «οικονομίας» (ή μία πάνω στο σταθερό κεφάλαιο, ή άλλη πάνω στην άναπαραγωγή της εργατικής δύναμης) δέν άποτελούν μία πλήρη έρμηνεία της σημερινής οικολογικής κρίσης. Έκφράζουν μόνο τήν «γενική αίτια υπαρξης» (den allgemeinen Grund) της συστηματικής τάσης τού κεφαλαίου νά ιδιοποιείται τά φυσικά στοιχεία χωρίς άνταποδοτική άξία, όχι όμως τούς σύνθετους τρόπους με τούς όποιους τό στοιχείο αυτό παρεμβαίνει στη συνολική διαδικασία της διευρυμένης άναπαραγωγής τού κεφαλαίου. Σύμφωνα με αυτόν τόν γενικό χαρακτήρα δέν άποτελούν έπίσης ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της έποχής της οικολογικής κρίσης. Έπαιξαν έναν άποφασιστικό ρόλο τις έποχές πού ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δέν ήταν άκόμη κυρίαρχος, και έγιναν περισσότερο περιθωριακές στις κεντρικές φάσεις και γεωγραφικές περιοχές αυτού τού τρόπου παραγωγής. Άλλά ενώ στη φάση της «πρωταρχικής συσσώρευσης» ήταν κυρίαρχη ή πρώτη μορφή οικονομίας, κάτω από τήν ι-

στορική μορφή της βίαιης ιδιοποίησης τών μέσων παραγωγής από τούς ύπό δημιουργία καπιταλιστές, ή έποχή της οικολογικής κρίσης χαρακτηρίζεται από τή δεύτερη μορφή, κάτω από τή μορφή της «οικονομίας» στην πλήρη άναπαραγωγή τών οικολογικών συνθηκών επιβίωσης τού ανθρώπινου είδους (στο επίπεδο βέβαια πού όρίζεται από ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό).

Πάντα ήταν άδιάφορο για τό κεφάλαιο νά μάθει πώς ή κεντρική ιστορική συνθήκη του, δηλαδή ή ύπαρξη μιας «προλεταριοποιημένης» τάξης μισθωτών εργαζομένων, θά άναπαραγόταν. Άπό τή μία μεριά, αυτό άποτελούσε, τυπικά, «προσωπικό ρίσκο» για τά άτομα-κατόχους τού έμπορεύματος εργατική δύναμη· από τήν άλλη μεριά, ύπήρχαν πάντα καινούριοι πληθυσμοί για νά «έκχερσωθούν», νά μπουν για πρώτη φορά στη διαδικασία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Άλλά, στην παρούσα φάση της καπιταλιστικής άνάπτυξης, αυτό άλλαξε από διπλή άποψη. Άφ' ενός, οι ταξικοί άγώνες τών μισθωτών εργαζομένων δημιούργησαν έναν όρισμένο άριθμό φραγμών (έμποδίων) τουλάχιστον ενάντια στις πιο άπλές μορφές της υπερεκμετάλλευσής τους. Άφ' έτέρου, ή διάλυση τών άποικιακών άυτοκρατοριών, ή όποια, κάτω από τήν πίεση τών έθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, όλοκλήρως τήν πραγματική διεθνοποίηση τού καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (με τούς συνδυασμένους μηχανισμούς τών υπερεθνικών έπιχειρήσεων και της εργατικής μετανάστευσης), κατέστησε τήν μειούμενη άναπαραγωγή τών προλεταριοποιημένων μαζών κάτι περισσότερο από μία θεωρητική δυνατότητα. Τό κόστος τών άναγκαίων έπεμβάσεων (ή τών μή-έπεμβάσεων, της διακοπής δραστηριοτήτων) για νά άποφευχθεί ή καταστροφή αυτών τών οικολογικών συνθηκών από τά άποτελέσματα της ανθρώπινης παραγωγής κάτω από καπιταλιστική κυριαρχία δέν είναι πιά ένα φανταστικό κόστος. Ό άγώνας τού κεφαλαίου νά πραγματοποιήσει αυτές τις «οικονομίες» με τίμημα τή μείωση της άναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, μέσω τών οικολογικών συνθηκών, και άκόμη, μακροπρόθεσμα τήν μή-άναπαραγωγή της, έγινε πιά μία μορφή της καπιταλιστικής άντίφασης τόσο πραγματική όσο και ή πάλι άνάμεσα σε ένα άμετρο άγώνα δρόμου για έξοπλισμούς και στο συμφέρον τών μαζών νά άποφύγουν ένα πόλεμο πού έχει πιά χάσει τήν πολιτική σημασία πού είχε άκόμη τήν έποχή τών πατέρων μας.

Όλα αυτά μπορούν νά άποδοθούν λακωνικά με τό άπόφθεγμα τού Τζών Κένυς «In the long run we are all dead», (στη μεγάλη διάρκεια είμαστε όλοι πεθαμένοι) πού συνοψίζει θαυμάσια αυτή τή χρονική διάσταση τών καπιταλιστικών άντιφάσεων πού ξεπερνούν τή διάρκεια ζωής τών άτόμων — από τις δεκάδες χρόνια πού χρειάζονται για νά γίνει όρατός ό θάνατος ενός δάσους, στις χιλιάδες χρόνια ζωής τών πυρηνικών καταλοίπων, περνώντας από τούς αιώνες πού μπορεί κανείς νά εκτιμήσει ότι χρειάζονται για τό θάνατο τών όκεανών.

Δυστυχώς, αυτό δέν συνεπάγεται ότι έχουμε πολύ χρόνο για νά βρούμε δραστικές λύσεις στα οικολογικά προβλήματα. Άντίθετα, ό ίδιος ό ύλικός χαρακτήρας αυτών τών προβλημάτων —σε συνδυασμό με τόν χαμηλό βαθμό τών γνώσεών μας για τις περίπλοκες οικολογικές διαδικασίες— μας άπευθύνει μία πρόκληση πού δύσκολα μπορεί νά άπαντηθεί. Άπό τή μία μεριά, ό άμετάκλητος χαρακτήρας πολλών διαδικασιών οικολογικής φθοράς μας έπιβάλλει ένα γρήγορο, επαναστατικό όλμα σε ένα διαφορετικό τρόπο παραγωγής, όπου οι οικολογικές επιπτώσεις τών ανθρώπινων έπεμβάσεων θά συνυπολογίζονται τή στιγμή πού οι έπεμβάσεις αυτές σχεδιάζονται κοινωνικά και τεχνολογικά. Και δέν ξέριουμε μήπως έχουμε ήδη διαβεί τό σημείο χωρίς έπιστροφή σε άποφασιστικές οικολογικές διαστάσεις. Άπό τήν άλλη, ό πολυσχιδής χαρακτήρας πολλών από τις πηγές τών οικολογικών προβλημάτων μοιάζει νά άποκλείει όποιαδήποτε έσπευσμένη λύση, ή όποια δέν θά κατάφερνε νά εξασφαλίσει τήν ένεργητική, εδστοχη και συμμετοχική συνεργασία τών εργαζομένων (συμπεριλαμβανόμενης της μή-αμειβόμενης, παράνομης και άνεπίσημης εργασίας). Η έπείγουσα άνάγκη ξεπερασματος τού κυρίαρχου τρόπου παραγωγής συνδυάζεται λοιπόν (άπό

τά ύλικά χαρακτηριστικά αυτής της κρίσης) με την επιτακτική αναγκαιότητα να πραγματοποιηθεί το ξεπέρασμα αυτό με δημοκρατικές και συμμετοχικές μορφές ενεργοποίησης των μαζών. Τό δίλημμα αυτό δεν έχει παρά μόνο μία διέξοδο: οι οικολογικές αντιλήψεις πρέπει να περάσουν στην πρακτική των μαζών, «δηλαδή των τάξεων που έχουν συμμαχήσει σε μία κοινή μαζική πρακτική (δηλαδή των τάξεων ενωμένων σε μία κοινή ταξική πρακτική)».¹³ Τίποτα λιγότερο... και τίποτα περισσότερο.

Ἡ παράδοξη προτεραιότητα τῆς οικολογικῆς κρίσης

Ἄν τῆ δοῦμε ἀπό τὴν ἀποψη τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἡ οικολογικὴ κρίση κατέχει ἀναντίρρητα τὴν πρώτη θέση. Χωρὶς μίᾶ θετικὴ λύση, πού θά ἐπιτρέψει νά περιοριστοῦν οἱ ζημιές καὶ νά ἀποκατασταθοῦν οἱ οικολογικὲς συνθήκες μίᾶς πλούσιας ἀνθρώπινης ζωῆς (ὅσο αὐτό εἶναι ἀκόμα δυνατό), ἡ λύση κάθε ἄλλης ἀντίφασης τῆς παρούσας συγκυρίας θά παραμείνει ἀτελέσφορη. Ἡ βραδύτητα ὁμῶς τῆς διαδικασίας μὴ-ἀναπαραγωγῆς καὶ καταστροφῆς πού συνιστοῦν τὴν οικολογικὴ κρίση, ρυθμὸς πού διακόπτεται, περιστασιακά, ἀπὸ τὶς μεγάλες περιβαλλοντικὲς καταστροφές, πού γίνονται «πρωτοσέλιδα» στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, δημιουργοῦν πάντα τὸν κίνδυνο νά ἐξοριστεῖ τὸ οικολογικὸ πρόβλημα στὴ σειρά τῶν δευτερευόντων προβλημάτων στό μυαλό αὐτῶν πού εἶναι καὶ τὰ πιὸ ἀνυπεράσπιστα θύματα του. Γιά νά ἐξασφαλίσουν τὴν τροφή, τὴ θέρμανση, τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ κινδυνεύουν νά χάσουν ἀπὸ μπροστά τους τὸ κόστος σέ οικολογικὲς φθορές πού αὐτὸ συνεπάγεται κάτω ἀπὸ τὸν κυρίαρχο καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς.

Ἔτσι μίᾶ ταξικὴ πάλη, πού χωρὶς ἐμβάθυνση στό πρόβλημα, θά ἀφηνόταν νά ἐγκλωβιστεῖ στὴ λογικὴ τοῦ κυρίαρχου καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς θά κινδύνευε ἀκόμη καὶ νά διογκώσει αὐτές τὶς μακροπρόθεσμα καταστροφικὲς πλε-

ρές. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιά μίᾶ στάση ταξικῆς συνεργασίας πού θά ἐμπλεκόταν σέ μίᾶ καπιταλιστικὴ πολιτικὴ «ἐκσυγχρονισμοῦ» μὲ ἄξονα τὰ σχετικὰ συντεχνιακὰ πλεονεκτήματα ὀρισμένων κατηγοριῶν ἐργαζομένων (ἀνάλογα μὲ τὸ ἔθνος, τὸ φύλο, τὴν φυλὴ ἢ τὸ ἐπάγγελμα).

Εἶναι λοιπὸν ἀναγκαῖο, γιά νά ξανακαλύψουμε μίᾶ πολιτικὴ ταξικῶν ἀγῶνων, πού θά ἀποφύγει αὐτὸ τὸ σκόπελο, νά ἀποκαλυφτεῖ αὐτὴ ἡ προτεραιότητα μέσα στὴ συγκεκριμένη ζωὴ τῶν μαζῶν, γιά νά δοθεῖ ὕλικὴ ὑπόσταση σέ αὐτὸ πού δέν εἶναι ἀκόμη παρά ἓνα σύνθημα μὲ πολλές ὑποσχέσεις: δηλαδή μίᾶ σοσιαλιστικὴ ἢ κομμουνιστικὴ οικολογικὴ πολιτικὴ, πού θά ἦταν ἐπιτέλους ἱκανὴ νά συνδέσει τὶς μακροπρόθεσμα ἐπιτακτικὲς οικολογικὲς ἀναγκαιότητες, μὲ τοὺς καθημερινούς οικονομικούς, κοινωνικούς καὶ πολιτικούς ἀγῶνες.

1. Βλ. H. Lefebvre, *Problèmes actuels du marxisme*, Παρίσι 1947. G. Labica, *Le marxisme-leninisme*, Παρίσι 1984.

2. M. Percheux, *Idéologie, Festung oder paradoxaler Raum*, Das Argument, Δυτ. Βερολίνο 1983.

3. R. Bahro, *Die Logik der Rettung*, Στουτγάρδη 1987.

4. Βλ. F.O. Wolf, "Eco-socialist Transition on the Threshold of the 21st Century", *New Left Review*, Λονδίνο 1986.

5. D' Holbach.

6. MEW, τ. 23, σ. 789.

7. *Le Capital*, livre I, Ed. Sociales, trad. J.P. Lefebvre, σ. 856-857.

8. L. Althusser, *L. F. Rebello, Cartaw sobre a revolucão portuguesa*, Λισσαβόνα 1976.

9. Althusser, 1975.

10. Βλ. E. Balibar, "Luttes de classe en Pologne", *Franc-Tireur*, No. 2, Ἰανουάριος 1982.

11. Βλ. C. Elton, *Animal ecology*, Λονδίνο 1927.

12. W. Vernadsky, *La Biosphère*, Παρίσι 1929.

13. L. Althusser, *Lenine et la philosophie*, Παρίσι 1972, σ. 45.

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ

Πουλαντζάς και Φουκώ: ὄψεις μιᾶς κριτικῆς συνάντησης

Στό τελευταῖο του βιβλίο, τό *Κράτος ἢ Ἐξουσία καί ὁ Σοσιαλισμός* (1978), ὁ Νίκος Πουλαντζάς ἐπιχειρεῖ μιᾶ κριτική συνάντηση μέ τό ἔργο τοῦ Μισέλ Φουκώ μέσα ἀπό μιᾶ συνεχή ἀντιπαράθεση μαζί του. Τό γεγονός αὐτό ἔχει προκαλέσει μιᾶ σειρά ἀπό ἀντιδράσεις, οἱ περισσότερες ὁμως εὐκαιριακές καί ἐν παρόδῳ. Ὁ Πουλαντζάς ἔχει κατηγορηθεῖ σ' αὐτό τό ἔργο ὅτι προσπαθεῖ νά συμβιβάσει τά ἀσυμβίβαστα ἐπιδιώκοντας νά συναντηθεῖ μέ μιᾶ μορφή λόγων διαμετρικά ἀντίθετη ἀπό τή δική του· ὅτι οἰκειοποιεῖται ἀντιφατικά τόν Φουκώ ἄλλοτε συμφωνώντας καί ἄλλοτε διαφωνώντας μαζί του, κατηγορούμενος ἔτσι γιά αὐθαίρετο ἐκλεκτικισμό· καί ὅτι, τέλος, ἐξαιτίας ὄλων αὐτῶν — καί ὄχι μόνον— τό τελευταῖο του ἔργο δίνει τήν αἴσθηση ἑνός «τραγικά ἡμιτελοῦς ἔργου»¹ ἢ «προσωρινοῦ καί μεταβατικοῦ ἔργου»².

τῆς Βούλα Τσινόρεμα

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΩΣ ΤΑΞΙΚΟΣ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ

Εἶναι καιρός νά προσεγγίσουμε συστηματικότερα αὐτή τή συνάντηση Φουκώ-Πουλαντζά καί νά λογαριαστοῦμε σέ βάθος μαζί της. Ἐκεῖνο πού εἶναι χαρακτηριστικό σ' αὐτό τό ἔργο εἶναι ὅτι μαζί μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ Φουκώ κάνει τήν ἐμφάνισή του ἕνας νέος ἀντίπαλος μέ τόν ὁποῖο ὁ Πουλαντζάς θέλει νά ἀναμετρηθεῖ. Εἶναι οἱ «νέοι φιλόσοφοι» καί ἡ ἐκ μέρους τους οἰκειοποίηση τοῦ Φουκώ ὡς θεωρητικοῦ τῆς ἐξουσίας.

Ἡ κύρια προβληματική τοῦ ἔργου ἀφορᾶ τή διερεύνηση τῶν ὄρων συγκρότησης τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους καί τῆς ἐξουσίας καθώς καί τό στρατηγικό ρόλο τοῦ κράτους στή μετάβαση πρὸς τό σοσιαλισμό. Ὁ Πουλαντζάς, προδιαγράφοντας τά μεθοδολογικά χαρακτηριστικά τῆς προ-

σέγγισης πού ἐπιχειρεῖ, ἀπορρίπτει τήν ἐργαλειακή καί βολонταριστική ἐκδοχή, τοῦ κράτους — ἐργαλείου στά χέρια μιᾶς τάξης καί τοῦ κράτους— ὑποκειμένου ἐκφραστή τῆς γενικῆς βούλησης ἢ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, καί προτείνει μιᾶ σχεσιακή ἀντίληψη γιά τήν κρατική ἐξουσία ὡς ὄλική θεσμική συμπύκνωση μιᾶς εἰδικῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα σέ ταξικές δυνάμεις. Τό κράτος δέν εἶναι ὁμοιογενές πολιτικό ὑποκείμενο ἀλλά συμπύκνωση ἐ-

νός συσχετισμού ταξικών δυνάμεων πού δρουν μέσα και διά του κράτους. 'Ο συσχετισμός αυτός είναι ριζωμένος στις σχέσεις παραγωγής ως σχέσεων εκμετάλλευσης και απόσπασης υπερεργασίας (υπεραξίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής — ΚΤΠ) δέν συγκροτούν ποτέ ένα αυτόνομο επισημολογικό πεδίο, την «οικονομία», περιφραγμένο και αυτο-αναπαράγόμενο μέ δικούς του έσωτερικούς νόμους, πάνω στό οποίο άπλωσ έρχονται νά δράσουν μέ κάποια «όπισθενέργεια» οι ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις. 'Η πολιτική και ή ιδεολογία είναι *όργανικά* ένυπαρκτες —μέ διαφορετική κάθε φορά μορφή, ανάλογα μέ τόν τρόπο παραγωγής— στην έργασιακή διαδικασία ως συγκροτησιακές στιγμές των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. 'Απ' αυτή τήν προσέγγιση προκύπτει ή όργανική παρουσία του κράτους στις σχέσεις παραγωγής. Τό κράτος «συγκεντρώνει, συμπυκνώνει, ύλοποιεί και ένσαρκώνει τις πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις μέσα στις σχέσεις παραγωγής και στην άναπαράγωγή τους». ³ Κι άν λάβουμε ύπόψη ότι οι σχέσεις παραγωγής συμπυκνώνουν και εκφράζονται μέ τή μορφή ταξικών έξουσιών, προκύπτει άμεσα μία πρώτη συσχέτιση του κράτους μέ τις κοινωνικές τάξεις και τήν πάλη των τάξεων. Πράγματι, μία από τις σημαντικότερες έπισημάνσεις του έργου του Πουλαντζά είναι αυτή πού άφορά τήν ταξικότητα του καπιταλιστικού κράτους, του κράτους *ως κοινωνικής σχέσης μέ ταξικό χαρακτήρα*, ως συμπύκνωσης ενός ειδικού έκάστοτε ταξικού συσχετισμού.

Μέσα σ' αυτό τό γενικό μεθοδολογικό πλαίσιο ή συνάντηση του Πουλαντζά μέ τόν Φουκώ παίρνει τή μορφή συνεχούς άνοιχτού μετώπου σέ όλη τή διάρκεια του προαναφερθέντος έργου. Καί ήταν ίσως άναγκαία συνάντηση, δεδομένου ότι στή Γαλλία της δεκαετίας του '70 ό Φουκώ ήταν ή αξιολογότερη πνευματική φυσιογνωμία πού διερευνούσε θέματα συναφή μέ αυτά της προβληματικής του Πουλαντζά (κράτος, έξουσία) αλλά πού, όμως, έφτανε σέ διαφορετικά συμπεράσματα από τά δικά του. 'Επρεπε λοιπόν ό Πουλαντζάς νά λογαριαστεί μαζί του, εάν ήθελε νά δείξει τή γονιμότητα και ύπεροχή της δικής του, μαρξιστικής, προβληματικής.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

'Η πρώτη αντίπαράθεση του Πουλαντζά μέ τόν Φουκώ άφορά τήν άναίρεση της φουκωϊκής κριτικής κατά του μαρξισμού σύμφωνα μέ τήν όποία ό

τελευταίος φέρεται νά άνάγει και νά ταυτίζει τήν έξουσία μέ τό κράτος.

'Ο Πουλαντζάς, από τό πλαίσιο της μαρξιστικής προβληματικής, κάνει σαφές ότι οι σχέσεις έξουσίας *υπερφαλαγγίζουν* σημαντικά τό κράτος. Οι ίδιες οι σχέσεις παραγωγής είναι σχέσεις έξουσίας· είναι έξουσίας· είναι έξουσίες ταξικές, πού έντάσσονται δηλαδή σ' ένα σύστημα σχέσεων άνάμεσα σέ τάξεις, και βασίζονται στή θεμελιώδη σχέση εκμετάλλευσης. Τήν ίδια στιγμή οι σχέσεις παραγωγής, ως πλέγμα έξουσιών συνδέονται όργανικά μέ τις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις (και έπομένως ιδεολογικές και πολιτικές έξουσίες) πού τις νομιμοποιούν και τις άναπαράγουν. 'Ετσι, λοιπόν, ό Πουλαντζάς άπορρίπτει συλλήβδην τήν κριτική του Φουκώ ότι, κατά τόν μαρξισμό, οι σχέσεις έξουσίας βρίσκονται «σέ θέση έξωτερότητας έναντι άλλων τύπων σχέσεων: οικονομικών διαδικασιών...». 'Οπως τονίζει ό ίδιος, «ή οικονομική διαδικασία είναι ταξικός άγώνας, έπομένως και σχέσεις έξουσίας (και όχι μόνο οικονομικής έξουσίας)». ⁴

'Ομως όχι μόνον ύπάρχουν έξουσίες, ταξικές, πού δέν συμπύπτουν μέ τό κράτος, αλλά επιπλέον ύπάρχουν τόποι έξουσίας πού δέν συμπύπτουν ούτε μέ τις ταξικές σχέσεις. Είναι έξουσίες πού δέν έξαρτώνται από τήν ίδια βάση μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό της έργασιας σέ τάξεις, ούτε είναι άπλό παράγωγό του. 'Η σχέση άνδρών / γυναικών είναι κατεξοχήν τέτοια σχέση. 'Αλλά, μολονότι ή διαίρεση σέ τάξεις δέν είναι τό μοναδικό έδαφος συγκρότησης κάθε έξουσίας, στις ταξικές κοινωνίες κάθε έξουσίας παίρνει ταξική σημασία. 'Ακόμα κι όταν πρόκειται για σχέσεις έξουσίας πού υπερφαλαγγίζουν τις ταξικές σχέσεις (σχέση άνδρών / γυναικών), αυτές ύλοποιούνται και άναπαράγονται μέσα σέ ειδικούς μηχανισμούς και θεσμούς (ζευγάρι, οικογένεια), πού μάλιστα τις πιά πολλές φορές είναι κρατικοί μηχανισμοί. Τό κράτος παρεμβαίνει όργανικά σ' όλες τις σχέσεις έξουσίας για νά τούς προσδώσει μία ταξική σημασία. «Τό κράτος χρησιμοποιεί κάθε έξουσία (τή φαλλοκρατία ή τήν οικογένεια...) ως διασταθμό ταξικής έξουσίας». ⁵ Τό κράτος έτσι άναδεικνύεται ως ταξικό κράτος όχι μόνο μέ τήν έννοια ότι συμπυκνώνει τήν έξουσία πού είναι θεμελιωμένη στις ταξικές σχέσεις αλλά και μέ τήν έννοια ότι «έχει τήν τάση» νά διαπερνά και νά χρησιμοποιεί κάθε έξουσία, μολονότι αυτή τό ύπερφαλαγγίζει διαρκώς.

Δεδομένου δέ ότι στους ταξικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ή ταξική έξουσία παρουσιάζεται νά είναι τό θεμελιώδες υπόβαθρο της έξουσίας, όπου και έξουσίες έτερογενείς προς αυτή άποκτούν ταξική σημασία, ή πάλη

των τάξεων καθίσταται πρωταρχικό πεδίο των σχέσεων έξουσίας και ή σημασία της στην κατανόηση της έξουσίας δέν πρέπει νά παραγνωρίζεται. Ταυτόχρονα ό ρόλος του κράτους δέν πρέπει νά ύποβαθμίζεται, όπως φαίνεται νά τόν ύποβαθμίζει ό Φουκώ. Τό κράτος συμμετέχει όργανικά στή συγκρότηση και άναπαράγωγή των ταξικών έξουσιών μέσω των μηχανισμών και των θεσμών του. 'Αλλά έναντι σέ κάθε κρατικιστική αντίληψη, και άπορρίπτοντας τήν κριτική του Φουκώ, ό Πουλαντζάς διευκρινίζει ότι ή πάλη των τάξεων, τό σύνολο των οικονομικο-πολιτικο-ιδεολογικών άγώνων, είναι εκείνο πού έχει τό προβάδισμα έναντι του κράτους. Οι άγώνες υπερφαλαγγίζουν τό κράτος και οι έξουσίες δέν άνάγονται ούτε ταυτίζονται μ' αυτό.

Τρία είναι τά μέτωπα του Πουλαντζά σ' αυτή τήν άνάλυση της έξουσίας:

1. 'Ο Φουκώ και ό Ντελέζ, τούς όποιους κατηγορεί ότι μέ τό νά διαχέουν τήν έξουσία σέ άναρίθμητες έτερογενείς «τοπικές έστιες» μέσα στό κοινωνικό προβάλλον μία καινοφανή θέση πού δέν είναι τίποτε άλλο παρά ύπό νέο ένδυμα, ή παλιά άποψη του λειτουργισμού και της θεσμοκρατίας, πού μετατοπίζει τό κέντρο των αναλύσεων από τό κράτος σ' ένα «πλουραλισμό των μικροέξουσιών». ⁶ 'Ο Πουλαντζάς βλέπει σωστά αυτή τή θέση του Φουκώ νά παρέχει τό θεωρητικό προκάλυμμα στους νέους φιλοσόφους, για μία στροφή από τόν άριστερό αντι-έξουσιαστικό λόγο του '68 σ' ένα λόγο «άντικρατικού δεξιού φιλελευθερισμού» της δεκαετίας του '70. 'Εάν, όπως διατείνεται ό Φουκώ, ή έξουσία είναι ένυπαρκτη σ' όλο τό κοινωνικό σωμα, εάν και κάθε ύπνόνμευση της άκόμα ουσιαστικά προϋποθέτει τούς μηχανισμούς της, τότε αυτή ή θέση μόνο ένα βήμα απέχει από τό συμπέρασμα πού σύρει ό Λεβύ ότι δηλαδή και τά ίδια τά άριστερά κόμματα και τό προλεταριάτο είναι στυλοβάτες της ισχύουσας τάξης πραγμάτων. ⁷

'Ο Πουλαντζάς κατά του διασκοπισμού της έξουσίας προβάλλει τήν αντίληψη της έξουσίας ως προερχόμενης από άντικειμενικές θέσεις, θεμελιωμένες στις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό της έργασιας.

2. Δεύτερο μέτωπο του Πουλαντζά είναι οι «νέοι φιλόσοφοι» και κυρίως τό έπιχείρημά τους ότι επειδή τό κράτος είναι ή κεντρική πηγή κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης, όποιαδήποτε πολιτική κατευθύνεται προς τήν κατάκτηση της κρατικής έξουσίας είναι και μάταιη και επικίνδυνη· ότι κάθε πολιτική ιδεολογία πού έχει σκοπό τήν κατάκτηση του κράτους, συμπε-

ριλαμβανομένου και του μαρξισμού, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να δικαιώσει τα χειρότερα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.⁸

Κατά των νέων φιλοσόφων, ο Πουλαντζάς αντίκειται ότι ο άκρογωνιαίος λίθος της εξουσίας στις ταξικές κοινωνίες δεν είναι η κρατική αλλά η ταξική εξουσία. Αυτή θεμελιώνεται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και όχι στο κράτος. Οι ταξικές σχέσεις που ενυπάρχουν σ' αυτές, όπως σχέσεις αγώνων και πάλης, αντίστανται στην ενσωμάτωσή τους στους κρατικούς μηχανισμούς τους οποίους υπεραγαλλίζουν συνεχώς. Οι αγώνες λοιπόν έχουν τό προβάδισμα έναντι του κράτους και όχι τό ανάποδο.

3. Τρίτο μέτωπο του Πουλαντζά είναι οι «φιλευθεριάζουσες» απόψεις των Κλάστρ, Λεφόρ και Καστοριάδη. Αυτοί, κατά τόν Πουλαντζά, προσπαθώντας να αναδείξουν τήν προτεραιότητα του «κοινωνικού», συλλαμβάνουν τό κράτος ως άπλό εξάρτημα της κοινωνίας. Έτσι μέσα από τήν κριτική γιά κρατισμό που ασκούν τό μαρξισμό όλισθαίνουν οι ίδιοι στά σφάλματα του εργαλειακού/κρατικού μαρξισμού: προβάλλουν δηλαδή τό κράτος ως άπλό εξάρτημα των αγώνων και της εξουσίας. Θεσπίζουν τήν κοινωνική εξουσία ως πρωταρχική και τό κράτος ως εξάρτημα-εργαλείο που ένισχύει μιά προ-πολιτική κυριαρχία. Ο Πουλαντζάς τούς κατηγορεί ότι παίρνουν τίς έπιθυμίες τους γιά πραγματικότητα: στήν προσπάθειά τους να θεμελιώσουν μιά αυτο-διαχειριστική πολιτική μέ μορφές άμεσης δημοκρατίας στή βάση φτάνουν σέ μιά θεωρία που παραβλέπει, αν δεν παρανοεί βαθιά, τόν πραγματικό ρόλο του κράτους.

Έναντίον τους ό Πουλαντζάς αντίκειται ότι τό κράτος είναι άμεσα αναμειγμένο, ως οργανικό συγκροτησιακό στοιχείο, στις ταξικές και μη-ταξικές σχέσεις εξουσίας. Η πολιτική εξουσία, που στόν ΚΤΠ είναι κατεξοχήν συγκεντρωμένη στό κράτος, είναι κυριαρχική (χωρίς να άγνοείται βέβαια ή θεμελιώσή της στις σχέσεις παραγωγής), μέ τήν έννοια ότι άλλάγες στό χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας γονιμοποιούν και προσδιορίζουν όποιοδήποτε άλλο μετασηματισμό σέ άλλες σχέσεις εξουσίας. Άλλά όμως, επειδή οι αγώνες διαφεύγουν τόν κρατικό έλεγχο, ή κρατική εξουσία είναι πάντα ρευστή και εθραυστη (πράγμα που κάνει τούς αγώνες γιά τήν κρατική εξουσία σημαντική υπόθεση γιά τή μετάβαση στό δημοκρατικό σοσιαλισμό).

Η ΣΧΕΣΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ «ΥΛΙΚΗΣ ΘΕΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ» ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μιά πρώτη σημαντική διαφορά που ήδη έντοπίστηκε ανάμεσα στόν Πουλαντζά και στόν Φουκώ στήν ανάλυση της εξουσίας είναι ότι, ενώ ό Φουκώ διαχέει τήν εξουσία σέ διάσπαρτες «τοπικές έστιες» μέσα στό κοινωνικό σώμα, ό Πουλαντζάς έντοπίζει τήν υλικότητα της εξουσίας σέ αγώνες και πρακτικές (έκμεταλλευτών/έκμεταλλευομένων, κυρίαρχων/καταδυναστευόμενων) που θεμελιώνονται στις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Γιό συγκεκριμένα, εκεί όπου ό Πουλαντζάς βρίσκει σέ συνεχή διάλογο μέ τόν Φουκώ είναι στή συζήτηση της «θεσμικής υλικότητας» του καπιταλιστικού κράτους, της μορφής όργάνωσής του ως μηχανισμού, που άποτελεί ένα άπό τά πιό εύρηματικά μέρη του τελευταίου του έργου. Ο Πουλαντζάς συζητάει τέσσερις πλευρές αυτής της «θεσμικής υλικότητας»: τό ρόλο του κράτους στήν όργάνωση της διάκρισης πνευματικής/χειρωνακτικής εργασίας, τή λειτουργία του στή διαμόρφωση της καπιταλιστικής κοινωνικής εξατομίκευσης, τό ρόλο του κρατικού νόμου ως κωδικοποίησης της όργανωμένης δημόσιας βίας και τέλος στό ρόλο του κράτους στή συγκρότηση της έθνικης ένότητας και της συγκεκριμένης μορφής έθνικότητας. Καμιά άπ' αυτές τίς συζητήσεις δεν μπορεί να κατανοηθεί έπαρκώς χωρίς ταυτόχρονη κατανόηση των συγκεκριμένων μετώπων που άνοίγει έν προκειμένο ό Πουλαντζάς μέ τό έργο του Φουκώ.

Όσον άφορά τό πρώτο, ό Πουλαντζάς έπισημαίνει τόν οργανικό ρόλο του κράτους στή συγκρότηση και αναπαραγωγή της διάκρισης πνευματικής-χειρωνακτικής εργασίας στόν ΚΤΠ, όπου τό ίδιο τό κράτος άποτελεί χαρακτηριστική υλική ένσωμάτωση της πνευματικής εργασίας στό χωρισμό της άπό τήν χειρωνακτική. Στήν περιγραφή του τρόπου που τό κράτος άρθρώνει, ύλοποιεί και όργανώνει αυτή τή διάκριση, ό Πουλαντζάς προσφεύγει στή φουκωϊκή σύζευξη «έξουσίας»-«γνώσης». Η συσχέτιση γνώσης και εξουσίας έντός του καπιταλιστικού κράτους ουσιαστικά σημαίνει τήν ύπαρξη οργανικών σχέσεων ανάμεσα στήν ξεειδικευμένη πνευματική εργασία και τίς πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας. Η σχέση εξουσίας-γνώσης μέσα στό κράτος εκφράζεται μέ «ιδιαιτερες τεχνικές άσκησης της εξουσίας», όπως «μιά σειρά τελετουργιών, μορφών λόγου, δομικών τρόπων θεματοποίησης και πραγμάτευσης των προβλημάτων άπό τούς κρατικούς

μηχανισμούς»⁹ που έχει σκοπό, μονοπολώντας τή γνώση, να άποκλείει τίς μάζες άπό όποιαδήποτε άποτελεσματική συμμετοχή στήν πολιτική έξουσία. Μία όρισμένου είδους επίδραση της φουκωϊκής προβληματικής είναι κάτι παραπάνω άπό έμφανής.

Καταρχήν ό Πουλαντζάς προσλαμβάνει τή θέση του Φουκώ ότι τό πρόβλημα της εξουσίας πρέπει να διατυπωθεί όχι τόσο μέ όρους νομικο-αρνητικούς, μέ βάση τό νομικό πρότυπο της άπαγόρευσης και της ύποταγής, αλλά μέ όρους των τεχνικών άσκησης της, ως παραγωγικής δραστηριότητας δηλαδή που συγκροτεί, διαμορφώνει και διαπλάσσει μέσω των τεχνικών του ζεύγους εξουσίας γνώσης. Ταυτόχρονα όμως έπικρίνει τόν Φουκώ γιαι, μέ τό να βλέπει τή σχέση εξουσίας-γνώσης ως άφηρημένο «διάγραμμα» διάσπαρτο και ένυπαρκο σέ μικρο-πυρήνες του κοινωνικού, άποτυγχάνει να κατανοήσει τήν άποκρουστάλλωση της εξουσίας-γνώσης στό όργανωτικό πλαίσιο του κράτους.

Όσον άφορά τόν οργανικό ρόλο του κράτους στήν κοινωνική εξατομίκευση και τόν κατακερματισμό μέ τή δημιουργία των μεμονομένων ατόμων-πολιτών, που στή συνέχεια έρχεται να έννοπήσει αντιπροσωπεύοντας τήν ένότητά τους, ό Πουλαντζάς προσφεύγει στό Φουκώ όταν προσδιορίζει τόν τρόπο που πλάθεται ή άτομικότητα μέσω των «τεχνικών γνώσης» (έπιστήμης) και των «πρακτικών εξουσίας», που ό Φουκώ απέδωσε μέ τόν όρο «πειθαρχίες» (disciplines).¹⁰ Οι τελευταίες είναι έπιμέρους μηχανισμοί που λειτουργούν σέ πολλαπλά επίπεδα, ένέχουν συγκεκριμένες μορφές γνώσης, καθιερώνουν άτομικές και κοινωνικές νόρμες, χειρίζονται άποκλίσεις και έχουν στόχο τήν κανονικοποίηση (normalisation).

Ο Πουλαντζάς αναγνωρίζει ότι ή συνεισφορά του Φουκώ έγκειται στήν αντίληψη ότι ό ρόλος του κράτους στή δημιουργία του κοινωνικού κατακερματισμού εκφράζεται μέσα άπό συγκεκριμένες τεχνικές άσκησης της εξουσίας που έπιδρούν πάνω στα σώματα και διαπλάθουν πειθήνια κι εύχρηστα κοινωνικά ύποκείμενα. Έναντίον του Φουκώ, όμως, θεωρεί ότι ή εξατομίκευση και τό πλάσιμο της καπιταλιστικής ύποκειμενικότητας είναι θεμελιωμένες στις σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έτσι αναγνωρίζει ότι ή φουκωϊκή «πειθαρχική κανονικοποίηση» είναι σημαντική, αλλά ύποστηρίζει ότι αυτή έδράζεται στήν εξατομίκευση που προέρχεται άπό τίς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής (όπου ή παραγωγή μολονότι στό χαρακτήρα της κοινωνική, είναι ταυτόχρονα όργανωμένη ως πλέγμα «ιδιωτικών» εργασιών).

Στήν προσέγγιση του νόμου, ο Που-
λαντζάς, απορρίπτοντας τό υποτιθέ-
μενο χάσμα νόμου/βίας, ιδίως όσον ά-
φορά τό σύγχρονο κράτος, προσδιορί-
ζει τό νόμο ως κωδικοποίηση τής «όρ-
γανωμένης δημόσιας βίας» και κατη-
γορεί τόν Φουκώ ότι υποτιμά τό ρόλο
του στήν όργάνωση τής κρατικής έ-
ξουσίας. Έπισημαίνει ότι ο Φουκώ
στήν προσπάθειά του νά άναδειξει τήν
πλευρά εκείνη των τεχνικών τής έξου-
σίας πού όργανώνουν τήν *πειθαρχία*
των καταδυναστευόμενων μέσω *κανο-
νικοποίησης*, υποβαθμίζει τήν κατα-
τολή, τό ρόλο τής άνοιχτής βίας και
τής κωδικοποίησής της, πού είναι ο
νόμος. Γι' αυτό τό λόγο, κατά τόν
Πουλαντζά, ο Φουκώ άδυνατεί νά έ-
ξηγήσει τήν ύπαρξη των άντιστάσεων,
παρά τό γεγονός ότι τις θεωρεί ένυ-
παρκτες σ' όλο τό κοινωνικό πεδίο ό-
πως και τις έξουσίες.¹¹ Γιατί, άν ή πει-
θαρχία άρκοϋσε νά έξηγήσει τήν ύπο-
ταγή, τότε σίγουρα δέν θά 'πρεπε νά ύ-
πάρχουν ούτε άντιστάσεις ούτε και ά-
γώνες. Άντίθετα μέ τόν Φουκώ, ο
Πουλαντζάς ύποστηρίζει ότι ή μονο-
πώληση τής νόμιμης βίας από τό κρά-
τος άφενός άποτελεί καθοριστικό
στοιχείο τής έξουσίας άκόμα κι όταν
δέν άσκειται άνοιχτά, και άφετέρου
αυτή άκριβώς ή μονοπώληση γεννάει
συγκεκριμένες μορφές άγώνα (π.χ.
συνδικαλιστική και πολιτική όργάνω-
ση), έτσι ώστε νά μπορούμε νά πούμε
ότι έξουσία και άγώνες «άλληλοπρο-
καλούνται και άλληλοκαθορίζονται».¹²
Ταυτόχρονα όμως ο Πουλαντζάς συμ-
πληρώνει, διαφοροποιούμενος έκ νέου
από τόν Φουκώ, ότι ούτε ο νόμος είναι
καθαρή άρνητικότητα. Συχνά δρᾶ θε-
τικά επιβάλλοντας θετικές ενέργειες
άπέναντι στήν έξουσία (τόν όρκο, τήν
καταγγελία κ.λπ.), έτσι ώστε μία έ-
παρκής άνάλυση του νόμου επιβάλλει
τή θεώρησή του ως κωδικοποίηση τό-
σο άπαγορεύσεων όσο και έντολών.

Τέλος, όσον άφορά τή σχέση καπι-
ταλιστικού κράτους και έθνους, ο
Πουλαντζάς θεωρεί ότι τό πρώτο δια-
δραματίζει όργανικό ρόλο στή συγ-
κρότηση του σύγχρονου έθνους μέσω
τής όργάνωσης μιας «έδαφικότητας»,
πού θέτει σύνορα μεταξύ έσωτερικού /
έξωτερικού συγκροτώντας τό μέσα ως
λαό-έθνος, και μιας «χρονικότητας»,
πού όμοιογενοποιεί τό πρίν και τό με-
τά αυτού του έσωτερικού χώρου δη-
μιουργώντας μία ένιαία παράδοση και
ίστορία. Ο Πουλαντζάς άνοίγει και έ-
δώ μέτωπο μέ τόν Φουκώ όταν ισχυρί-
ζεται ότι ή παραγωγή του κοινωνικού
χώρου και κοινωνικού χρόνου πού γί-
νεται μέσα από συγκεκριμένες τεχνι-
κές άσκησης τής έξουσίας δέν προέρ-
χεται από ένα μεταφυσικό *a priori*, τό
φουκωϊκό «διάγραμμα» έξουσίας-
γνώσης, αλλά έχει τή ρίζα του στις
σχέσεις παραγωγής και τόν κοινωνικό
καταμερισμό τής εργασίας.

ΟΙ ΤΕΛΕΤΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΕΦΕΛΗΣ

**Η ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΑΣ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ**

- Έμμανουήλ Ροΐδης
ΑΦΗΓΗΜΑΤΑ
- Κων/νος Ράδος
Ο ΠΕΙΡΑΤΗΣ
ΤΗΣ ΓΡΑΜΒΟΥΣΗΣ
- Ίάκωβος Πολυλάς
ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ
- Κων/νος Μεταξάς
Βοσπορίτης
ΣΚΗΝΑΙ ΤΗΣ ΕΡΗΜΟΥ
- Άλ. Παπαδιαμάντης
Η ΦΟΝΙΣΣΑ
- Δημ. Βικέλας
ΛΟΥΚΗΣ ΛΑΡΑΣ
- Κ. Χρηστομάνος
ΚΕΡΕΝΙΑ ΚΟΥΚΛΑ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Γκράχαμ Γκρήν
Ο ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ
- Έρμαν Έσσε
Ο ΛΥΚΟΣ ΤΗΣ ΣΤΕΠΑΣ
- Μπρούνο Σούλτς
ΤΑ ΜΑΓΑΖΙΑ
ΤΗΣ ΚΑΝΕΛΑΣ
- Χέρμαν Ούνγκαρ
Η ΤΑΞΗ
- Σάουλ Μπέλοου
ΟΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΜΟΣΜΠΥ
- Φράντς Κάφκα
ΣΤΟ ΥΠΕΡΩ

**ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

- Πήτερ Φούλερ
ΤΕΧΝΗ
ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ
- Νίκη Λοϊζίδη
Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ
ΜΙΝΩΤΑΥΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΝΕΟΥΣ

- Πιέρ Μάκ Όρλάν
Η ΑΓΚΥΡΑ
ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ
- Μάρκ Τουαίν
ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ
ΤΟΥ ΧΩΚ ΦΙΝ
Τόμοι 2
- Βολταίρος
ΜΙΚΡΟΜΕΓΑΣ
- Φιλίπ Μπαρμπώ
Ο ΤΥΦΛΟΠΟΝΤΙΚΑΣ

ΠΟΙΗΣΗ

- Κώστας Στεργιόπουλος
ΠΟΙΗΜΑΤΑ Α'
1945-1965
- Γιάννης Κωνσταντέλλης
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΤΥΧΑΙΑΣ
ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΗΣ
- Θανάσης Κωσταβάρας
Ο ΦΟΒΟΣ
ΤΟΥ ΑΚΡΟΒΑΤΗ
- Σωτήρης Κακίσης
ΣΑΠΦΩ — ΠΟΙΗΜΑΤΑ
- Νίκος Χουλιαράς
Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΠΑΝΤΑ
ΜΕ ΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Νίκος Δήμου
ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ
ΤΟΥ ΚΑΥΣΩΝΑ
- Έμμανουήλ-Γεώργιος
Βακαλό
ΟΠΤΙΚΗ ΣΥΝΤΑΞΗ
- Ν. Παπαντωνίου
ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ
ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΟΥ
ΟΡΑΜΑΤΙΖΟΝΤΑΝ
ΟΙ ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΤΟΥ '21

ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

- Άννα Ποταμιάνου
ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΗΣ ΤΡΕΛΑΣ

Μαυρομιχάλη 9, Αθήνα, Τηλ. 360.77.44

**ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ ΚΑΙ ΦΟΥΚΩ:
ΓΕΝΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ**

Στό πλαίσιο τής συζήτησης για την «κρίση του μαρξισμού» στη δεκαετία του '70 ο Πουλαντζάς, ευαίσθητος προς κάθε νέο προβληματισμό και έναντι όποιουδήποτε θεωρητικού σεχταρισμού, εισήλθε σ' έναν κριτικό διάλογο με τον Φουκώ πιστεύοντας ότι τό έργο του τελευταίου θά μπορούσε νά συμβάλει γόνιμα σ' αυτή τή συζήτηση.

Αν τολμούσαμε κάποιες συνολικές, γενικού χαρακτήρα, παρατηρήσεις, θά λέγαμε ότι υπάρχουν δύο τουλάχιστον τρόποι με τούς οποίους ο Πουλαντζάς και ο Φουκώ σχετίζονται. Ο ένας είναι οί, περισσότερο ή λιγότερο, άμεσες αναφορές (πολλές γενικές συγκρίσεις μεταξύ των δύο θεωρητικών χωρίς αναγωγές του μέν στον δέ.

Όσον άφορά τό πρώτο, ο Πουλαντζάς χρησιμοποίησε τή φουκωϊκή σύζευξη έξουσίας-γνώσης· συμφώνησε με τον Φουκώ στην άνάλυση τής έξουσίας με δρους θετικούς, των τεχνικών άσκησης τής· σχετικά με τό κράτος, ο Πουλαντζάς χρησιμοποίησε τς φουκωϊκές έννοιες των «πειθαρχιών» και τής «κανονικοποίησης» καθώς έπίσης και τήν άνάλυσή του για τή συμβολή τής «πολιτικής τεχνολογίας του σώματος» στό πλάσιμο τής καπιταλιστικής άτομικότητας/ύποκειμενικότητας.

Όμως, άκόμα και σ' αυτές τς περιπτώσεις έμφανούς πρόσληψης φουκωϊκών έννοιών, ο Πουλαντζάς τς μετασχηματίζει στην διαδικασία χρησιμοποίησής τους. Αυτό φαίνεται άπό τό διαφορετικό νόημα πού άποδίδει στην σχέση έξουσίας-γνώσης, τή διαφοροποίησή του δσον άφορά τς «πειθαρχίες» και τήν «κανονικοποίηση» καθώς και τήν πολιτική συγκρότηση τής σωματικότητας και ύποκειμενικότητας. Συγκεκριμένα, ο Πουλαντζάς συνέδεσε τό δίπολο «έξουσία-γνώση» με τον καπιταλιστικό καταμερισμό πνευματικής/χειρωνακτικής έργασίας και είδε τό κράτος ως θεσμική ένσωμάτωση τής πνευματικής έργασίας στό χωρισμό τής άπό τήν χειρωνακτική. Έπέκρινε τον Φουκώ για ύπερτονισμό του ρόλου των «πειθαρχιών» και τής «κανονικοποίησης» ως μηχανισμών ύποταγής σέ βάρος τής συνεχούς παρουσίας του νόμου και τής φυσικής καταστολής στό καπιταλιστικό κράτος. Συνέδεσε τή συγκρότηση τής σωματικότητας με τς σχέσεις παραγωγής καθώς και τό κράτος, και, τέλος, επέκρινε δριμύτατα τον Φουκώ γιατί με τό άφηρημένο του «διάγραμμα» έξουσία-γνώση ύποστασιοποιεί τήν έξουσία, δλισθαίνει στον ιδεαλισμό και άδυνατεί νά έξηγήσει τήν ύπαρξη των άγώ-

νων και των αντίστασεων, παρά τό γεγονός ότι ο ίδιος τόσο πολύ σημασία δίνει σ' αυτές.

Η δυνατότητα κριτικού διαλόγου ύποβοηθήθηκε άπό τήν ύπαρξη βασικών γενικών συγκλίσεων στό θεωρητικό έργο και των δύο. Συγκεκριμένα:

α) και οί δύο ύποστηρίζουν τήν *έμμενεια* τής έξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις. (Αλλά ένώ ο Πουλαντζάς θεωρεί τήν έξουσία ως κοινωνική σχέση με ταξικό χαρακτήρα, στους ταξικά διαιρεμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, στό έργο του Φουκώ ή έμμενεία τής παραμένει άνεξήγητη, α priori και σχεδόν μεταφυσική).

β) Και οί δύο έχουν μιά *σχεσιακή* αντίληψη για τήν έξουσία. Ο μέν Φουκώ έννοεί τήν έξουσία ως «τό πλήθος των *σχέσεων* δύναμης πού ένυπάρχουν στό χώρο όπου άσκούνται και είναι συστατικές τής οργάνωσής τους». ¹³ Ο δέ Πουλαντζάς έδράζει τό σχεσιακό πεδίο τής έξουσίας, αναφορικά με τς τάξεις, στους ταξικούς άγώνες και στην ικανότητα μιάς τάξης νά πραγματοποιήσει τά συμφέροντά τής σέ *άντιθετική σχέση* με τήν ικανότητα (και τά συμφέροντα) των άλλων τάξεων.

γ) Τρίτο σημείο σύγκλισης είναι ή προσέγγιση τής έξουσίας ως *θετικότητας*, και όχι άπλής καταπιεστικής και κατασταλτικής άρνητικότητας. Στό ύστερο έργο του Πουλαντζά, συγκεκριμένα, αυτή ή παραδοχή λαμβάνει ειδική σημασία καθώς τον οδηγεί σέ μετατόπιση άπό τήν άρχική άλτρουσериανή αντίληψη του κράτους ως έξαντολούμενου στους ιδεολογικούς και καταπιεστικούς μηχανισμούς (έξαναγκασμός-συνείνωση, καταπίεση-ιδεολογία). Τώρα ο Πουλαντζάς διαπιστώνει ότι ο ρόλος του κράτους στην άναπαραγωγή τής ταξικής κυριαρχίας δέν έγκειται άπλά στό νά περιέχει τούς άρνητικούς δρους πού προφυλάσσουν, ύποτίθεται, μιά άυτόαναπαραγόμενη και άυτορρυθμιζόμενη «οίκονομία». Αντίθετα είναι «θετικός» με τήν έννοια τής ένεργητικής οργάνωτικής παρέμβασης: τό κράτος οργάνωνει τήν έξουσία γύρω άπό εύέλκτικες τεχνικές με σκοπό τήν οργάνωση και άναπαραγωγή τής ταξικής κυριαρχίας. «Τό κράτος δρā και με θετικό τρόπο, δημιουργεί, μεταμορφώνει, φτιάχνει πραγματικότητες». ¹⁴

Όμως αυτές οί συγκλίσεις σέ καμιά περίπτωση δέν συγκαλύπτουν τς κεφαλαιώδεις διαφορές: ο Πουλαντζάς έχει επανειλημμένα τονίσει ότι ή έξουσία (στις ταξικές κοινωνίες) σχετίζεται με τς σχέσεις παραγωγής και τον κοινωνικό καταμερισμό τής έργασίας και όχι άπλά με πειθαρχικές τεχνικές ως τέτοιες. Έχει έπίσης έπισημάνει ότι ή καπιταλιστική κρατική έξουσία οργάνωνεται και γύρω άπό τήν καταστολή όπως αυτή κωδικοποιείται μέσα στό νόμο, άλλά και ότι όμως ο

νόμος δέν είναι άπλά κατασταλτικός άλλά έχει θετικό ρόλο στην παραγωγή τής συναίνεσης. Έπιπλέον, αντί νά υίοθετήσει τήν παντελή έτερογένεια των έστιών έξουσίας-άντίστασης και έπομένως τή δυνατότητα ύπαρξης μόνο διάσπαρτων τακτικών και στρατηγικών στό πολιτικό μικρο-έπίπεδο, όπως κάνει ο Φουκώ, ο Πουλαντζάς έπισημαίνει άδιάκοπα τον οργάνωτικό ρόλο του κράτους στην συγκρότηση τής πολιτικής κυριαρχίας, σ' ένα πολιτικό, θά λέγαμε, μακρο-έπίπεδο.

**ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ
ΠΡΟΒΛΗΜΑ;**

Ίσως όμως θεωρηθεί ότι έδώ έντοπίζεται κάποιος έπιστημολογικό πρόβλημα. Έμμεσα τό έχει θέσει ο Σ. Χώλ στό άρθρο πού άναφέρθηκε και είναι τό έξης: ή συνάντηση Πουλαντζά-Φουκώ, θά μπορούσε κάποιος νά ισχυριστεί, είναι συνάντηση δύο προβληματικών, δύο «παραδειγμάτων». Ο ρόλος του Φουκώ εισάγει μιά νέα προβληματική, τονίζοντας τήν αναγκαία έτερογένεια των λόγων, των πυρήνων έξουσίας-άντίστασης, των «μικρο-πολιτικών», πού δέν φαίνεται νά συμβιβάζεται με τό μαρξισμό στον Πουλαντζά, όπου ή έμφαση στις σχέσεις παραγωγής, στον παραγωγικό ρόλο του κράτους στην οργάνωση μιάς καθολικής πολιτικής κυριαρχίας κ.λπ., άποκλείουν όποιαδήποτε φουκωϊκή άποδοχή μιάς διάσπαρτης και μη αναγώγιμης έτερογένειας.

Καταρχήν πρέπει νά τονισθεί κάτι πού ήδη πρέπει νά άναδειχθεί, ότι δηλαδή ο Πουλαντζάς δέν έπιδιώκει *σύνθεση* των δύο παραδειγμάτων ή προβληματικών —στην όποία περίπτωση πράγματι θά έμπαινε θέμα συνολικής συμβατικότητας ή άσυμμετρίας τους. Ο Πουλαντζάς χρησιμοποiei έννοιες άπό τό θεωρητικό πλαίσιο του Φουκώ ως μέσο για τήν άνάπτυξη νέων ιδεών για τήν αντιμετώπιση νέων προβλημάτων. Ταυτόχρονα όμως δέν κάνει μηχανιστική μεταφορά αυτών των έννοιών στό δικό του παράδειγμα. Τς *μετασχηματίζει* στην ίδια τή διαδικασία τής χρησιμοποίησής τους (π.χ. σχέση έξουσίας-γνώσης, σύνδεση των τεχνικών τής έξουσίας με σχέσεις παραγωγής, κ.λπ.). Και είναι περιττό βέβαια νά ειπωθεί ότι οί άπαντήσεις πού δίνει στα προβλήματα πού άνιχνεύει κάθε άλλο παρά φουκωϊκές είναι.

Δεύτερον, είναι νομίζω σημαντική ή διάκριση πού κάνει ο ίδιος ο Πουλαντζάς άνάμεσα στις γενικές έπιστημολογικές θέσεις του Φουκώ ως γενικού θεωρητικού και έπιστημολόγου, και στις θέσεις του ως συγκεκριμένου θεωρητικού των τεχνικών τής έξουσίας και πλευρών του κράτους (βλ. π.χ.

τόν «πανοπισμό» στο *Surveiller et Punir*, 1975). Τόν τελευταίο οικειοποιείται ο Πουλαντζάς, ενώ κατά τη δική του ομολογία απορρίπτει τó γενικό επιστημολογικό του σχέδιο.¹⁵

Η διάκριση που κάνει ο Πουλαντζάς όχι μόνο είναι θεμιτή αλλά, πολύ περισσότερο, εδράζεται σε πραγματικές εντάσεις μέσα στο ίδιο τó έργο του Φουκώ, ή αχίλλεια πτέρνα του όποιου έντοπιζεται ακριβώς στις επιστημολογικές του θέσεις. Οι τελευταίες άφ' ενός μόνον οδηγούν σε αδιέξοδα που δεν μπορεί, με βάση τις προϋποθέσεις του, να λύσει τó δικό του παράδειγμα, και άφ' ετέρου συγκρούονται με τις ίδιες τις επιμέρους ιστορικές και πολιτικές συζητήσεις του που, ως σημειωθεί, βρίσκονται σε πλήρη αντίστοιχία με τις θέσεις του για τήν ύπαρξη πολλαπλών και ετερογενών μικρο-επιπέδων εξουσιών και αντιστάσεων στα πλαίσια πολλαπλών «μικρο-πολιτικών».

Συγκεκριμένα, στο γενικό επίπεδο ο Φουκώ διαπνέεται από έντονο αντι-επιστημολογικό πνεύμα ή ακριβέστερα επιστημολογικό προοπτικισμό, που συμπυκνώνεται σχηματικά στο έξης: κάθε είδος λόγου ή κλάδος γνώσης, μέσα από τή συγκεκριμένη μορφή του διαγράμματος «εξουσίας-γνώσης» που τόν συγκροτεί, δημιουργεί τó αντικείμενό του ως πραγματικό αντικείμενο, έτσι που τóς τρόπος σύγκρισης ή επιστημολογικής αξιολόγησης τών λόγων μεταξύ τους δεν υπάρχει. Αυτό υποδηλώνει ότι μόνο μέσα σε μία μορφή «εξουσίας-γνώσης» μπορεί οί προτάσεις να είναι υποψήφιος για «αλήθεια» ή «ψεύδος» (άφου επιστημολογικό κριτήριο δεν ύφίσταται ανεξάρτητο άπ' αυτές), πράγμα όμως που έχει τήν παράδοση συνέπεια του αυτοπροσδιορισμού: κάθε κριτική μιας μορφής εξουσίας-γνώσης πρέπει ήδη να δέχεται τις θεμελιώδεις προϋποθέσεις αυτής τής μορφής εξουσίας-γνώσης — ή, αλλιώς, δεν νομιμοποιείται επιστημολογικά να γίνεται καθόλου.

Επιπλέον ο προοπτικισμός του Φουκώ συγκρούεται με τήν ίδια τή δυνατότητα ύπαρξης πολιτικής κριτικής, ή όποια όμως όδηγησε και τόν ίδιο, στις αρχές τής δεκαετίας του '70, στο πεζοδρόμιο με πλακάτ υπέρ τών δικαιωμάτων τών φυλακισμένων. Γιατί, εάν άρνηθεί κανείς μία επιστημολογική διάσταση στήν πολιτική κριτική, όπως κάνει ο Φουκώ, τότε είτε όλισθαίνει σε μία αυτο-άναιρούμενη άποδοχή τής έγκυρότητας κάθε αντίτιθέμενης όπτικής/κριτικής — όποτε και ό ίδιος ό Φουκώ πρέπει να δεχθεί ότι, με βάση τή γενική επιστημολογική του θέση, ή δική του πολιτική κριτική υπέρ τών δικαιωμάτων τών φυλακισμένων έχει νόημα μόνο μέσα στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου πολιτικού λόγου, του λόγου τών ανθρώπινων δικαιωμάτων και τών άτομικών ελευθεριών, υπό τó πρίσμα του όποιου και μόνον ή μεταχείριση τών φυλακισμένων μπορεί να θεωρηθεί ως καταπίεση, ενώ υπό τó πρίσμα κάποιου άλλου λόγου δεν ύπάρχει καν καταπίεση (αυτοάναιρούμενος προοπτικισμός): είτε, προκειμένου να άποφύγει τó τελευταίο, θά αναγκαστεί να προσφύγει στήν αυθαίρετη έπικληση μιας κάποιας «καθαρής έμπειρίας» ή «πραγματικότητας» πέρα και έξω από κάθε λόγο, πράγμα όμως που θά ήταν άντιφατικό με τήν άρχική επιστημολογική του θέση ότι δεν ύπάρχει τίποτα έξω από τά διάφορα είδη λόγου, που συγκροτούν τά αντικείμενά τους μέσα άπό τά ένύπαρκτα σ' αυτά διαγράμματα «εξουσίας-γνώσης». Τελικά ό Φουκώ όλισθαίνει προς τó δεύτερο όταν στήν *Ιστορία τής Σεξουαλικότητας* ισχυρίζεται ότι ή έννοια τής σεξουαλικότητας «μασκαρεύει στήν πραγματικότητα του σώματος και τών ήδονών του», τήν ίδια στιγμή που έχει ήδη άπορρίψει τή δυνατότητα ύπαρξης μιας τέτοιας πραγματικότητας έξω από τó dispositif τής σεξουαλικότητας (τό σύνολο δηλαδή τών λόγων, θεσμών και πρακτικών τής σεξουαλικότητας).

Ένστάσεις λοιπόν άνιχνεύονται με-

σα στο ίδιο τó έργο του Φουκώ, καθώς οί γενικές επιστημολογικές του θέσεις με τó να διαχέουν τήν επιστημολογία στήν πολιτική (τεχνικές τής εξουσίας) καθιστούν κοινότοπη τήν ίδια τήν πολιτική κριτική, δεδομένου ότι άναγνωρίζουν ισότιμο επιστημολογικό στάτους σε κάθε πολιτική κριτική!

Ο Πουλαντζάς, κρατώντας σαφή άπόσταση από τις γενικές επιστημολογικές θέσεις του Φουκώ, προσπαθεί να άξιοποιήσει ό,τι γόνιμο έχουν να δώσουν οί αναλύσεις του για τις τεχνικές άσκησης τής εξουσίας. Ένα τέτοιο έγχείρημα, όχι μόνο είναι (επιστημολογικά) θεμιτό, αλλά και έπιβεβλημένο εάν πρόκειται να άξιοποιηθούν οί ύποδηλώσεις τών επιμέρους αναλύσεων του Φουκώ σ' όλο τους τó εύρος και τή γονιμότητα.

1. Stuart Hall, "Nicos Poulantzas: State, Power, Socialism", *New Left Review*, 119, σ. 64.
2. Bob Jessop, *Nicos Poulantzas, Marxist Theory and Political Strategy*, London, MacMillan, σ. 115.
3. *Τό Κράτος, ή Έξουσία και ό Σοσιαλισμός*, Άθήνα, Θεμέλιο σ. 37.
4. "Ο π.", σ. 50' πρβλ. M. Foucault, *Ιστορία τής Σεξουαλικότητας*, Άθήνα, Ράππα, σ. 117.
5. Πουλαντζάς, δ.π., σ. 213.
6. "Οπ.π.", σ. 63.
7. Βλ. B.H. Lévy, "La Preuve du Pudding", *Tel Quel*, 77.
8. Βλ. π.χ. B.-H Lévy, *La Barbarie à visage humain*, Paris, Grasset, 1977½ και A. Glucksmann, *Les Maitres Penseurs*, Paris, Grasset, 1977.
9. Πουλαντζάς, δ.π., σ. 85.
10. "Οπ.π.", σ. 93.
11. M. Foucault, *Ιστορία τής Σεξουαλικότητας. Η δίωξη τής γνώσης*, Άθήνα, Ράππα, σσ. 119-120.
12. Πουλαντζάς, δ.π., σ. 116.
13. Foucault, δ.π., σ. 115, ύπογράμμισή δική μου.
14. Πουλαντζάς, δ.π., σ. 43.
15. "Οπ.π.", σ. 96-98.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

του Α. Δεδουσόπουλου

Θά ήθελα νά ξεκινήσω τήν εισηγήσή μου μέ δύο αξιωματικές παρατηρήσεις, αξιωματικές γιατί αφορούν ατονότητες καταστάσεις καί διαδικασίες ανάπτυξης του μαρξισμού στήν Ελλάδα.

Πρώτον, οί διάφοροι μαρξισμοί, καί είναι καιρός νά μιλάμε στόν πληθυντικό, εισηγήθησαν στήν Ελλάδα καί δέν παρήχθησαν αυτοχθόνως.¹ Ἡ εισαγωγή τους σχεδόν πάντα συνοδεύταν ἀπό μιμήσεις, καλές ἢ κακές, πιστές ἢ παραπλανητικές, ἐνδιαφέρουσες ἢ πληκτικές, πάντως μιμήσεις. Καί προκαλοῦσαν τό ἐνδιαφέρον ἐνός ὀλιγάριθμου κοινού καί τήν ἐνασχόληση ἐνός ἐξαιρετικά περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων γιά σύντομα χρονικά διαστήματα. Μέχρι τήν ἔλευση μιᾶς νέας ἐκδοχῆς μαρξισμού, δέν παρατηροῦμε παρά ἀναμασήματα ἢ ἀναλύσεις μέ μαρξίζουσα θεματική καί ὀρολογία, ἀλλά σέ διάσταση μέ τόν μαρξισμό — τόν ὁποιο μαρξισμό.

Δεύτερον, ὁ μαρξισμός δέν προσέλαβε ποτέ ἀμιγῆ ἀκαδημαϊκό χαρακτήρα. Πάντα ἀναπτύχθηκε ἢ ὀπισθοδρόμησε σέ ἀμεση σχέση μέ τήν πολιτική διαμάχη, εἴτε αὐτή ἐκδηλωνόταν ἀνάμεσα σέ μαρξογενή καί σέ μή μαρξιστικά κόμματα, εἴτε ἀνάμεσα σέ πολιτικές δυνάμεις πού ὁ λόγος τους παρέπεμπε ἀμέσως στόν μαρξισμό. Ἀκόμα καί στήν, ὄχι σπάνια ἄλλωστε, περίπτωση τῶν μοναχικῶν μαρξιστῶν διανοητῶν, ἡ ὄλη τους ἐπιχειρηματολογία δομοῦσε τήν πολιτική καί ἰδεολογική τους ἀντιπαλότητα εἴτε πρὸς τήν κυρίαρχη ἐκδοχή τῆς ἀστικῆς σκέψης εἴτε πρὸς τήν κυρίαρχη ἐκδοχή του μαρξισμού.²

Μ' αὐτή τήν ἔννοια ὁ μαρξισμός στήν Ελλάδα ἦταν μάχιμος, καί αὐτό πρέπει νά του τό ἀναγνωρίσουμε ὡς τήν βασική του ἀρετή, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀποτελεσματικότητος μέ τήν ὁποία ἔδωσε τίς πολιτικές, θεωρητικές καί ἰδεολογικές του μάχες.

Ἡ ἀπουσία του ἀκαδημαϊσμοῦ ἀπό τόν ἑλληνικό μαρξισμό —ἀπουσία πού μπορεῖ εὐκολά νά ἐρμηνευθεῖ ἀν ἀναλογισθοῦμε τήν σχέση τῶν διανουμένων μέ τούς κρατικούς μηχανισμούς καί τόν ἀστυνομικό ἀποκλεισμό τῶν μαρξιστῶν ἀπό τούς τελευταίους στήν Ελλάδα— σέ κάποιο βαθμό εἶναι ὑπεύθυνη γιά τήν ἔλλειψη αὐτόχθονης παραγωγῆς του μαρξισμού. Σέ μεγαλύτερο βαθμό εἶναι ὑπεύθυνη γιά τήν ἀποδυνάμωση τῆς ἀνάλυσης τῶν οικονομικῶν στοιχείων πού ἐνυπάρχουν στό ἔργο του Μάρξ πρὸς ὄφελος τῶν ἀυστηρά πολιτικο-ἰδεολογικῶν στοιχείων. Ἡ ἐξοικείωση του μέσου Ἑλληνα μαρξιστῆ στήν οἰκονομική ἀνάλυση του Μάρξ περιορίζεται σέ μιᾶ μεταφυσική ἀντίληψη τῶν «σιδηρένιων νόμων» καί τῆς νομοτέλειας τῆς (καπιταλιστικῆς) ἀνάπτυξης. Ταυτοχρόνως, αὐτή ἡ ἄγνοια ἐπιτρέπει μιᾶ οἰκονομίστικη πολιτική καί ἰδεολογική θεώρηση τῆς κοινωνικῆς σύγκρουσης. Ἀκόμα καί σέ πρόσφατες ἐκλεπτισμένες ἀναλύσεις, τό πάντρεμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης μέ τίς τάξεις καί τήν ταξική πάλη εἶναι ἀπό προβληματικό ἕως ἀνύπαρκτο. Σύνθως, ὡς μαρξιστική ἀνάλυση του οἰκονομικοῦ χώρου ἐκλαμβάνεται ἡ παράθεση στατιστικῶν πρὸς ἀπόδειξη τῶν νομοτελειῶν τάσεων, ἢ ἡ ἀνάπτυξη λογικῶν ὑποδειγμάτων στό κοι-

νωνικό κενό — ἐξέλιξη πού ἀποτελεῖ ἄλλωστε τή βάση γιά νά ἀναπτυχθεῖ μεταπολιτευτικά ἕνας ἰδιόμορφος ἀκαδημαϊκός φιλολογισμός.

Ἀντίθετα, στό χώρο τῶν ἱστορικῶν ἀναλύσεων ἡ ἐνασχόληση τῶν Ἑλλήνων μαρξιστῶν ἦταν σημαντική καί ἀξιοπρόσεκτη, ἀν καί ὄχι πάντα γόνιμη. Ἴσως αὐτός νά εἶναι ἕνας ἀπό τούς λόγους πού ἔδωσε ἕναν ἔντονο ἱστορικό προσανατολισμό στίς ἐργασίες τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων πού εἰσήγαγαν στήν Ελλάδα τήν προβληματική τῶν τρόπων παραγωγῆς.

II

Ἡ μεταπολιτευτική περίοδος στήν Ελλάδα, μέ τά εἰδικά της πολιτικά καί ἰδεολογικά χαρακτηριστικά, ἐπέδρασε ποικιλοτρόπως στήν διάδοση τῶν μαρξιστικῶν ἰδεῶν. Ἡ μαζική ἐνταξη τῆς νεολαίας καί τῶν διανοουμένων σέ κόμματα πού διακηρῦσσουν τήν ἰδεολογική τους συγγένεια πρὸς, ἢ καί τήν καταγωγή τους ἀπό, τίς μαρξιστικές παράδοσεις δημιουργεῖ τό κατάλληλο πλαίσιο γιά τήν ταχύρρυθμη ἐξοικείωση μέ ἔννοιες καί μεθόδους ἀνάλυσης.

Θά ἀποφύγω νά ἀναφερθῶ ἐδῶ στά προβλήματα πού συνόδευαν αὐτή τήν ταχύρρυθμη καί μαζική ἀποδοχή. Θά ήθελα νά σημειῶσω μόνο ὅτι, κατά μιᾶ εὐτυχῆ συγκυρία, ἡ περίοδος ἐκείνη εἶχε τίς προϋποθέσεις νά ἀποβεῖ ἐξαιρετικά γόνιμη, ἐπιτρέπουσα τουλάχιστον τήν ἀνάπτυξη ὄλων τῶν ἐκδοχῶν καί σχολῶν του μαρξισμού.

Ἄς δοῦμε τούς παράγοντες πού δημιούργησαν αὐτή τήν εὐτυχῆ συγκυρία: Πρώτον, ἡ ἀναβίωση του μαρξισμού

στήν Δύση και ο ριζοσπαστισμός του δυτικού ακαδημαϊκού χώρου, ιδιαίτερα στις χώρες που παραδοσιακά παρήγαγαν, μέσω των μεταπτυχιακών σπουδών, την ελληνική διανοητική ελίτ.

Δεύτερον, η μεταπολίτευση αυτή καθ'αυτή συνοδεύεται από την παλιννόσσηση ενός σημαντικού αριθμού Έλλήνων διανοουμένων, που έχουν την ευκαιρία να επανασυνδεθούν οργανικά με την ελληνική κοινωνία και τις διεργασίες της. Στις άποσκευές τους κουβαλούν τις διαμάχες που ήδη απασχολούν τους μαρξιστές διανοούμενους στην Δύση: η σχολή της εξάρτησης και της υπανάπτυξης, ο μαρξισμός του Άλτουσερ, ο στρουκτουραλισμός και ο λειτουργισμός, η σχολή της Φραγκφούρτης και η νέα κριτική θεωρία.

Τρίτο, και ως μήν φανεί ως παραδοξολογία, ο παράγων που ένεργοποίησε αυτά τα θεωρητικά δάνεια δεν ήταν παρά η διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος και η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ που επιζητούσε επίσης μαρξιστική κάλυψη της ιδεολογίας και της πολιτικής του. Η άνυπαρξία μιας αυτόχθονης παραγωγής μαρξιστικών αναλύσεων και η πολιτική στράτευση των Έλλήνων μαρξιστών είχαν οδηγήσει στην ταύτιση της μαρξιστικής σκέψης με την κομματική ανάλυση, ενώ οι εναλλακτικές θεωρήσεις εκλαμβάνονταν ως αιρετικές όχι μόνο απέναντι σε κάποια συγκεκριμένη κομματική αλλά και απέναντι σε μια θολή μαρξιστική λενινιστική ορθοδοξία.

Τέταρτο, τέλος, είναι η κρίση νομιμοποίησης που αντιμετώπιζουν οι παραδοσιακές άστικές ιδεολογίες, κρίση που εκφράζεται με ιδιαίτερη οξύτητα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών. Για την περίοδο αυτή ο Ν. Πουλαντζάς έγραφε (1979, σ. 33) «...μετά την πτώση της δικτατορίας, παρουσιάστηκε ένα φαινόμενο νέο και εξαιρετικά ελπιδοφόρο: άρχισε να κατανοείται η ανάγκη μιας σοβαρής θεωρητικής προβληματικής που μόνον όταν ύπαρχει είναι δυνατόν να οδηγηθούμε σε επιστημονικές αναλύσεις που να ξεφεύγουν από την 'άληθοφάνεια της καθημερινότητας' και τον στενό όριζοντα της εμπειρικής μερικότητας».

Αυτή η ανάγκη μιας «σοβαρής θεωρητικής προβληματικής» προσέλαβε αφ' ενός τη μορφή της ρήξης με τον αγγλοσαξωνικό εμπειρισμό που κυριαρχούσε μέχρι τότε —ρήξη όμως που απέδειχθη άτελής και δίλω αναποτελεσματική— και αφ' ετέρου την μορφή μιας νέας μεθοδολογίας για την ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου, μεθοδολογία που συμβατικά ονομάστηκε «διεπιστημονική». Και εδώ, νομίζω, ο κίνδυνος δεν έγινε εγκαίρως αντιληπτός. Αν ο μαρξισμός πρεσβεύει τό ένιαίο των κοινωνικών επιστημών και αν ως μαρξιστές πρέπει να

άρνούμαστε κάθε προσπάθεια συγκρότησης ειδικών επιστημονικών χώρων του τύπου «μαρξιστική πολιτική οικονομία», «μαρξιστική κοινωνιολογία», «μαρξιστική πολιτική επιστήμη» κ.ο.κ., ο διεπιστημονισμός σε μερικές περιπτώσεις —καθοριστικές όμως στην Ελλάδα— θεώρησε ως μαρξισμό την πρόσμειξη οικονομικών και κοινωνιολογισμών αναλύσεων, ανεξαρτήτως αν η πηγή αυτών των αναλύσεων ήταν τό έργο του Μάρξ, του Βέμπερ ή οποιασδήποτε άλλης σχολής της κοινωνιολογίας ή της πολιτικής επιστήμης. Ο όρισμός εν προκειμένω που δίνει ο Σ. Βαλντέν στην πολιτική οικονομία δείχνει ανάγλυφα τις διαστάσεις του προβλήματος, ακριβώς γιατί ο Βαλντέν δεν προσπαθεί να κρυφτεί πίσω από έναν κατ' όνομα μαρξισμό.³

Αυτό νομίζω, σε γενικές γραμμές, ήταν τό κλίμα που επικρατούσε στην ελληνική διάνοηση τά πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Και μέσα σ' αυτό τό κλίμα έγιναν γνωστές στο ευρύτερο ενδιαφερόμενο κοινό οι προσπάθειες ανάλυσης που εκκινούσαν από την προβληματική των τρόπων παραγωγής και της συνάρθρωσής τους.

III

Σε αντίθεση με άλλες μαρξιστικές ή μαρξίζουσες εκδοχές, η προβληματική των τρόπων παραγωγής δεν απέκτησε ποτέ την θέση της επίσημης ή εσω κυρίαρχης κομματικής αναλυτικής εκδοχής. Η θεωρητική σύλληψη του ΠΑΣΟΚ για την ελληνική κοινωνία δεν ήταν παρά η «έσωτερική» της θεωρίας της εξάρτησης και της άνισης ανταλλαγής. Οι θεωρητικές βάσεις των προγραμμάτων και τών δύο κομμουνιστικών κομμάτων αντανακλούν τις καταβολές της ύστερης Γ' Διεθνούς και τούς απόηχους των Λαϊκών Μετώπων, στά όποια οι λοιπές τάξεις —άγρότες, μικροαστικά στρώματα κ.λπ.— όταν αναγνωρίζονται ως διακριτές κοινωνικές κατηγορίες και δεν εξαφανίζονται κάτω από τό βάρος της έννοιας «Λαός», καλούνται να συμμετάσχουν, πρίν εξαφανιστούν από την αναπρόσπτη καπιταλιστική συγκέντρωση του κεφαλαίου.

Η προβληματική των τρόπων παραγωγής αναπτύσσεται κατά συνέπεια στις παρυφές του πολιτικού φάσματος: από τις μαοϊκές οργανώσεις που επιζητούν έναν χαρακτηρισμό της Σοβιετικής Ένωσης και ταυτοχρόνως «ανακαλύπτουν» τόν Τρίτο Κόσμο, από ένα τμήμα του ΚΚΕ έσωτερικού, μερίδα του όποιου θα έκφρασθαι από την Β' Πανελλαδική, και από μία κατηγορία άμιγώς επαγγελματιών-διανοουμένων, στους όποιους αποκλειστικώς θά αναφερθώ στή συνέχεια της παρέμβασής μου.

IV

Μιά δεύτερη παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε σ' αυτό τό σημείο είναι ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η προβληματική των τρόπων παραγωγής δεν παρουσιάστηκε στο ελληνικό κοινό στην «άγνή» θεωρητική της μορφή, αλλά με δάνεια, άλλοτε σημαντικά και καθοριστικά και άλλοτε λιγότερο σημαντικά, από εναλλακτικές μαρξιστικές θεωρίες. Και τά δάνεια αυτά, κατά κανόνα, δεν συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της μεθόδου και των έννοιών αλλά άνέτρεπαν την βασική άρχή που έκανε την προβληματική των τρόπων παραγωγής μία συστηματική προσπάθεια ανανέωσης του μαρξιστικού αναλυτικού όπλοστασίου: δηλαδή την άσπτηρή επιστημονική σαφήνεια των χρησιμοποιούμενων έννοιών.

Η πρώτη, ήδη, εργασία με την όποία γίνεται γνωστή στο ευρύ κοινό η προβληματική των τρόπων παραγωγής, «Τό Άγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα» (1975) του Κώστα Βεργόπουλου, είναι μία προσέγγιση που συνδυάζει την προβληματική των τρόπων παραγωγής με την σχολή της εξάρτησης, με κυρίαρχα τά στοιχεία της δεύτερης. Η πρώτη άπόπειρα πρός αυτή την κατεύθυνση έχει ήδη γίνει από τόν Σαμίρ Άμίν, ο όποιος συνεισφέρει δικά του κείμενα ή προλογίζει τά βιβλία του Βεργόπουλου και έπηρεάζει άποφασιστικά τό θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης του Κ. Βεργόπουλου.

Όμοιες έπιρροές μπορούμε να έντοπίσουμε και στην εργασία του Κ. Τσουκαλά «Εξάρτηση και Άναπαραγωγή» (1977) έπιρροές που έμφανίζονται κάπως άποδυναμωμένες στις μετέπειτα εργασίες του.

Άπό μία άλλη όπτική, ο Γ. Μηλιός (1988), ενώ άποδέχεται την σημασία της προβληματικής των τρόπων παραγωγής για την ανάλυση της κοινωνικής δυναμικής ορισμένων κοινωνιών, άρνείται την εφαρμοσιμότητα της στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Για τόν Γ. Μηλιό, ήδη με την επανάσταση του 1821 οι σχέσεις παραγωγής σ' όλόκληρη την ελληνική επικράτεια και σε κάθε είδους παραγωγική δραστηριότητα είναι σχέσεις άμιγώς καπιταλιστικές — με την εξαίρεση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας που θεωρούνται ως μία μεταβατική μορφή ανάμεσα στή φεουδαρχία και τόν καπιταλισμό. Αυτή η άποψη έπιτρέπει στο Γ. Μηλιό να άνάγει την αναπαραγωγή του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στην δυναμική αναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, γεγονός που τόν οδηγεί σε αναλύσεις και συμπεράσματα της σχολής της λογικής του κεφαλαίου, όπου τά κοινωνικά φαινόμενα έρμηνεύονται από την δια-

δικασία συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου στὴν γενική της μορφή.

Τέλος, μιὰ ἰδιαίτερη μορφή «ἀνάμειξης» τῆς προβληματικῆς τῶν τρόπων παραγωγῆς μετὰ μὴ μαρξιστικές θεωρήσεις τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τοῦ κράτους πρесеβύεται ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ κοινωνικῶν ἐπιστημόνων. Τὸ ἐγχείρημά τους, διακηρύσσοντας τὸν «ἀντι-οικονομισμό» καὶ ἔχοντας καταδικάσει ὅλες τὶς ἐκδοχές τοῦ μαρξισμού ὡς οἰκονομίστικες, συνίσταται στὴν πλήρη ἀποδέσμευση τοῦ πολιτικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴν οικονομική σφαῖρα καὶ ἀπὸ τὶς κοινωνικές τάξεις καὶ στὴν ἀναβίωση τοῦ λειτουργισμοῦ καὶ τῶν προτύπων ἐκσυγχρονισμοῦ ἀλὰ Parsons. Ἡ πρόσφατη ἐργασία τοῦ Ν. Μουζέλη (1986) εἶναι νομίζω χαρακτηριστική γιὰ τὸ εἶδος αὐτό. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ προειδοποίηση τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ ἔχει, δυστυχῶς, πλήρως ἐπαληθευθεῖ: «ὁ νέο-βεμπεριανὸς θετικισμὸς καί, κυρίως, ὁ ἀγγλοσαξωνικὸς ἐμπειρισμὸς» κυριαρχοῦν καὶ πάλι, μόνον πού τώρα ἐμφανίζονται εὐθαρσῶς μετὰ τὸ ὄνομά τους.

Χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη τῆς περιθωριακῆς θέσης πού κατάκτησε μέσα στὸ εὐρὺ φάσμα τῶν μαρξισμῶν ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, μετὰ ἐξαίρεση τὰ ἔργα τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ, πού ὁμως διαβάστηκαν κυρίως γιὰ τὶς ἐπεξεργασίες του γιὰ τὸ κρατικὸ φαινόμενο, κανένα θεωρητικὸ ἔργο γιὰ τοὺς τρόπους παραγωγῆς δέν μεταφράστηκε μέσα στὴν πλημμυρίδα τῶν μεταπολιτευτικῶν μεταφράσεων: οὔτε τὸ *Διαβάζοντας τὸ Κεφάλαιο* τῶν Ἀλτουσέρ - Μπιαλμπάρ, οὔτε οἱ ἐργασίες τοῦ Rey, οὔτε τὰ πολυάριθμα ἔργα τῶν Ἀγγλοσαξωνίων συγγραφέων. Οὔτε βεβαίως μεταφράστηκε ὁ Godelier,⁴ ὁ Meillassoux ἢ ὁ Terray. Μεταφράστηκε μόνον ἕνα ἄρθρο τοῦ Brenner⁵ καὶ ἕνα ἄρθρο τοῦ Sahlins γιὰ τὸν Οἰκιακὸ Τρόπο Παραγωγῆς.

Οἱ πῶς πάνω παρατηρήσεις νομίζω ὅτι ἔχουν καταστήσει σαφεῖς τὶς δυσκολίες πού ἐνυπάρχουν ἀκόμα καὶ στὴν ἀπόπειρα νὰ ὀρίσει κάποιος ὀνομαστικά ἐκείνους πού υἱοθέτησαν τὴν προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ παραγωγή, πολὺ δὲ περισσότερο νὰ προσπαθήσει νὰ τοὺς δεῖ σάν μαρξιστικὴ σχολὴ ἢ τάση. Ὅχι μόνον γιὰ τὸν ὅτι δέν πρόκειται γιὰ μιὰ σχετικὰ ὁμογενοποιημένη ὁμάδα μετὰ μεθόδολογία, καὶ ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ἀσθητὴ μεθόδολογία, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ὅτι ἕνα σκεπτικὸς μετὰ μεθόδολογία, καὶ ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ἀσθητὴ μεθόδολογία, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ὅτι ἕνα σκεπτικὸς μετὰ μεθόδολογία, καὶ ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ἀσθητὴ μεθόδολογία, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὸν ὅτι ἕνα σκεπτικὸς μετὰ μεθόδολογία, καὶ ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς ἀπαιτεῖ ἀσθητὴ μεθόδολογία.

Ἡ παρουσίασή μου συνεπῶς εἶναι κατ' ἀνάγκη ἐπιλεκτικὴ καὶ μονομερής. Θὰ ἀναφερθῶ μόνον σ' ἐκείνους τοὺς ἐρευνητὲς μετὰ τὸ ἔργο τῶν ὁποίων εἶμαι περισσότερο ἐξοικειωμένος ἐ-

ξαιτίας τῆς δικῆς μου ἐργασίας, δηλαδή μετὰ αὐτοὺς πού ἀναφέρονται στὸν ἑλληνικὸ κοινωνικὸ σχηματισμὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Αὐτὴ ἡ μερικότητα ἄς μοῦ συγχωρεθεῖ καὶ ἄς θεωρηθεῖ ἡ παρούσα παρέμβαση μιὰ πρώτη καταγραφή, καὶ αὐτὴ ἀτελής, ὀρισμένων ζητημάτων.

V

Προσεγγίζοντας τὴν συνεισφορά τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων πού σὲ κάποιο βαθμὸ ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς θὰ θέσω τὰ ἑξῆς ἐρωτήματα: Πρῶτον, σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς ὀδήγησε σὲ μιὰ νέα θεματολογία σὲ σχέση μετὰ τὴν παραδοσιακὴ μαρξιστικὴ ἐκδοχή. Δεύτερον, ποιές εἶναι οἱ νέες θέσεις πού προτείνονται στὰ παλαιὰ ἐρωτήματα. Καὶ τέλος, καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ἐρώτημα μετὰ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ποῖα εἶναι τὰ θέματα πού δέν ἀνοίξαν, ἀν καὶ εἶναι σύμφυτα στὴν προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς.

VI

Νομίζω ὅτι ἡ νέα θεματολογία ἀφορᾷ κυρίως δύο κρίσιμους τομεῖς: τὴν προϊστορία τοῦ ἑλληνικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ καὶ τὴν θεωρία τοῦ κράτους.

Στὴν πρώτη μεταπολιτευτικὴ περίοδο ἦταν κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι «δέν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετάσει κανεὶς τὶς σημερινές κοινωνικο-οικονομικές δομές χωρὶς μιὰ ἀναφορά στὶς ἱστορικές συνθήκες πού τὶς γέννησαν» (Μ. Πετμεζίδου - Τσουλοῦβη, 1984, σ. 13).

Ἡ ἀνάδειξη τῆς προϊστορίας, πράξη πού ἐντάσσεται πλήρως μέσα στὴν προβληματικὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς, εἶναι δυνατὴ μετὰ δύο ἐναλλακτικές, ἀλλὰ συμπληρωματικές, μεθόδους. Μία μεθόδος ἀναδρομική, ἡ ὁποία ἐκκινᾷ ἀπὸ τὴν ἤδη συγκροτημένη δομὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀναδείξει τὴν γενεαλογία τῶν στοιχείων καὶ τῶν δομῶν του.⁶ Καὶ μία μεθόδος, ἄς τὴν ποῦμε συγχρονική, ἡ ὁποία ἐκκινᾷ ἀπὸ ἕνα ἀποσαφηνισμένο παρελθόν (προ-καπιταλιστικοὶ τρόποι παραγωγῆς) καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ δυναμική, τὴν διαπλοκή, μετεξέλιξη καὶ διάλυση τῶν ἐμπλεκόμενων τρόπων παραγωγῆς. Ἡ μετεξέλιξη καὶ διάλυση τῶν ἐμπλεκόμενων τρόπων παραγωγῆς, δηλαδή ἡ διαδικασία μετὰβασης, δέν συνεπάγεται ἀναγκαστικά τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ: Ἐτσι, ἡ συγχρονικὴ ἀνάλυση ἐπιτρέπει τὴν ἀνάδειξη τῆς ἱστορικῆς πολλαπλότητας καὶ πολυ-

πλοκότητας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διαδικασία κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἐνῶ οἱ δύο αὐτές μεθόδολογικές προσεγγίσεις πρέπει νὰ δροῦν συμπληρωματικά, ὅταν ἐξετάζεται, ἡ γενεαλογία τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ οἱ προσπάθειες τῶν ἑλλήνων ἐρευνητῶν ἀκολουθοῦν σχεδόν μετὰ ἀποκλειστικότητα τὴν δευτέρη μεθόδολογία. Αὐτὴ ἡ μεθόδολογικὴ «παρέκκλιση» εἶναι ὑπεύθυνη σὲ σημαντικό βαθμὸ γιὰ τὸν ἱστορικισμὸ πού διακρίνει τὶς ἑλληνικές σχετικές ἀναλύσεις. Τὸ δεύτερο πρόβλημα προκύπτει ἀπὸ τὴν τάση μερίδας τουλάχιστον αὐτῶν τῶν ἐρευνητῶν νὰ συγκρίνουν τὰ συμπεράσματα πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συγχρονικῆς μεθόδου μετὰ τὴν ἀφετηρία ἀνάλυσης τῆς ἀναδρομικῆς μεθόδου, δηλαδή μετὰ τὴν τυπικὴ μορφή τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἡ σύγκριση μὴ συγκρίσιμων ὀδηγεῖ στὴ συνέχεια στὴν διατύπωση τῆς θέσης γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἰδιαίτεροτητα ἢ τὴν δυσμορφία τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἑλληνικὴ ἰδιαίτεροτητα, ὅχι ἐπειδὴ κάθε ἱστορικὸς κοινωνικὸς σχηματισμὸς εἶναι ἰδιαίτερος, ἀλλὰ ὡς ἀπόκλιση ἀπὸ ἕνα ἰδεατὸ πρότυπο, τὸ ὁποῖο προσλαμβάνεται ὡς πραγματικὸ ἀντικείμενο μετὰ τὴν μορφή τοῦ καπιταλισμοῦ τῆς Δύσης, ἀπόκλιση πού ἀποδίδεται στὴν συνέχεια στὸν ἐξαρτητικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἑλληνικοῦ κεφαλαίου.

Ὁ κύκλος ἔχει κλείσει: Ἡ ἀναδρομικὴ μεθόδος ἐφαρμόζεται ὅχι γιὰ τὰ δομικά στοιχεία τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐξάρτηση. Καὶ βεβαίως, ἡ ὀλη ἀσκηση καταλήγει στὴν «ἐπιβεβαίωση» τῆς ἐξάρτησης — ἐξάρτησης μετὰ χαρακτῆρα μόνιμο καὶ συνεπῶς μὴ-ἱστορικὸ.

Σὲ σχέση μετὰ τὴν θεώρηση τοῦ κράτους τὰ προβλήματα εἶναι πολὺ πῶς σημαντικά καὶ ἡ ἐκταση πού θὰ καταλάμβανε μιὰ συστηματικὴ ἀντιμετώπιση θὰ ἦταν πολὺ μεγάλη. Θὰ περιοριστῶ συνεπῶς σὲ ἕνα ἢ δύο σημεία.

Ἄν ἀγνοήσουμε τὸ πρόσφατο βιβλίον τοῦ Ν. Μουζέλη (1986), ἀκριβῶς γιὰ τὴν συνάφειά του μετὰ τὸν μαρξισμό ἀκυρώνεται ρητῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, ὅσοι ἐρευνητὲς ἀποδέχονται τὸν μὴ καπιταλιστικὸ χαρακτῆρα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα προσφεύγουν στὴν ὑπόθεση τῆς ἑλλειψῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα στὴν «κοινωνικὴ βάση» καὶ τὸ κράτος. Τὴν θεωρητικὴ δυνατότητα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἐπιχειρηματολογίας τὴν ἀποκτοῦν ἀπὸ τὶς πρῶτες θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ Ν. Πουλαντζᾶ γιὰ τὴν σχετικὴ ἀυτονομία τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους.

Ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο γίνεται ἀντιληπτὴ αὐτὴ ἡ ἀυτονομία διαφέρει ἀπὸ συγγραφέα σὲ συγγραφέα ἢ καὶ ἀπὸ ἔργο σὲ ἔργο τοῦ ἴδιου συγγραφέα.⁷

Γιά τον Γ. Δερτιλή τό κράτος είναι αυτόνομο «άπό τίς κοινωνικές δομές καί τίς συγκρούσεις». Γιά τον Κ. Τσουκαλά τό κράτος είναι «έπείσασκτο» ή ό ίδιος φλερτάρει μέ μιά αντίληψη πού θεωρεί τό κράτος ώς τον κύριο — ή καί μόνο — μηχανισμό άντλησης πλεονάσματος καί τήν κρατική γραφειοκρατία ώς κρατική άστική τάξη.

Αντίθετα, οι συγγραφείς οι όποιοι δέχονται τον καπιταλιστικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα εμφανίζουν σχηματικότητα διαφορετικού είδους: Ο Κ. Βεργόπουλος διαπνέεται από μιά αντίληψη του κράτους-υποκειμένου, ενώ ο Γ. Μηλιός άδυνατεί νά έρμηνεύσει κρίσιμα προβλήματα της ταξικής συγκρότησης καί της μορφής του κράτους, όπως, π.χ., τό πρόβλημα των πελατειακών σχέσεων, άκριβώς γιατί, κατά τήν άποψη του, τό ελληνικό κράτος, κράτος καπιταλιστικό, όφείλει νά έχει όλα τά τυπικά χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου άστικού κράτους.

Η άνεπαρκής αντιμετώπιση του κρατικού φαινομένου στην Ελλάδα έχει τίς πηγές της άφ' ενός σε μιά άυθαίρετη έρμηνεία της σχετικής αυτόνομίας — έρμηνεία πού άκριβώς εισάγει αντι-μαρξιστικές θεωρήσεις μέσα στην μαρξιστική θεωρία —, καί άφ' έτέρου στην λανθασμένη εκτίμηση των σχέσεων παραγωγής πού κυριαρχούν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό τήν περίοδο εκείνη.

Όμως, αυτές οι θεωρητικές άδυναμίες άκυρώνουν ουσιαστικά τήν σημαντικότερη συνεισφορά της προβληματικής των τρόπων παραγωγής: δηλαδή τήν μελέτη της συγκρότησης καί διάλυσης των ταξικών συμμαχιών, των προϋποθέσεων πού τίς καθιστούν πραγματοποιήσιμες καί των παραγόντων πού τίς άναιρούν, τίς συνθήκες δηλαδή της ταξικής πάλης. Η έννοια της «σχετικής αυτόνομίας» του κράτους, ενώ προϋποθέτει άκριβώς τήν έξέταση των ταξικών συμμαχιών καί τήν ειδική συγκρότηση του συνασπισμού έξουσίας, στην ελληνική περίπτωση κατάφερε νά τά άγνοήσει.

VII

Οι νέες θέσεις στά παλαιά ερωτήματα πού προβάλλονται άπό αυτή τήν ομάδα των κοινωνικών επιστημόνων σχετίζονται άμεσα μέ τον χαρακτήρα πού άποδίδουν στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Αυτό προϋποθέτει τήν εκτίμηση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής καί ταυτοχρόνως του τρόπου μέ τον όποιο εμπλέκονται οι ύποταγμένοι τρόποι παραγωγής στην διαδικασία κοινωνικής άναπαραγωγής.

Τό κρίσιμο ζήτημα είναι ή θεώρηση της κοινωνικής θέσης (ταξικότητας) καί ένταξης των άνεξάρτητων παραγωγών, των παραγωγών πού διατη-

ρουν τήν οικονομική ιδιοκτησία των μέσωσ παραγωγής χωρίς νά μεταπίπτουν στην μεθωτή άπασχόληση. Πρόκειται, δηλαδή, γιά τό πρόβλημα της άπλης έμπορευματικής παραγωγής, των κοινωνικών σχέσεων πού τήν χαρακτηρίζουν καί της διαπλοκής της στην διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η άπάντηση πού υιοθετείται σ' αυτό τό ερώτημα είναι κομβική γιά μιά σειρά άπό άλλα σημαντικά ζητήματα, όπως γιά τον ρόλο του τραπεζικού - έμπορικού κεφάλαιου, τον ελληνικό μετάπρατισμό, τήν συγκρότηση του κράτους καί τήν ιδιαιτερότητα των πολιτικών σχέσεων, τον ρόλο της οικογένειας, τίς ιδεολογικές τάσεις καί τά μορφώματα πού εμφανίζονται.

Οι λύσεις πού έχουν προταθεί είναι γνωστές, ώστε νά μήν χρειάζεται έδώ κάποια ιδιαίτερη ύπόμνηση. Όμως, ή κοινή θέση αυτών των προτάσεων είναι ή έλλειψη μιάς ουσιαστικής θεωρητικής αντιμετώπισης του προβλήματος, ή παραγνώριση της αναγκαιότητας μιάς θεωρίας γιά τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή ώς ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής.

Αν αυτό τό θεωρητικό έγχείρημα δέν γίνει, τότε τά άδιέξοδα είναι όρατά: τό πρόβλημα θά ξεπεραστεί φαινομενικά είτε μέ τήν άναβίωση της θεωρίας της έξάρτησης στά πλαίσια του κοινωνικού σχηματισμού,⁸ είτε θά γίνει μιά ιστορικά έσφαλμένη γενίκευση της έννοιας της τυπικής ύπαγωγής της εργασίας στό κεφάλαιο,⁹ είτε, τέλος, θά δηλωθεί ή άπορία μέ τό διχοτομικό σχήμα «κοινωνία των πολιτών / πολιτική κοινωνία», τίς θεωρίες γιά τήν κεντρικότητα του κράτους καί τήν άνάδειξη του κράτους ώς τον μηχανισμό άντλησης καί διανομής του πλεονάσματος.

Η ένδιαφέρουσα παρέμβαση του Δ. Ψυχογιού (1987), ή όποία είναι μεθοδολογικά ή πιό συνειδητή προσπάθεια γιά τήν έφαρμογή της προβληματικής των τρόπων παραγωγής, έχει δύο κρίσιμες άδυναμίες: Πρώτον, σε όρισμένα βασικά ζητήματα — όπως της διαδικασίας άναπαραγωγής της τυπικής παραγωγικής μονάδας — δέχεται ίσχυρές παρεμβάσεις άπό τό έργο του Chayanov, οι θεωρητικές βάσεις του όποιου είναι έλεγχόμενες άπό μαρξιστική πλευρά. Δεύτερον, καί άκριβώς έπειδή ή άνάλυσή του έξετάζει μονομερώς τίς «έσωτερικές» σχέσεις της οικογενειακής μονάδας παραγωγής, ή σχέση της τελευταίας μέ τήν άγορά, σχέση πού όρίζεται άπό τήν έμπορευματοποίηση της παραγωγής της καί πού τήν καθορίζει ως προς αυτή τήν διαδικασία καί ως προς τίς λοιπές παραγωγικές μονάδες, ύποβαθμίζεται καί μάλιστα σε αντίθεση μέ τό ίδιο τό εμπειρικό ύλικό τό όποιο χρησιμοποιεί ό ίδιος. Αποτέλεσμα είναι ή δια-

δικασία κοινωνικής άναπαραγωγής νά γίνεται άντιληπτή μόνον ως άναπαραγωγή των μερών καί όχι του συνόλου.

Όποια καί άν είναι ή έρμηνευτική θέση πού ύποστηρίζουν οι έρευνητές στους όποιους αναφέρομαι έδώ, είναι βέβαιο ότι ή παραδοσιακή θέση πού έντόπιζε τήν ύπαρξη «φεουδαλικών» στοιχείων έχει άνατραπεί. Τόν άλλο πόλο σε σχέση μέ τον καπιταλισμό καταλαμβάνει ό άνεξάρτητος παραγωγός, ό όποιος ύπόκειται ή δέν ύπόκειται στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, ύπόκειται ή δέν ύπόκειται σε μιά μή-καπιταλιστική εκμετάλλευση, όρίζεται όμως σε μιά θέση έμπλοκής του στην διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η πολιτική βαρύτητα αυτής της θεωρητικής μετατόπισης πρέπει νά είναι προφανής, άνεξαρτήτως των συμφωνιών καί διαφωνιών πού ύπέρχουν στην ουσία της συζήτησης.

VIII

Ηδη έχω άναφερθεί σε όρισμένα ζητήματα τά όποια δέν άποτελούν άντικείμενα ένασχόλησης άπό τους Έλληνες κοινωνικούς επιστήμονες πού άποδέχονται τήν προβληματική των τρόπων παραγωγής. Έχω άναφερθεί ειδικότερα στό πρόβλημα της πάλης των τάξεων καί της συγκρότησης των ταξικών συμμαχιών, στην έλλειψη της θεωρίας της άπλης έμπορευματικής παραγωγής, στον μεθοδολογικό ιστορικισμό των αναλύσεων. Θα ήθελα νά θίξω πολύ επιγραμματικά τώρα μερικές άλλες άποσιωπήσεις.

Πρώτη άποσιώπηση, ή πολιτική άποσιώπηση. Οι αναλύσεις αυτές άντί νά διαλύουν τίς παραδοσιακές μαρξιστικές μυθοπλασίες (χαρακτήρας έξάρτησης, ένότητα των λαϊκών στρωμάτων — ή καί του «έθνους» — έναντι του καπιταλισμού, κ.λπ.) τείνουν νά τίς ενισχύουν, μέ λίγες έξαιρέσεις. Μιά τέτοια έξαίρεση άποτελεί ή εργασία του Κ. Τσουκαλά πού άναδεικνύει τήν ιδιαίτερη συγκρότηση της κρατικής γραφειοκρατίας καί τήν κοινωνική πολυσθένεια. Αν καί οι αναλύσεις του άποφεύγουν νά προτείνουν άμεσες καί συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις, νά συγκροτήσουν δηλαδή πολιτικό λόγο, καί στίς δύο περιπτώσεις ενισχύουν εκσυγχρονιστικές στρατηγικές πού εγγράφονται πολιτικά στά πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος.^{9α}

Τά αίτια γι' αυτή τήν πολιτική διολίθηση μπορούν νά άναχθούν καί στην θεωρία καί τήν μεθοδολογία πού χρησιμοποιεί ό Τσουκαλάς. Η κρατική γραφειοκρατία αντιμετώπιζεται άπό τον Τσουκαλά ως ένιαία συσκευτική κοινωνική ομάδα, ή όποία διαχωρίζεται άπό τήν εργατική τάξη έξαιτίας

της μονιμότητας της απασχόλησής της. Το κρίσιμο όμως κριτήριο δεν είναι η μονιμότητα της απασχόλησης ή η έλλειψή της, αλλά η λειτουργία αυτής της κοινωνικής ομάδας στην διαδικασία αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Το κριτήριο επομένως είναι η διάκριση ανάμεσα στην παραγωγική και την μη παραγωγική εργασία.¹⁰ Ακριβώς επειδή ο Τσουκαλάς επικεντρώνει το ενδιαφέρον της ανάλυσής του στον όγκο της κρατικής γραφειοκρατίας και όχι στην κοινωνική της λειτουργία, μπορεί να αμφισβητήσει το συγκεκριμένο είδος του κράτους, αλλά όχι το καπιταλιστικό κράτος. Γι' αυτόν τον λόγο οι προτάσεις του εγγράφονται ως εκσυγχρονιστικές προτάσεις για έναν «παραγωγικό» καπιταλισμό.

Τό ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την έννοια της «πολυσθένειας» που χρησιμοποιεί ο Τσουκαλάς. Η πολυσθένεια —που δεν είναι βεβαίως κάποια ελληνική ιδιομορφία— είναι μία έννοια μετέωρη χωρίς την θεωρία της απλής εμπορευματικής παραγωγής και της άρθρωσής της με τον καπιταλισμό, χωρίς την ανάλυση δηλαδή των ταξικών πρακτικών και συγκρούσεων που καθορίζουν την διαδικασία αποδιάρθρωσης/συντήρησης. Ο Τσουκαλάς χρησιμοποιεί μία στατιστική αντίληψη των κοινωνικών τάξεων, γεγονός που του επιτρέπει να αναδειξει το άτομο ή την οικογένεια ως κεντρικό στοιχείο της ανάλυσής του. Μία όρθότερη μεθοδολογική προσέγγιση θα ήταν να εκκινήσει από την διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής που θα του επέτρεπε να κατανοήσει τον άμυντικό χαρακτήρα της πολυσθένειας, την άμυνα της απλής εμπορευματικής παραγωγής απέναντι στον κίνδυνο προλεταριοποίησης. Αλλά και τον άμυντικό χαρακτήρα της «πολυσθένειας» των εργατικών στρωμάτων σε συνθήκες κρίσης, άμυνα που εξαντλείται σε ατομικό επίπεδο εξ αιτίας ακριβώς της πολύπλευρης ήττας που έχει υποστεί ή άριστερά.

Η δεύτερη αποσιώπηση προκύπτει από την ταύτιση της αναπτυξιακής διαδικασίας με την διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου. Όμως, και αντίθετα με αυτή την λογική, η προβληματική των τρόπων παραγωγής αναδεικνύει τους εναλλακτικούς όρθολογισμούς που διέπουν την διαδικασία αναπαραγωγής διαφορετικών τρόπων παραγωγής και εν δυνάμει θέτει σε αμφισβήτηση ακριβώς αυτή την αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης ως κοινώς αποδεκτής εξέλιξης.

Τρίτο πρόβλημα είναι η σιγή που καλύπτει την διαδικασία συγκρότησης του οικονομικού χώρου και την συγκρότηση των οικονομικών κατηγοριών. Αυτό απαιτεί την ύπαρξη μιάς θεωρίας της μετάβασης, για την οποία

υπάρχουν προς το παρόν μόνο γενικές αρχές. Αυτή η θεωρητική διεργασία είναι απαραίτητη για να κατανοήσουμε πώς μέσα από μία διαδικασία μετάβασης οι έννοιες αλλάζουν τό νόημα τους, αποφορτίζονται από την πρό-καπιταλιστική ιδεολογικο-πολιτική σημασιοδότηση και αποκτούν μία οικονομική σημασία, πώς συγκροτείται δηλαδή ο χώρος της οικονομίας όχι μόνο στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και στο επίπεδο της θεωρίας.

IX

Καταλήγοντας θά ήθελα να επισημάνω ότι η προβληματική των τρόπων παραγωγής δεν αποτέλεσε στην Ελλάδα την θεωρητική βάση συγκρότησης μιάς σχολής μαρξιστικής σκέψης. Αντίθετα, επέτρεψε τον επιστημονικό πολυσυλλεκτισμό και τον επαγγελματικό ακαδημαϊσμό ακριβώς επειδή αντιμετώπισε τό θεωρητικό κενό και την θεωρητική άνοποληψία των εναλλακτικών μαρξιστικών προσεγγίσεων, που όμως είχαν «λαϊκό» ακροατήριο. Αυτή η κατάσταση δεν επέτρεψε την αποκάθαρσή της από τά ξένα στοιχεία, αντίθετα επέτεινε τίς προσλήψεις που την άκυρώναν ως έκδοχή ενός μάχιμου μαρξισμού.

Παρ' όλ' αυτά, είμαι άπόλυτα πεπεισμένος ότι η προβληματική των τρόπων παραγωγής είναι η πλέον γόνιμη και πολιτικά δεξυτερκής έκδοχή του μαρξισμού, ή έγκατάλειψη της άύστηρης μεθοδολογίας της όποιας επιτρέπει την άναδειξη του εμπειρισμού, του άγνωστικισμού και του άνορθολογισμού ως κυρίαρχων άπαντήσεων στίς γραμμικότητες ενός παρωχημένου μαρξισμού.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λίγο ή πολύ αυτό βεβαίως ίσχύει για όλες τίς χώρες. Δές Λεφέμπερ (1983). Αυτό τό όποιο ύπονοείται είναι ότι ο μαρξισμός στην Ελλάδα δέν δημιουργεί κάποια σχολή ή διακριτή τάση μέσα στην παγκόσμια γεωγραφία του μαρξισμού.

2. Οι δύο αυτές παρατηρήσεις δέν σημαίνουν ότι ύποτιμώ την άύθεντικότητα των αναλύσεων ελλήνων μαρξιστών όπως του Σκληρού, του Κορδάτου, του Μάξιμου ή του Πουλιόπουλου, που άν και δέν ήταν άκαδημαϊκοί ήταν διανοούμενοι με την πλήρη έννοια του όρου. Η τομή στην εξέλιξη του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος και του ελληνικού μαρξισμού που συνεπάγεται ή παρέμβαση της Γ' Διεθνούς τό 1931 σημαίνει και την άνακοπή κάθε προσπάθειας θεωρητικής αναζήτησης από τους ελληνας μαρξιστές. Η θεματολογία και οι έπισημάνσεις αυτών των πρώτων ελλήνων μαρξιστών για τον κοινωνικό χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, την συγκρότηση της ελληνικής άστικής τάξης, τον ρόλο της διασποράς, τον μεταπρατισμό, τίς μορφές του κράτους, ανεξαρτήτως άν έκ των όστέρων κρίνονται ως όρθές ή λαν-

θασμένες, δείχνουν την γονιμότητα των άναζητήσεών τους και την έν δυνάμει ίκανότητά τους να παράγουν μαρξιστική σκέψη στην Ελλάδα.

3. Σ. Βαλντέν, 1986, σ. 14-5.

4. Πρόσφατα μόλις μεταφράστηκε τό σημαντικό έργο του Μ. Godelier (1987), ένώ πριν άρκετά χρόνια είχε κυκλοφορήσει ή συνεισφορά του στην συζήτηση για τον Άσιατικό Τρόπο Παραγωγής (χωρίς χρονολογία). Υπάρχει μόνο ένα άρθρο του Rey μεταφρασμένο και σχολιασμένο στον ΠΟΛΙΤΗ από τον Α. Μπαλά (1983), μία μετάφραση άρθρου του Meillassoux στην Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών (1983). Έπίσης στον ΠΟΛΙΤΗ είχε παρουσιασθεί μεταφρασμένο και σχολιασμένο τό κείμενο του Godelier «Υποδομές, Ίστορία, Κοινωνίες» τό 1981.

5. R. Brenner (1981), T. Sahlins (1981).

6. M. Godelier (1987).

7. Αυτό είναι χαρακτηριστικό για τό έργο του Κ. Τσουκαλά (1977), (1981) και (1986).

8. Κ. Βεργόπουλος.

9. Γ. Μηλιός.

9α. Είναι χαρακτηριστικές οι πολιτικές έρμηνείες των εργασιών του Κ. Τσουκαλά σε έφημερίδες και έντυπα της άριστεράς, ιδιαίτερα την περίοδο της προσυνεδριακής διαδικασίας της ΕΑΡ.

10. Δές σχετικά Α. Δεδουσόπουλος (1983).

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΑΡΟΥ ΓΕΩΡΓ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

του Γρηγόρη Καραφύλλη

Τό άρθρο αυτό έχει ως στόχο τήν καταγραφή και τήν ανάλυση τών κοινωνικών αντιλήψεων τις οποίες διατύπωσε ο Γ. Παπανδρέου κατά τήν τετραετία 1913-1916. Η χρονική αυτή περίοδος περιλαμβάνει τις μεταπτυχιακές του σπουδές στη Γερμανία και τήν οριστική του εγκατάσταση στην Ελλάδα. Ο Παπανδρέου, 28 χρονών τό 1916, δέν έχει λάβει ακόμη καμία πολιτική θέση, εκτός από τό σύντομο διάστημα (Αύγουστος - Οκτώβριος 1915) πού υπηρέτησε ως νομάρχης στη Λέσβο. Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σέ ένα νέο, θεωρητικά πλέον καταρτισμένο, πού έρχεται νά δοκιμάσει στην κοινωνία και τήν πολιτική τόν έξοπλισμό πού απέκτησε.

Αν θέλουμε από τήν αρχή νά έγγραψουμε κάπου τις αντιλήψεις του Παπανδρέου για τήν κοινωνία και τήν πολιτική, θά πρέπει νά έπισημάνουμε ότι ή έγγραφη αυτή απαιτεί τήν αναγνώριση τής υπάρχουσας άστικής κυριαρχίας, τή δυναμική παρέμβαση και τις απαιτήσεις του εργατικού κινήματος καθώς και τόν πατερναλιστικό ρόλο του κράτους. Τά τρία αυτά στοιχεία συναπαρτίζουν ένα κοινωνικό πλαίσιο πού βρίσκει τήν καθαρή του έκφραση στη Γερμανία όπου σπουδάζει και διαμορφώνει τις θέσεις του ο Παπανδρέου. Στο πλαίσιο αυτό ο νόμος τής εξέλιξης και ο οικονομικός παράγοντας κρατούν ισχυρές θέσεις χωρίς, βέβαια, νά εκμηδενίζουν τό ρόλο τής προσωπικότητας και του άτόμου. Παράλληλα διακρίνεται και μία φετιχιστική αντίληψη για τήν αποτελεσματικότητα τής παρέμβασης του κράτους τό όποιο εκλαμβάνεται ως ο κοινωνικός σχηματισμός τών φυλετικά όμοιων πού έχει τή δυνατότητα μέσα από τή νομοθεσία πού θεσπίζει νά οδηγήσει τήν κοινωνία σέ μία σχετική άρμονία. Οί αντιπαραθέσεις και οί συγκρούσεις τών πολιτικών κομμάτων ώθούν προς τήν κοινωνία αυτή στην όποία άνθει ο πολιτισμός και ή τέχνη.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ο έξελικτισμός¹ σηματοδοτεί τή βασική γραμμή πλεύσης για τή διαμόρφωση τών κοινωνικών αντιλήψεων του Παπανδρέου και άποκρυσταλλώνεται στην πρότασή του ότι ή «έποχή μας κυριαρχείται από τήν έννοια τής εξέλιξεως».² Αλλά ο νόμος τής εξέλιξης δέν νοείται μόνον ως μία άλλαγή και έτερότητα ως προς τήν προηγούμενη κατάσταση αλλά συνδυάζεται και με τό νόμο τής προόδου, άφου «κάθε ιστορική έποχή... άποτελεί άνώτερον βαθμόν τής προηγούμενης».³

Τά γενικά χαρακτηριστικά τής εξέλιξης συνιστούν, κατά τή γνώμη του, κοινό τόπο για όλα τά κράτη. Τό στοιχείο πού τά διαφοροποιεί και τά διακρίνει είναι «τό χρώμα» πού παίρνει ή εξέλιξη στον κάθε κοινωνικό σχηματισμό εξαιτίας τών ιδιαίτερων Ιστορικών, γεωγραφικών και φυλετικών παραγόντων του.⁴ Η έξελικτική πορεία διαφέρει από κράτος σέ

κράτος και ως προς γρήγορο ή άργό ρυθμό⁵ πού ακολουθεί.

Έχοντας τά δύο στοιχεία τής διαφοροποίησης και τό βασικό νόμο τής εξέλιξης εισχωρούμε στο χώρο τής πρόγνωσης. Αφού γνωρίζουμε τήν κατεύθυνση μπορούμε νά προβλέψουμε τά επόμενα στάδια και φυσικά νά παρέμβουμε για τή διαμόρφωσή τους. Η παρέμβαση όμως νοείται πάντοτε ως σχετική και περιορισμένη⁶ και άποσκοπεί κυρίως στην έξάλειψη του ξεπερασμένου παρελθόντος και στην επιτάχυνση του μέλλοντος. Η καλύτερα, όπως γράφει ο Παπανδρέου, «έξέλιξις σημαίνει και Συνέχεια και Μεταμόρφωσις».⁷ Η παρεμβατική δυνατότητα δέν είναι δυνατότητα τής μεγαλο-

1. Για τόν έξελικτισμό βλ. τις θέσεις πού αναπτύσσει ο E. Haeckel (ό σημαντικότερος εκπρόσωπος του αυτή τήν έποχή στη Γερμανία) στο έργο «Ο μονισμός» μτφρ. Άνδρ. Π. Φαρμακόπουλος, έκδ. οίκος Γ.Δ. Φέξη, εν Άθήναις 1911, σσ. 25-34.

2. Γ. Παπανδρέου, Έλληνικόν μέλλον, βλ. στον τόμο, Έρευνα για τις μελλοντικές εξελίξεις τής φυλής, έκδ. Γράμματα, Άλεξάνδρεια 1919, σ. 58. (Η πρώτη έκδοση τής μελέτης αυτής έγινε τό 1914 πάλι από τά Γράμματα). Όλα τά κείμενα του Παπανδρέου στα όποία παραπέμπουμε, εκτός από τήν άπάντηση στο ζήτημα, «Ο σκεπτικισμός και ή φυλή μας κυκλοφόρησαν σέ συγκεντρωτικό τόμο μαζί με άλλα τό 1941 από τις εκδόσεις Άετός Α.Ε. με τόν τίτλο, Γεωργίου Παπανδρέου Πολιτικά θέματα, σσ. 9-113.

3. Στο ίδιο, ίδια σελίδα.

4. Ο.π., σ. 60. βλ. του ίδιου και «Κοινωνική νομοθεσία» στον τόμο Κείμενα 1913-1942 (στο έξής Κείμενα). Πρωτοδημοσιεύτηκε στην έφ. Νέα Έλλάς από 17-20/2/1915.

5. Γ. Παπανδρέου, «Έλληνικός πολιτισμός», βλ. Κείμενα, σ. 39.

6. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 71.

7. «Έλληνικός πολιτισμός», σ. 38.

8. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 58.

9. G. Schmoller, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, 1900-1904. (Ο Δ. Καλλιτσούνάκης γράφει ότι πολλοί Έλληνες υπήρξαν μαθητές του, βλ. Πολιτική Έπιστήμη, χαρακτηρισμοί, οικονομικά και κοινωνικά μελέται, βιβλ. Έλευθερουδάκη και Μπάρτ, Έν Άθήναις 1925, σ. 1.

φίας των εκλεκτών, αλλά των μαζών οι οποίες όμως απαιτείται να έχουν καταστεί υποκείμενα γνώσης.

Οι μάζες παρεμβαίνουν για να ικανοποιήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες. 'Ακόμα και οι θεσμοί νοούνται από τον Παπανδρέου ως αποτέλεσμα της τάσης για την ικανοποίηση⁸ αυτή. Φθάνουμε έτσι στα αίτια της εξέλιξης. 'Εδώ μπορούμε να ανιχνεύσουμε την επίδραση των θέσεων του Σμόλερ⁹ για την αιτιώδη συνάφεια και την αλληλεπίδραση των παραγόντων.

Οι ανάγκες των μαζών συμπυκνώνονται στο περιεχόμενο του όρου «οικονομία», η οποία, κατά τον Παπανδρέου, είναι η βάση για την κάθε είδους βελτίωση της ζωής των ατόμων, πράγμα που αποτελεί και το περιεχόμενο της ιστορικής εξέλιξης.¹⁰ Και μολονότι ο οικονομικός παράγοντας δεν θεωρείται ως η μόνη αιτία της εξέλιξης, έντοτους αναγνωρίζεται ως η σπουδαιότερη.¹¹

Με άφετηρία την αρχή αυτή θίγει και το ζήτημα της ιδιοκτησίας, καθώς και των δυνάμεων που συνδέονται με την κάθε μορφή της. Σέ έρωτήματα όπως ποια ιδιοκτησία¹² είναι κοινωνικά και οικονομικά ανώτερη ή πολιτικά χρησιμότερη σέ σχέση με τον πληθυσμό, δίνει την απάντηση ότι τα πλεονεκτήματα αυτά τα συγκεντρώνει η μικρή ιδιοκτησία που υποστηρίζεται από τα «προεδευτικά στοιχεία» και όχι η μεγάλη η οποία συνδυάζεται με τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις αλλά και με τον αντίποδά τους, τους σοσιαλιστές. Τό έπιχείρημα τό οποίο προβάλλει για να στηρίξει την επιλογή της πρώτης ιδιοκτησιακής μορφής, η οποία αφήνεται να εννοηθεί ότι υποστηρίζεται και από τον ίδιο, είναι γνωστό: τό ιδιωτικό συμφέρον και τό ατομικό κέρδος οδηγούν στην έντατικότερη εργασία και συνακόλουθα στην αύξηση της παραγωγής. Παράλληλα η καθιέρωση της ιδιοκτησιακής αυτής μορφής στηρίζεται στην εκτίμηση ότι τό δίκαιο αυτό αίτημα θά έπιβληθεί γιατί γίνεται τό ίδιο πηγή δύναμης.¹³

Ο Παπανδρέου δέν ανάγει τή σύνδεση των σοσιαλιστών με τή μεγάλη ιδιοκτησία στα αποτελέσματα και τα πλεονεκτήματα της κοινής ιδιοκτησίας, αλλά μόνον σ'όν τρόπο που λειτουργεί ή μαρξική αρχή της συγκεντροποίησης.¹⁴ Σύμφωνα με τήν αρχή αυτή ο τεμαχισμός της γής οδηγεί και πάλι σέ μία νέα συγκεντροποίησή της. 'Επομένως, μία διανομή της γής θά ήταν ασκοπη. 'Η αναφορά στην αρχή αυτή δέν μπορεί νά πιστοποιήσει μία έγκυρη γνώση του μαρξισμού μέσα από τά κείμενα του Μάρξ και αφήνει τήν ύποψια για έμμεση γνώση μέσα από κριτικά πρός τόν Μάρξ κείμενα τρίτων. 'Εκείνο όμως που έχει σημασία είναι ότι ο Παπανδρέου γνωρίζει πολύ καλά τά αποτελέσματα στα οποία μορφώνεται ή ιστορική εξέλιξη.

10. Στο ίδιο, σσ. 61 και 63.

12. Γ. Παπανδρέου, «Μεγάλη και μικρά ιδιοκτησία», βλ. *Κείμενα* σσ. 43-45. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Νέα Έλλάς* στις 24.11.1913.

13. Στο ίδιο, σ. 46.

14. Βλ. Κ. Μαγκ, *Capital*, τ. Ι, Progress Publishers, Moscow 1954, repr. 1977, σσ. 713-715.

15. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 61.

16. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 58.

17. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 64.

18. Γ. Παπανδρέου, «Απάντηση του κ. Παπανδρέου» στό ζήτημα «Ο σκεπτικισμός και ή φυλή μας». Βλ. *Γράμματα*, τ. Γ, σσ. 94-95.

19. «Έλληνικόν μέλλον», σσ. 58-59.

20. «Απάντηση του κ. Γ. Παπανδρέου», σ. 94.

21. Ι. Δραγούμης (Ίδας), «Τό κράτος», στόν τόμο *Έρευνα για τίς μελλοντικές εξελίξεις της φυλής*, σσ. 17-18.

22. «Έλληνικός πολιτισμός», σσ. 37-38.

23. Για τίς θέσεις αυτές του Nietzsche βλ. Κ. Λέβιτ, *Από τόν Χέγκελ στόν Νίτσε*, τ. Α., μτφρ. Γ. Αποστολοπούλου, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1987, σσ. 30-31.

24. Γ. Παπανδρέου, «Οι δρόμοι του δημιουργού», βλ. *Κείμενα*, σ. 42. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Ρέα Έλλάς* στις 3.11.1913).

25. Στο ίδιο, ίδια σελ.

26. Γ. Παπανδρέου, «Έθνική επέτειος», βλ. *Κείμενα*, σ. 50. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στην έφ. *Νέα Έλλάς* στις 2.4.1914).

27. Γ. Παπανδρέου, «'Η Ερώπη πρό του πολέμου», βλ. *Κείμενα*, σσ. 88-89. (Πρωτοδημοσιεύθηκε στό π. *Επιθεώρησης των Κοινωνικών και Πολιτικών Έπιστημών*, τ. Ι, τχ. Α-Β (Σεπτ.-Δεκ. 1916).

'Η τελευταία οικονομική μορφή για τήν εποχή του είναι ο καπιταλισμός στόν οποίο συγκρούονται οι εμπορες τάξεις και ή άρνησή τους, τό προλεταριάτο. Ο καπιταλισμός ολοκληρώνεται και ήρμεεί στην πολιτική ισότητα ή οποία όμως ως ένα μόνον μέρος της ισότητας απαιτεί τό συμπληρωματικό της τμήμα, τήν οικονομική, για νά ολοκληρωθεί. 'Η ολοκλήρωση αυτή σημαίνει άντικατάσταση του καπιταλισμού με τόν σοσιαλισμό.¹⁵ 'Επομένως πηγή του σοσιαλισμού είναι ο κεφαλαιοκρατισμός. Ο πρώτος αποτελεί τήν άρνηση του δευτέρου.¹⁶

'Αν τό παραπάνω σχήμα έκληφθει ως ολοκληρωμένο, τότε μπορούμε να τό χρησιμοποιήσουμε ως πυξίδα για τά προγνωστικά και του έλληνικού μέλλοντος. Ο Παπανδρέου, λοιπόν, έκτιμά, τό 1914, ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις κεφαλαιούχων-προλεταριάτου θά ένταθούν στην Έλλάδα και οι εργάτες θά αποκτήσουν σοσιαλιστική συνείδηση ή οποία θά τους οδηγήσει και σέ αντίστοιχες αξιώσεις. 'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού που συνεπάγεται και τήν είσοδο της γυναίκας στην άγορά εργασίας, θά δυναμώσει τόν κοινωνικό άγώνα και θά έγγράψει στην ήμερήσια διάταξη τήν αίτησή της για κοινωνική άπελευθέρωση.¹⁷ 'Όσο για τούς νέους, αυτοί θά ικανοποιούν τίς φιλοδοξίες τους άνάλογα με τήν κοινωνική τους κατάτμηση ή οποία ύπακούει στην οικονομική εξέλιξη.¹⁸

'Η άναγνώριση καθοριστικού ρόλου στην οικονομία, έστω και όχι άπόλυτου, τοποθετεί σέ σωστή βάση και τό ρόλο της προσωπικότητας. 'Η μεγαλοφυία, ο έξαιρετικός άνθρωπος, είναι μόνον φορέας και όχι δημιουργός των ιστορικών καταστάσεων. 'Η ικανότητά του για ολοκληρωμένη σύλληψη της ύπάρχουσας κατάστασης οδηγεί σέ θετική ή άρνητική έκφρασή της ή οποία άνοίγει τό δρόμο στην συντήρηση ή τήν πρόοδο.¹⁹ 'Αν και τό μέλλον για τόν Παπανδρέου είναι άναπόφευκτη αναγκαιότητα και όχι δημιούργημα ήρώων, έντούτοις άποδέχεται τήν ύπαρξη εκείνων των μεγαλοφυιών (ταλέντων) που θά ακολουθήσουν τό φυσικό τους δρόμο, άσχετα από τήν επίδραση του περιβάλλοντος.²⁰

'Η άναδίπλωση αυτή οδηγεί και στην άναβάθμιση του ρόλου της φυλής. Παρόλο ότι άπορρίπτει τήν ιδεολογία του «έκλεκτου», όπως για παράδειγμα τή θέση του Ίωνα Δραγούμη²¹ ότι ή ελληνική φυλή είναι εκλεκτή, με τό άφοπλιστικό έπιχείρημα ότι δίπλα μας ύπάρχουν πολυπληθείς λαοί οι οποίοι μεγαλουργούν και ότι ή άισιοδοξία ενός λαού για τό μέλλον του δέν πρέπει νά φθάνει στην ιδεοληψία ότι είναι εκλεκτός²² άρέσκεται και ο ίδιος σέ φυλετικές άνατάσεις. Στο πρώτο του κείμενο, που αποτελεί σαφώς μία μεταφορά των άπόψεων του Νίτσε²³ για τόν δημιουργό άνθρωπο στα έλληνικά δεδομένα, ή ελληνική φυλή άποκαλείται «θαυμασία ελληνική ράτσα». ²⁴ Στο τέλος του ίδιου κειμένου ή ράτσα γίνεται «έκλεκτή». Ο έλληνοκεντρισμός και τό πνεύμα της αρχαίας παράδοσης που πρέπει νά άναστήσει «τήν νέαν Ζωήν»,²⁵ καθώς και οι εκφράσεις «μεγάλη φυλή», «μεγάλη πατρίδα», «'Όλυμπος» και «'Αττικός πολιτισμός»²⁶ δίνουν τό στίγμα του κειμένου αυτού.

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ, Η ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Κατά τόν Παπανδρέου, τό βαθύτερο πολιτικό γεγονός της νεότερης ιστορίας είναι ή ανάπτυξη της έθνικής συνείδησης. Τό έθνικό πνεύμα ήταν διάχυτο και πριν, αλλά δέν συνέπιπταν τά όρια του έθνους και της φυλής με εκείνα του κράτους. 'Υστερα όμως από τή Γαλλική Έπανάσταση τά όμοιοθνή κράτη άποτελούν τή βασική τάση της κρατικής ύπαρξης.

Τό κράτος είναι όργανο των εμπορων τάξεων και σέ όρισμένους κοινωνικούς σχηματισμούς εξέλισσεται σέ ξένα *imperium*, έναν μηχανισμό έπέκτασης και έπιβολής των συμφερόντων τους. Τό στάδιο όμως του ιμπεριαλισμού προϋποθέ-

την τήν ολοκλήρωση της εθνικής αποκατάστασης, την ανάπτυξη της οικονομίας και τη νέα πολιτειακή μορφή της Ευρώπης.²⁷ Γιατί στόχοι όπως η εδαφική και οικονομική επέκταση, φορείς των οποίων είναι «αί κρατούσαι τάξεις»,²⁸ απαιτούν για την υλοποίησή τους διαθέσιμα κεφάλαια, συγκροτημένο στρατό και εθνική προπαγάνδα. Τόσο μάλλον άφου οι στόχοι αυτοί αποτελούνται με αναστολή από το διεθνές πνεύμα, τον παγκόσμιο πολιτισμό, το διεθνές δίκαιο και δυναμικά από τον διεθνή σοσιαλισμό.²⁹

Η απόδοση από τον Παπανδρέου υπέρμετρων δυνατοτήτων στο κράτος επιβεβαιώνεται και από τη θέση του ότι το αστικό κράτος δημιουργεί με την οικονομική και κοινωνική ανισότητα, αλλά παράλληλα ως φορέας δικαίου πρέπει να αποκαταστήσει βαθμιαία την άδικια.³⁰ Πράγμα που συνεπάγεται έκδημοκρατισμό και μεταρρυθμίσεις.

Στις δύο αυτές θέσεις ανιχνεύεται όχι μόνον η επίδραση του Schmoller³¹ για τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους στην οικονομική ζωή, αλλά και του Stammer³² για την ύπακοή της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις αλλαγές του δικαίου.

Για να αντικρούσει τη θέση του Δραγούμη³³ την οποία χαρακτηρίζει ή μονομέρεια ότι το κράτος υπάρχει χάριν του Έθνους, το οποίο και είναι ο μόνος φορέας δημιουργίας, ορίζει το νεοελληνικό κράτος ως την πολιτική οργάνωση του ελευθέρου τμήματος του ελληνικού Έθνους και όχι ως καταστατικό χάρτη ή ολιγαρχία εκμεταλλευτών. "Όπως γράφει, ή «αποκλειστική κρατική αντίληψις, καθώς και ή αποκλειστική εθνική είναι μονομέρεια».³⁴ Τό κράτος εκπληρώνει την υποχρέωσή του για άπελευθέρωση των υποδούλων στο βαθμό που αναπτύσσεται οικονομικά, πολιτικά και ήθικα. "Ο διπλός ρόλος τόν όποιο αναγνωρίζει στο νεοελληνικό κράτος (έκπολιτισμός των ελευθέρων και άπελευθέρωση τόν υποδούλων³⁵) άναιρεί τη θέση του Δραγούμη για άπεμπόληση άπ' αυτό της «μεγάλης ιδέας», την όποια, βέβαια, ό ίδιος θεωρεί ως κάλυμα πολιτικής συναλλαγής και έσωτερικής εκμετάλλευσης.³⁶ Τό κράτος άποτελεί τη θετική πραγματικότητα ενώ τό Έθνος είναι ιδέα ρευστή χωρίς δεδομένο και άκριβές μέγεθος.³⁷

Άλλά τό κράτος δέν έπεμβαίνει μόνο με τη μορφή του καταστατικού μηχανισμού σέ καθορισμένα γεωγραφικά όρια, αλλά και με τη νομοθεσία. "Ο Παπανδρέου αναφέρεται μονον σέ μία πλευρά της, την κοινωνική νομοθεσία, αυτή δηλαδή που θεσπίζεται «χάριν τών έργατών». "Ως πηγές της διακρίνει: τη διάθεση για περιορισμό της άπάνθρωπης εκμετάλλευσης που έφερε ό καπιταλισμός, την προσπάθεια για συρρίκνωση ή άκόμη και πλήρη εξάλειψη της επίδρασης του σοσιαλισμού και την πολιτική και κοινωνική ένδυνάμωση του προλεταριάτου.³⁸

Άπέναντι στις δύο κυρίαρχες, κατά την εκτίμησή του, αντίληψεις για την κοινωνική νομοθεσία κρατεί αυτόματη στάση. Άπορρίπτει τη θέση τών «κυβερνητών» ότι ή κοινωνική νομοθεσία στοχεύει στην άρμονία κεφαλαίου-έργασίας. Για τόν ίδιο άρμονία υπάρχει μόνον άνάμεσα στα μέσα παραγωγής και τόν έργατη όχι όμως και άνάμεσα στον έργατη και τόν ιδιοκτήτη τών μέσων αυτών. Γιατί ή άρμονία προϋποθέτει ό έργατης νά παίρνει όλόκληρο τό προϊόν της έργασίας του, πράγμα που συνεπάγεται την κατάργηση του καπιταλιστή.³⁹ Άλλά δέν υιοθετεί και την αντίρρηση τών έργατών ότι με την κοινωνική νομοθεσία απομακρύνεται ό τελικός στόχος, άν και δέν παραδέχεται ότι οι φιλεργατικοί νόμοι στοχεύουν στην άμβλυση της ταξικής πάλης,⁴⁰ γιατί δέν είναι διευκρινισμένο τό ζήτημα της τακτικής που τόν προσεγγίζει (έπανάσταση ή μεταρρύθμιση). "Ο ίδιος στη μακρά αυτή πορεία για μία καλύτερη κοινωνία προτείνει τη δεύτερη τακτική. Συμβαδίζει κι έδω με τόν Σμόλερ που έβλεπε τις τάξεις ως άπαραίτητο παράγοντα της κοινωνικής προόδου μέσα όμως από τό συμβιβασμό τών αντιμαχόμενων συμφερόντων και όχι μέσα από την αποκλειστική νίκη της έργατικής τάξης.

Η νομοθεσία άποτελεί ύποχρέωση για τό κράτος, αλλά και συνείδηση της άποστολής και τών δικαιοματών τών έρ-

γατών. "Επομένως έπιχειρήματα (άναφερόμαστε πάντοτε στην Έλλάδα) που την θέλουν άντιγραφή, μη άπαραίτητη, χαριστική στους έργατες και ύπεύθυνη για τη μείωση της παραγωγής δέν ευσταθούν. Πολύ περισσότερο όταν κρίνεται ότι διαφθείρει⁴¹ τούς έργαζόμενους, έπειδή τούς έξασφαλίζει άνθρωπινότερες συνθήκες έργασίας.

Οι έργατες στη μεταρρυθμιστική πορεία ενεργούν μέσα από τόν έπαγγελματικό και τόν πολιτικό άγώνα. "Αν ό πρώτος έξαντλείται στις συντεχνίες, ό δεύτερος προϋποθέτει την ύπαρξη τών πολιτικών κομμάτων.

Τά κόμματα εκφράζουν τά συμφέροντα τών κοινωνικών τάξεων και είναι συνέπεια της οικονομικής εξέλιξης ή όποια οδηγεί στις αντίθεσεις τών τάξεων.⁴² Άλλά τά οικονομικά συμφέροντα δέν μεταφράζονται αυτόματα και σέ αντίστοιχα πολιτικά κόμματα. Γι' αυτό άπαιτείται κάτι που είναι έφικτό: ή συνείδηση τών τάξεων.

"Ο Παπανδρέου προβαίνει⁴³ στην καταγραφή τών σύγχρονων τάξεων και τις συνδυάζει με τά αντίστοιχα πολιτικά κόμματα σκοπεύοντας στη σύγκριση του οικονομικού και κοινωνικού πλαισίου τών ευρωπαϊκών χωρών με εκείνο της Έλλάδας.

Τάξεις	Κόμματα
1. Φεουδάρχες, ευγενείς, άξ/κοί, κληρος	1. Συντηρητικό
2. Κεφαλαίουχοι	2. Φιλελεύθερο
3. Μικροϊδιοκτήτες	3. Προοδευτικό
4. Έργατες	4. Σοσιαλιστικό

"Επειδή οι παραπάνω τάξεις (πλήν τών μικροϊδιοκτητών) έλειπαν από την Έλλάδα ως συμπαγείς δυνάμεις, ήταν έπόμενο τά κόμματα νά πάρουν προσωπικό χαρακτήρα και νά οδηγηθούν στη συναλλαγή (πελατειακές σχέσεις).⁴⁴ Τά προγνωστικά του Παπανδρέου αποκλείουν την εμφάνιση «συντηρητικού» κόμματος γιατί λείπουν οι προϋποθέσεις οι όποιες όμως εύνουν τό «φιλελεύθερο» που θά αναπτυχθεί άκόμη περισσότερο και θά έχει πρόδηλο τό συντηρητικό και αντίλαϊκό χαρακτήρα. Τό «λαϊκό» κόμμα θά συγκεντρώσει τά προοδευτικά στοιχεία και θά άποβλέπει στον εκσυγχρονισμό μέσα από την άποδοχή της ευρωπαϊκής και της δημοτικής παράδοσης και θά έχει ιδανικό του τό κράτος δικαίου. "Η αυτόνομη όμως παρουσία του «σοσιαλιστικού» θά είναι προβληματική γιατί ή πολιτική του «λαϊκού» κόμματος με τό όποιο θά συνεργάζεται θά χαλαρώνει τις κοινωνικές αντιθέσεις και έτσι θά έλαχιστοποιεί την έμβέλειά του.

28. Στο ίδιο, σσ. 90-93.

29. "Ο.π., σσ. 96-97.

30. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 60.

31. G. Schmoller, δ.π.

32. R. Stammer, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* (1896, 5η έκδοση 1924, Belrin-Leipzig).

33. I. Δραγούμης ("Ιδας), «Τό Έθνος», βλ. δ.π. σσ. 20-21.

34. «Έλληνικός πολιτισμός», σ. 36.

35. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 65.

36. Για τη θετική και άρνητική άποτίμηση της «μεγάλης ιδέας» βλ. τη διδακτορική διατριβή της Έλ. Σκοπετέα, «Τό πρότυπο βασίλειο και ή μεγάλη ιδέα», Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 326-329.

37. «Έλληνικός πολιτισμός», σσ. 33-35.

38. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ή πρώτη πηγή αναβλύζει από τη μεσότητα και τό ρεαλισμό τών "Αγγλων, ή δεύτερη από τη γερμανική αντίληψη για τό κράτος-πατέρα και ή τρίτη από τούς ταξικούς άγώνες τών Γάλλων.

39. «Κοινωνική νομοθεσία», σ. 59.

40. "Ο.π., σ. 57-59.

41. "Ο.π., σ. 61-65.

42. «Έλληνικόν μέλλον», σ. 67.

43. Στο ίδιο, σσ. 65-69.

44. Για τό «πολιτειακό σύστημα» βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από τό πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Έλλάδα του 19ου αιώνα» και Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: ή περίπτωση της Έλλάδας», στον τόμο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Έλλάδα*, σσ. 73-112 και 113-150 αντίστοιχα, έκδ. Έξάντας 1977.

Παρακάμπτοντας τό «λαϊκό» πού μερικῶς συμφωνεῖ μέ τό σοσιαλιστικό, ἀλλά κατά βάση μέ τό «φιλελεύθερο», ἀφοῦ τά δύο κόμματα ἐκτός τῶν ἄλλων ἔχουν ὡς σημαία τήν ἀτομική ἰδιοκτησία καί τήν πολιτική ἰσότητα, τό σχῆμα τῶν κομμάτων ὡς πρὸς τήν ἰσότητα παίρνει τήν ἐξῆς μορφή:⁴⁵

συντηρητικό φιλελεύθερο	πολιτική καί οἰκονομική ἀνισότητα πολιτική ἰσότητα ἀλλά οἰκονομική ἀνισότητα
σοσιαλιστικό	πολιτική καί οἰκονομική ἰσότητα

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΜΟΣ

Ἐπισημαίνοντας τὸν ἰσοπέδιο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο ἀποψεις γιὰ τὸν πολιτισμό: πολιτισμός ὡς ἐποχὴ παραγωγῆς καί ὡς περιεχόμενο αἰώνιων ἀξιών καί πολιτισμός πού ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν προσπάθειά του νὰ συγκεράσει τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς κρίνει ἀρνητικὰ τὶς θέσεις τοῦ Δραγοῦμη⁴⁶ καταλογίζοντάς του ὅτι τό ζήτημα αὐτό παραβλέπει τὶς οἰκονομικές, πνευματικές καί ἠθικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν ἴδιο ὁμοίως ὁ ἀνθρώπος καί οἱ ἀνάγκες του συνιστοῦν τὴν βασικὴ αἰτία τοῦ πολιτισμοῦ.⁴⁷ Ὁ συγκερασμός βρίσκει τὴν πλήρη ἔκφρασή του στὴν ἰσότητα «τέχνης» καί «ἐπιστήμης» ἢ ὅποια ἐπιδιώκει τὴν ἁρμονία.⁴⁸

Μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πνεῦμα εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένα τὰ γλωσσικά καί φιλολογικά ἐνδιαφέροντα τῶν Ἑλλήνων, ὅταν τὰ κρίνει κανεὶς, ὅπως ὁ ἴδιος, ὅχι ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ράτσας, ἀλλὰ ὡς ἐπακόλουθο τῶν μεταβαλλόμενων ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ἡ ἐνασχόληση πού περιορίζεται στὰ παραπάνω ἀντικείμενα φανερώνει τὴν ἀπουσία οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ρευμάτων.⁴⁹

Ὁ περιορισμός τῆς ἀφετηρίας τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ μόνον στὰ πλαίσια τῆς δημοτικῆς παράδοσης⁵⁰ καὶ μονομέρεια γιὰ τὴν στερεοτυπία ἄνευ λόγου τὶς κλασικὲς πηγὲς καί τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ προσφορά. Ἀλλὰ ὁ Παπανδρέου δὲν προτείνει οὔτε τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων, οὔτε τὴν ἀντιγραφή τῶν εὐρωπαίων. Ἡ πρότασή του εἶναι: «Ἀφομοίωση καί τῶν δύο καί κατόπιν δημιουργία».⁵¹ Ὁ δημοτικισμὸς σίγου-

ρα δὲν εἶναι «κοινωνιολογικὸ σύστημα» γιὰτὶ ἀποβλέπει στὴ μερικὴ τακτοποίηση (γλώσσα, δημοτικὴ παράδοση) καί ὄχι στὴ γενική.⁵²

Κρίνοντας τὴν τολμηρὴ ἀποψη τοῦ Παπανδρέου ὅτι ὁ δημοτικισμὸς μπορεῖ νὰ συνταιριασθεῖ καί νὰ προσαρμοσθεῖ σὲ κάθε «κοινωνιολογικὸ σύστημα», ἀπὸ τὴν ἀσφάλεια πού μᾶς παρέχει ὁ χρόνος πού ἔτρεξε καί ἡ τακτοποίηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε ὅτι οἱ θέσεις του μᾶλλον ἐπιβεβαιώθηκαν. Ὁ δημοτικισμὸς,⁵³ ὅπως ὑποστηρίζει, ὡς χθὲς καί παράδοση, μπορεῖ νὰ συνταιριασθεῖ καί μέ τὸν συντηρητισμό. Ἀπόδειξη οἱ ἀριστοκράτες καί συντηρητικοὶ στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπέρμαχοι τοῦ δημοτικισμοῦ.⁵⁴ Ὁ συντηρητισμὸς αὐτὸς διαφέρει, βέβαια, ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Μιστριώτη ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τό μέγεθος τοῦ παρελθόντος χρόνου πού θέλει νὰ ἐνσωματώσει (ὁ δημοτικιστὴς θέλει τὸ χθεσινὸ παρελθόν, ἐνῶ ἐκεῖνος τό ἀπώτερο). Ὁ συνδυασμὸς τοῦ δημοτικισμοῦ μέ τὰ ὑπόλοιπα ρεύματα δὲν παρουσιάζει ἱστορικὰ προβλήματα. Μέ τό φιλελευθερισμὸ συνδέεται ἐπειδὴ ὁ δεύτερος ἀναγνωρίζει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση καί τὴν ἐλευθερία στὴ γλώσσα. Μέ τὸν προοδευτισμὸ γιὰτὶ στήριζεται καί ἀποδέχεται τὴν ἐξέλιξη, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι καί ὁ δημοτικισμὸς, καί μέ τό σοσιαλισμὸ ἐπειδὴ ὁ τελευταῖος στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνατρέψει τὸν «ἀτομικισμὸ» χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ ὄπλα, ἐπομένως καί τὴν δημοτικὴ γλώσσα πού εἶναι ἡ γλώσσα τοῦ προλεταριάτου.⁵⁵

Ἡ συσχέτιση τοῦ δημοτικισμοῦ μέ τὰ κοινωνικά καί πολιτικὰ ρεύματα, τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ὁ Παπανδρέου, εἶναι ἐπιγραμματικὴ καί δὲν ἐπιτρέπει εὐρύτερη ἀνάλυση. Ἐκεῖνο ὁμοίως πού πρέπει νὰ τονίσουμε ἐδῶ εἶναι ἡ ἐπισήμανσή του ὅτι ἡ συνεργασία τῶν δημοτικιστῶν ἀυτοπεριορίζεται μόνον στοὺς γλωσσικοὺς σκοπούς. Πλατύτερη συνεργασία εἶναι ἀδύνατη⁵⁶ γιὰτὶ αὐτὴ προϋποθέτει σύμπτωση ἢ τουλάχιστον σύγκλιση τῆς κοινωνικῆς ἰδεολογίας τῶν μελῶν.

Ἐπισημαίνοντας τὸν ἰσοπέδιο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς δύο ἀποψεις γιὰ τὸν πολιτισμό: πολιτισμός ὡς ἐποχὴ παραγωγῆς καί ὡς περιεχόμενο αἰώνιων ἀξιών καί πολιτισμός πού ἔχει τὴν ἀφετηρία του στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Στὴν προσπάθειά του νὰ συγκεράσει τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς κρίνει ἀρνητικὰ τὶς θέσεις τοῦ Δραγοῦμη⁴⁶ καταλογίζοντάς του ὅτι τό ζήτημα αὐτό παραβλέπει τὶς οἰκονομικές, πνευματικές καί ἠθικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν ἴδιο ὁμοίως ὁ ἀνθρώπος καί οἱ ἀνάγκες του συνιστοῦν τὴν βασικὴ αἰτία τοῦ πολιτισμοῦ.⁴⁷ Ὁ συγκερασμός βρίσκει τὴν πλήρη ἔκφρασή του στὴν ἰσότητα «τέχνης» καί «ἐπιστήμης» ἢ ὅποια ἐπιδιώκει τὴν ἁρμονία.⁴⁸

Κοῦλη Ζαμπαθὰ

**ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΠΛΟΥΜΠΙΑΗΣ
ΔΥΟ ΛΑ-ΓΚΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ
ΑΓΩΝΙΣΤΕΣ**

**Πῶς τους γνώρισα και πῶς
ἔζησα μαζί τους στα στερνὰ
τῆς ζωῆς τους χρόνια**

**ἐκδόσεις ΔΩΡΙΚΟΣ
Μαυρομηχάλη 64
Τηλ. 36.29.675**

45. «Ἑλληνικὸν μέλλον», σσ. 67-70.

46. Γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Ι. Δραγοῦμη, βλ. «Τὸ ἔθνος, οἱ τάξεις, ὁ ἄνθρωπος», ἐφ. Ὁ Νουμάς ἀρ. 271 (25.11.1907), σσ. 3-6.

47. «Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς», σσ. 36-37.

48. Βλ. «Ἀπάντηση τοῦ κ. Γ. Παπανδρέου», σσ. 93-94 (Μέ τό ζήτημα αὐτό ἀσχολεῖται περισσότερο ὁ Δ. Ζαχαριάδης στὸ ἀρθρο «Σκεπτικισμὸς, αἰσθητισμὸς καί οἱ θεολόγοι τῆς κοινωνιολογίας», π. Γράμματα, τ. Β, σσ. 510-520.

49. Στὸ ἴδιο σ. 94.

50. Τὴ θέση αὐτὴ ὑποστηρίζει ὁ Δραγοῦμη. Βλ. «Νεοελληνικὸς πολιτισμὸς», στὸν τ. Ἐρευνα..., ὁ.π. σ. 26.

51. «Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς», σσ. 38-39.

52. Γ. Παπανδρέου, «Τὰ ὄρια τοῦ δημοτικισμοῦ», *Κείμενα*, σ. 51 (ἀ' δημοσίευση στὸ *Δελτίο Ἐκπαίδ. Ὁμίλου*, ἀρ. 1-4).

53. Γιὰ τὴν σχέση τοῦ δημοτικισμοῦ μέ τὰ κοινωνικά ρεύματα βλ. καί τὶς παραλήψεις ἀπόψεις καί κρίσεις πού διατυπώνουν ὁ Ἄγγελος Ἐλεφάντης (*Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, ἐκδ. Ὁλκός, Ἀθήνα 1976, σσ. 337-338 καί ὁ Γ. Βέλτσος (*Κοινωνία καί κράτος*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1976, σ. 103).

54. Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε τὸν Ι. Δραγοῦμη, καί τὸν Πέτρο Βλαστό.

55. «Τὰ ὄρια τοῦ δημοτικισμοῦ», σσ. 52-54.

56. Βλ. καί Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Δημοτικισμὸς καί κοινωνικὸ πρόβλημα*, ἐκδ. Ἑρμῆς ΕΠΕ, Ἀθήνα 1976, σσ. πα'-πγ'.

57. Ἀπὸ τό γερμανικὸ Kathedersozialismus. Εἶναι τό κίνημα πού ἀναπτύχθηκε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. στὴ Γερμανία καί ἀπέβλεπε στὴν καταπολέμηση τοῦ μαρξισμοῦ μέσα ἀπὸ τό πνεῦμα τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ μέ τό ὅποιο ἐρμήνευε τὶς θέσεις τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Πρόβαλε τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομία καί τὶς κοινωνικὲς σχέσεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἀνάθεν τοῦ «σοσιαλισμοῦ».

58. Σπ. Γιαννάτος, *Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου στὶς κρίσιμες ὥρες τῆς Ἑλλάδας καί τῆς δημοκρατίας*, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1976, σσ. 187-188.

«Γυναίκες εξωτικές» καί «γυναίκες οικόσιτες»

(Σκέψεις για τίς ιδεολογικές
έκκρεμότητες του μέσα
καί του έξω)

της Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ κειμένου εἶναι λίγο μπερδεμένη. Τό ἔχω παρουσιάσει ὡς εἰσήγηση σέ τρεῖς περιπτώσεις¹ κάθε φορά προσέθετα στοιχεῖα, ἀφαιροῦσα ὀρισμένα ἄλλα, ἀλλάζα ὁ,τι μοῦ φαινόταν ἀνούσιο. Κάθε φορά σκεφτόμουν πῶς χρειαζόταν ἐπεξεργασία, πῶς ἦταν ἓνα θέμα ἀνοιχτό πρὸς διάφορες κατευθύνσεις καί, βέβαια, θέμα ἐνδιαφέρον. Τούτη ἐδῶ εἶναι ἡ τρίτη παραλλαγή. Τήν παραχωρῶ στόν Πολίτη γιά δημοσίευση, γιατί μοῦ φάνηκε πῶς μέσα στήν κοσμοχαλασιά πού ζοῦμε σ' αὐτό τό (σωτήριο) ἔτος 1988, διατηρεῖ κάποια ἐπικαιρότητα.

Εἶναι παράξενο (φαντάζομαι ὅμως τίς ἀντιρρήσεις σου, φίλε ἀναγνώστη, μόλις διαβάσεις τίς πρώτες κιόλας παραγράφους τοῦ κειμένου μου) τό πῶς μπορεῖ νά ταιριάζει σέ τρέχουσες καταστάσεις ἓνα κείμενο πού γράφτηκε γιά ἓνα τυπικό λαογραφικό θέμα (τί πιό φολκλόρ, ἢ τί πιό παραδοσιακό ἀπό ἱστορίες γιά πανώρια ζωτικά καί χαρωπές νοικοκυροῦλες, γιά νεραῖδοπαρμένα παλικάρια καί ζακουστούς Μεγαλέξανδρους). Οἱ μυθολογίες (σάν τά ἐρωτικά τραγούδια) ἔχουν τήν εὐκολία νά φαίνονται ταιριαχτές στά πάντα —ἀπό τούτη τήν «καθολικευτική» τους ἐρμηνευτική ἰκανότητα ἀντλοῦν ἄλλωστε καί τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦν στήν κοινωνική ζωή (μάς τό ἔχουν ἐξηγήσει καλά ὁ Μπάρτ, ὁ Φουκώ καί ὁ Ἔκο, ἀνάμεσα σέ ἄλλους).

Ἐνῶς τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπό μιά ὑπόθεση ἐργασίας. Γραφόταν καί ἀναμορφωνόταν ἐκεῖ, τήν ἀνοιξη τοῦ 1984. Ἦταν, θυμάμαι, ὠραῖος καιρός· καί ἐποχή δραστήρια, ἀπαιτητική, ὄλο ζωντάνια. Εἴμασταν κι ἐμεῖς ἀλλιώτικοι — θαρρεῖς, κάπως πιό ὀρεξάτοι, ἴσως καί πιό ἀνέμελοι ἢ τολμηροί. Τώρα ἀποφάσισα νά ἀφήσω ἡμιτελή τήν ἐρευνα καί νά δημοσιεύσω τοῦτο τό κείμενο (πού εἶναι κυριολεκτικά μιά πρώτη προσέγγιση ἑνός γενικότερου κοινωνικοῦ προβλήματος) ἀφιερώνοντάς το στή μνήμη τῆς Ἀλκῆς Κυριακίδου-Νέστορος· στή δική της, ἄλλωστε, φιλική καθοδήγηση ὀφείλω τήν ἐπιλογή τῆς προσέγγισης στό θέμα, ὅπως καί τήν ἐπιλογή τῆς σχέσης μου μέ τοῦτο τό περιοδικό πού μέ φιλοξενεῖ καί, βέβαια, τήν ἐπιλογή τῆς μαθητείας μου σ' ἐκείνη τή λαογραφία καί τήν ἀνθρωπολογία πού τήν σφράγισε ἡ διδασκαλία της, τό ἔργο της, ἡ ζωή της.

Τό πρόβλημα

Ἄ τῆς τίτλος τῆς εἰσῆγησης (στή μορφή, τουλάχιστον, πού παρουσιάζεται ἐδῶ) δέν εἶναι ὅτε τόσο περιορισμένος, ὅ-

τε τόσο περιοριστικός ὅσο θά ἴθελα: Καί πῶς νά εἶναι, ἄλλωστε; Τό οὐσιαστικό γυναῖκες γενικεύει καί ἐξειδικεύει ταυτόχρονα, ἐνῶ τά ἐπίθετα ἐξωτικές καί οικόσιτες δημιουργοῦν

ἄρκετά ἐρωτήματα — ἐνδεχομένως, περισσότερα ἀπ' ὅσα θέλω ἢ μπορῶ νά ἐπιχειρήσω νά ἀπαντήσω. Ὁ ὀρος ἐξωτικές γυναῖκες εἶναι ἓνας «ἰθαγενής» (emic²) ὀρος πού ἐπιλέχθηκε ἐπί-

τηδες για τό παιχνίδι που συνεπάγονται τά σημαινόμενά του. Ένα παιχνίδι που —θέλω νά δειξω— δέν είναι τελικά παιχνίδι, ούτε προϊόν κάποιου λογοτεχνικού σχήματος, ούτε τό πλασματικό άποκύημα μιάς ομαδικής φαντασίωσης, ούτε ό ένδεικτης ενός έγγενους τρόπου σκέψης· αλλά —και έδω συνοψίζεται ή υπόθεση εργασίας που στηρίζει αυτήν τήν εισηγήση— ένα παιχνίδι που λανθάνει μιά συγκεκριμένη άναφορά σ' εκείνο τό κοινωνικό πρόβλημα που άφορά τήν κατά φύλα όργάνωση τής κοινωνίας και τόν ιδεολογικό προσδιορισμό τών φύλων. Έξωτικές γυναίκες είναι οι έξω, δηλαδή τά κάθε είδους και μορφής ξωτικά (οί νεράιδες, οί ξουθιές, τά άνεμικά, οί γοργόνες και όποιο άλλο δν «κυκλοφορεί» έξω)· έξω, δηλαδή: έκτός πολιτισμού ή κοινωνίας, σ' ένα χώρο που δέν έχει έξημερωθεί, που είναι μή-οικείος, άγριος. Στο ίδιο άκριβώς κοινωνικό πρόβλημα άναφέρεται και ό δρος οικόσιτες γυναίκες που είναι όμως ένας δρος «τεχνητός» (etic)· θά μπορούσα νά πώ: νοικοκυρές ή: γυναίκες οικιακές, ένοικισμένες ή και σπιτωμένες. Όμως «γυναίκες οικόσιτες» σημαίνει όλα τά προηγούμενα και κάτι περισσότερο· σημαίνει: οικότροφες, ένοικισμένες, οικοδέσποινες (και οικοδεσποινίδες), νοικοκυρές, οικείες, έξοικειωμένες, περιορισμένες σε μικρή κλίμακα, έγκλεισμένες, άπομονωμένες, μέ δυό λόγια *έξημερωμένες (domesticae*, έξου και τά διάφορα εύρωπαϊκά: domesticated, domestis(e), domestique κ.τ.λ.). Μέ τόν τίτλο, λοιπόν, δηλώνεται ή πρόθεσή μου να διερευνήσω δυό χώρους που, σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή ιδεολογία τής ελληνικής κοινωνικής, σκηνοθετείται και σκηνογραφείται ή γυναικεία παρουσία: τόν άγριο έξω κόσμο και τόν *έξημερωμένο μέσα* κόσμο.

Όστόσο θά πρέπει νά μās προβληματίσει ή εύκολια μέ τήν όποια άναγνωρίζεται σ' ένα πρώτο επίπεδο «άναγνωσης» τών παραδόσεων (και, γενικότερα, τής νεοελληνικής παραδοσιακής μυθολογίας για τόν έξωτικό κόσμο) μιά, έμφανώς κυρίαρχη, άνδροκρατική κοσμοθεωρία. Όπως θά έπρεπε έπίσης νά μās προβληματίσει και μιά, εύαισθητοποιημένη από τόν φεμινιστικό προβληματισμό, «άναγνωση» που θά έδειχνε ότι σ' αυτήν τή μυθολογία υπάρχει και κάποιος βαθύτερο επίπεδο γυναικειού λόγου ή κάποιος λόγος περί άυτονομίας τών γυναικών και περί γυναικείας κυριαρχίας. Ό δικός μου στόχος είναι νά δώ άν σ' αυτόν τόν (παρα)μυθικό λόγο λανθάνει και μιά άλλη, πιο πολιτική, και γι' αυτό πιο πολύπλοκη και δραστητική ιδεολογία, ή όποια, καθώς καθιστά διαφανείς κάποιες σχέσεις και καλύπτει μέ άδιαφάνεια κάποιες άλλες, άντλεί τήν ισχύ της άκριβώς από

τίς άντιφάσεις πάνω στις όποιες στηρίζεται.³

Θά μιλήσουμε, λοιπόν, για παραμύθια και ιστορίες μέ νεράιδες και άλαφοσκίωτους, για έγκαταλειμένες και για έγκαταλειμμένες γυναίκες και για γυναίκες που έγκαταλείπουν τό σπίτι τους. Όμως δέν θά πάμε ούτε στον χρόνο του «μιά φορά κι έναν καιρό» ούτε στα «πολύ παλιά χρόνια, τότε πού...» κι ούτε θά ταξιδέψουμε μέ τά φτερά τής φαντασίας μας στους μακρινούς κόσμους τών παραμυθιών ή «στην άκρη του κόσμου». Έδω θά έπισημανθούν άπλώς κάποιες ιδιαίτερότητες που χαρακτηρίζουν τό νεοελληνικό *μυθικό κόσμο* και που σχετίζονται μέ τόν κατά φύλα κοινωνικό προσδιορισμό του όρισμένου «άόριστου χρόνου» και του όρισμένου «άόριστου χώρου» τών παραδόσεων και τών παραμυθιών που παρήγαγε και άναπαρήγαγε ή έλληνική παραδοσιακή ιδεολογία του 19ου και 20ου αιώνα.⁴ Ίδεολογία που καλά κρατεί —παρά

τίς έπιφαινόμενες άλλαγές— και στις μέρες μας.

Περίπου ό,τι σās πώ είναι ψέματα. «Ψέματα κι άλήθεια, έτσι είν' τά παραμύθια». Πόσο ψέματα όμως είναι οι μύθοι, τά παραμύθια, οι παραδόσεις; Όσοδήποτε πλάστος, πόσο άνύπαρκτος είναι ό κόσμος και τά πρόσωπα που κατασκευάζει ό μυθικός λόγος;

Ή κατά φύλα όργάνωση του μυθικού χώρου: σημεία άναφοράς

Κάποιες διαπιστώσεις και διακρίσεις είναι πάντα χρήσιμες —και όχι μόνον ως γραφικές έξωτικολογίες. Όπως, παραδείγματος χάρη, ότι νεράιδες, γοργόνες, στρίγγλες, λάμιες (και άρρώστιας και συμφορές: ή χολέρα, ή πανούκλα, ή εύλογιά) κατοικούν (δπως και διάφοροι άρσενικοί δαίμονες: καλικάντζαροι, άράπηδες, δράκοντες και δράκοι, διαβόλοι, τριβόλοι και δστις ή ό,τι άλλο) *έξω από τά όρια* του κατοικημένου χώρου: του οικισμού (έξω= στον περίγυρο, στο δάσος, στο

1. (α) Παρουσίαση μιας πρότασης για έρευνα: ή εισηγήση, μέ τίτλο «Έξωτικές και οικόσιτες γυναίκες», έγινε στη *Συνάντηση Έργασίας* που όργάνωσε ή Όμάδα Γυναικειών Σπουδών του Α.Π.Θ. στις 9-10 Ίουνίου του 1984.

(β) «Mothers 'In', Fairies 'Out': On some contradicting socio-sexual conceptualizations of space», εισηγήση στο 8ο Διεθνές Συνέδριο τής Ι.Α.Ρ.Σ. (International Association for the Study of People and their Surroundings) μέ θέμα Environment and Human Action, που έγινε στο Δ. Βερολίνο 25-29 Ίουλίου 1984.

(γ) Μάθημα μέ τίτλο *Γυναίκες 'έξωτικές' και 'οικόσιτες'* στο Πρόγραμμα Γυναικειών Σπουδών του Α.Π.Θ. (Μάιος του 1985). (Τό κείμενο που δημοσιεύεται έδω άποτελεί τή γραπτή έκδοχή αυτού του μαθήματος που διατηρούσε πιστά τή σχέση του μέ τήν ιδιαιτερότητα του προφορικού λόγου).

Ή εισηγήση πάντως (και στις τρεις της παραλλαγές) διατυπώνει μιά έπιμέρους πρόταση που άνήκει σ' ένα ευρύτερο έρευνητικό πρόγραμμα για τό λαϊκό έρωτικό λόγο, (μεταπτυχιακό σεμινάριο Λαογραφίας τής Κοινωνικής Άνθρωπολογίας στο Α.Π.Θ., 1982-1987). Από αυτήν τήν άποψη «συμπληρώνεται» κατά κάποιον τρόπο από δυό προηγούμενές μου δημοσιεύσεις σχετικά μέ τό γενικότερο θέμα: «Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του νόμιμου και του άνομου έρωτα. Προτάσεις για μιά ιστορικό-σημειωτική άνάλυση του λαϊκού έρωτικού λόγου» *Πολίτης* 66(1984): 43-50 και «Reciting a story on illicit and legal love: A historicosemiotic 'reading' of precapitalist ideologies on love and sex» *Semiotica* 59-3/4 (1986): 347-369).

2. *Emit/etic*: οι δροι προέρχονται από τούς αντίστοιχους γλωσσολογικούς δρους: rhonemic/phonetic και δηλώνουν τήν προσέγγιση ενός πολιτισμού από τή μιά μεριά στο φωνηματικό επίπεδο (δηλαδή μέ τις δικές του, τις «θαγείες» κατά κάποιον τρόπο, και κατηγορίες και έννοιες) και, από τήν

άλλη, στο φωνητικό επίπεδο (όπου τά πολιτισμικά δεδομένα τής συγκεκριμένης κοινωνίας περιγράφονται και αναλύονται μέ τις κατηγορίες και τις έννοιες που κατασκευάζει ή άνθρωπολογική έρευνα, δηλαδή μέ «έπιστημονικές» ή «άναλυτικές» κατηγορίες).

3. Στο μεταξύ έχει ήδη δημοσιεύσει τις ενδιαφέρουσες άπόψεις του για τό θέμα ό Charles Stewart σε τρεις (άπ' όσο γνωρίζω) δημοσιεύσεις: ένα άρθρο μέ τίτλο *Nymphomania: Sexuality, Insanity and Problems in Folklore Analysis* (στο *Text and its Margins: Post-structuralist approaches to 20th century Greek Literature*, M. Alexiou & V. Lambropoulos (eds.), New York (Pella Press) 1985, σσ. 219-252· μιά άνακοίνωση μέ τίτλο «Hegemony or Personality? The Position of the Supernatural in Modern Greece» στο *Συμπόσιο Άνθρωπολογίας* που έγινε στη Μυτιλήνη τό Σεπτέμβριο του 1986· και, τέλος, τό 1987, στη διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο τής Όξφόρδης μέ τίτλο *Demons and the Devil: Representations of the Supernatural in Modern Greece, with Special Reference to Naxos*.

Δέν είχα, βέβαια, τήν εύκαιρία νά γνωρίσω, τήν έποχή που συνέγραφα και παρουσίασα τούτη τήν εισηγήση, τήν έρευνητική έργασία του Τσαρλς Στιούαρτ για τό θέμα. Έκ τών υστέρων και κρίνοντας μόνον από τις δυό μικρότερες δημοσιεύσεις του (γιατί δέν μπόρεσα άκόμη νά δώ τή διατριβή μου) νομίζω πως ό Στιούαρτ δοκιμάζει τά όρια μιάς «άποκειμενοποίησης» της τυπικής λαογραφικής κατηγορίας «νεράιδες» και προχωρεί σε μιά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα άνάλυση τής ρητορικής του (νεο)ελληνικού λόγου περί *νεράιδων* (και γενικότερα περί δαιμόνων και πνεμάτων). Από αυτήν τήν άποψη, όχι μόνον δέν φαίνεται νά υπάρχει επικάλυψη τών άπόψεών μας, αλλά και (όσον άφορά τή δική μου τουλάχιστον σκοπιά) προκύπτει μιά —ελπίζω: χρήσιμη— συμπληρωματικότητα τών δυό παράλληλων προσεγγίσεων.

βουόν, στίς σπηλιές και τά πηγάδια, στή θάλασσα και στά ποτάμια, στά σταυροδρόμια και τίς έρημιές ή και κάτω άπ' τή γή). "Ένας όλόκληρος κόσμος, οργανωμένος σέ σύστημα μέ «κοινωνικό» χαρακτήρα· όχι όμως (ύποθέτω): τό αντικατόπτρισμα του καθημερινού κόσμου, αλλά (θέλω νά υποστηρίξω): ή ιδεολογική μετάθεση των αντίφάσεων και των ψευδών του έδω και του τώρα.

Η κοινωνική οργάνωση στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία φαίνεται νά στηρίζεται κυρίως, και πριν από οποιαδήποτε άλλη διαφοροποίηση, σέ μιά διάκριση πού δηλώνεται μέ τήν χωρική μεταφορά: μέσα/έξω. Σέ δ, τι ακολουθεί θά προσπαθήσω νά δείξω πώς τό μέσα/έξω δέν μεταφράζεται άναγκαστικά σέ ιδιωτικό/δημόσιο και άκόμη πώς ή κατά φύλα ταύτιση αντίστοιχα του μέσα και του έξω χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις πού προσδιορίζουν σέ τελευταία άνάλυση αυτές τίς κοινωνικές ταξινομήσεις ως μέσο γιά τήν παραγωγή και τήν αναπαραγωγή των δομών τής έξουσίας.

Σέ ένα σημαντικό του σχετικό άρθρο ο Edwin Ardener⁵ υποστηρίζει ότι άν αυτοί πού αντιμετωπίζουν και κατασκευάζουν τό οργανωτικό πρόβλημα του κόσμου είναι οι άντρες, τότε τείνουν νά συγχέουν τά δύο αντίθετά τους: τίς γυναίκες και τό μή-άνθρώπινο. Δηλαδή τά δύο ζεύγη διακρίσεων άλληλοεπικαλύπτονται: τό άρσενικό και τό ανθρώπινο ταυτίζονται, άρα τό θηλυκό ταυτίζεται μέ τό αντίθετο του άρσενικού/άνθρώπινου, δηλαδή μέ τό μή-άνθρώπινο.

Η σημαντική αυτή άποψη άποτελεί βέβαια εξειδίκευση μιάς γενικότερης ανθρωπολογικής θεωρίας. Γιατί, φυσικά, δέν πρόκειται γιά μιά άσκηση στοιχειώδους (άριστοτελικής ή άλλης) λογικής. Στό βαθμό πού κάθε

κοινωνική ταξινόμηση στηρίζεται στην αντιπαράθεση του *εμείς/οί άλλοι*, *επιβάλλεται*, κατά κάποιον τρόπο, ή ταύτιση του *άλλου* μέ όλα εκείνα τά χαρακτηριστικά πού θεωρούνται πώς δέν άρμόζουν στό *εμείς*. "Αν τό άρσενικό είναι ανθρώπινο, τό μή-άρσενικό θεωρείται μή-άνθρώπινο· άν τό άρσενικό είναι τό πολιτισμένο, τό μή-άρσενικό είναι τό άγριο, άν τό άρσενικό είναι ήμαλό, τό μή-άρσενικό είναι άνώμαλο. "Όταν *οί άλλοι* όρίζονται ως *μή-εμείς* (π.χ. Εύρωπαίοι / πρωτόγονοι, γήινοι / άρειανοί, "Ελληνες / βάρβαροι, πολιτισμένοι / «κανίβαλου» κ.ο.κ.), ή αξία τής κατηγορικής ταξινόμησης είναι άπόλυτη. Τό θηλυκό, όμως, (τό γυναικείο, ή θηλυκότητα, οι γυναίκες) ως αντίθετο του άρσενικού (του άνδρικού, του άνδρισμού, των άνδρών) παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο πρόβλημα ταξινόμησης γιά τήν πολιτική λογική του *εμείς/οί άλλοι*: γιατί, πώς μπορεί νά όρίζεται ως άπόλυτα αντίθετο του *εμείς* αυτό διά του οποίου αναπαράγεται τό *εμείς*; Αυτή ή αντιφατικότητα στό περιεχόμενο των κατά φύλα κοινωνικών διακρίσεων φαίνεται νά χαρακτηρίζει σταθερά κάθε ιστορικά γνωστό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης: ή θηλυκότητα όρίζεται διά του άρσενικού, σέ άπόλυτη, πλύν ή καθοριζόμενη, αντίθεση προς αυτό.

Ο (όρατός και άόρατος) κόσμος τής ελληνικής παραδοσιακής κοσμοθεωρίας είναι οργανωμένος, λοιπόν, στή βάση δύο διακρίσεων· από τή μιά μεριά τή διάκριση: *άρσενικό/θηλυκό* και, από τήν άλλη, τή διάκριση: *άνθρώπινο/μή-άνθρώπινο*. Η πρώτη διάκριση χτίζεται πάνω στην κατά φύλα (φυσική) διαφορά· ή δεύτερη συνάπτεται μέ μιά διάκριση στό επίπεδο τής ταυτότητας: *εμείς/οί άλλοι* και, άρα, μέ τήν κατά βάση χωρική διάκριση: (οί)

μέσα/(οί) έξω. Στό επίπεδο των φορμαλιστικών ταξινομήσεων, οι διακρίσεις και οι κατηγορίες είναι σαφείς, άπόλυτες, διαφανείς. Στό επίπεδο, ωστόσο, των κοινωνικών ταξινομήσεων, δηλαδή μόλις οι ταξινομήσεις προσλάβουν κοινωνικό περιεχόμενο, οι κατηγορίες και οι διακρίσεις γίνονται διφορούμενες, άσαφείς και άδιαφανείς· μέ δύο λόγια, έμπίπτουν στό πεδίο του ιδεολογικού λόγου.

Σέ δ, τι ακολουθεί θά προσπαθήσω νά έντοπίσω όρισμένα από τά χαρακτηριστικά⁶ πού προσδιορίζουν τίς

4. Για τήν οργάνωση του χώρου και του χρόνου στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία, ακολουθούντα έδω γενικά οι άπόψεις πού διατυπώνει ή Α. Κυριακίδου-Νέστορος σέ διάφορες τής μελέτες και μαθήματα. (Από τίς δημοσιεύσεις τής, βλ. ένδεικτικά *Λαογραφικά Μελετήματα* 'Αθήνα ('Ολκός) 1975, *Λαϊκός πολιτισμός* (κεφ. «Λαϊκή και λόγια παράδοση» και «Πηγές γιά τό λαϊκό πολιτισμό τής Τουρκοκρατίας») Θεσσαλονίκη (Μαλλιάρης-Παιδεία) 1981, σσ. 264-278, *Δώδεκα μήνες. Τα λαογραφικά Θεσσαλονίκη* (Μαλλιάρης-Παιδεία) 1982.

5. Βλ. E. Ardener «Belief and the Problem of Women» στό *Perceiving Women*. S. Ardener (ed.), London (Halsted Press) 1975, σσ. 1-17· και του ίδιου «The Problem Revisited», *δπ. παραπ.*, σσ. 19-27. Πρβλ. έπίσης τήν ένδιαφέρουσα εισαγωγή τής Shirley Ardener, *δπ. παραπ.*, σσ. vii-xiii.

6. Τά δεδομένα σχετικά μέ τά υπερφυσικά όντα και ειδικότερα τίς νεράιδες στή νεοελληνική παραδοσιακή μυθολογία (παραδόσεις, παραμύθια, ιστορίες), πού χρησιμοποιούνται στην άνάλυση πού ακολουθεί, είναι ένδεικτικά και προέρχονται (όπως και οι γενικού χαρακτήρα λαογραφικές πληροφορίες) από τίς άκόλουθες πηγές:

- Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Έλλήνων. Νεοελληνική μυθολογία*, τόμ. 1-2 (1871, 1874).

- Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και τής γλώσσας του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, τόμ. 1-2 (1904), στόν α' τόμο δημοσιεύονται τά κείμενα. Στό έξής θά παραπέμω Π.Π., άρ., (δηλαδή: Πολίτης - Παραδόσεις, ο άζών αριθμός του κειμένου τής παράδοσης στόν α' τόμο και ή περιοχή άπ' όπου αυτή προέρχεται).

- Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. 1-3 (1920-1931).

- Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Άθηναιών*, Άθήνα, τόμος Γ' (1900).

- G. F. Abbott, *Macedonian Folklore*, Cambridge 1903 (β' έκδοση: 1969).

- J. G. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion*, Cambridge 1910 (β' έκδοση: 1964).

- Στ. Π. Κυριακίδης, *Αί γυναίκες εις τήν Λαογραφία*, Άθήνα 1920.

- Στ. Π. Κυριακίδης, *Έλληνική Λαογραφία*, τόμος Α', 1922, β' έκδοση, 1965.

- Στ. Βίος Χιακάι παραδόσεις *Λαογραφία* 8(1921): 427-446.

- Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις εις τάς χιακάς παραδόσεις Στ. Βίου *Λαογραφία* 8(1921): 447-487.

- (άνυπόγραφο) *Μυθολογικά* - Μίσσησες *Άρχαίον Πόντου* 9(1939): 142-148.

παραπάνω κατά φύλα κοινωνικές διακρίσεις, καθώς και τις λειτουργίες που επιτελούν οι συγκεκριμένες ταξινομήσεις για την αναπαραγωγή της καθεστηκυίας (ιδεολογικής) τάξης στη νεοελληνική παραδοσιακή κοινωνία.

‘Η μορφολογία τών θηλυκών δαιμόνων και οι σχέσεις τους με τόν «έδω» κόσμο

‘Από τις διάφορες κατηγορίες θηλυκών δαιμονικών δντων, οι λάμιες (και οι γελλούδες) και οι στρίγγλες κατοικούν βέβαια στο χώρο του έξω, αλλά δέν ζούν κατά ομάδες (άκόμη και όταν εμφανίζονται νά ζούν δύο ή τρεις μαζί),⁷ οπτε έχουν άμφίσημη παρουσία: άνήκουν στό χώρο του κακού, του σατανικού, του έχθρικού: δντα κατεξοχήν άρνητικά, επιτίθενται άδιακρίτως σέ άνδρες και γυναίκες, παρόλο πού δείχνουν μιά προτίμηση για θύματα νεαρής ηλικίας.

Οι λάμιες είναι δαιμονικά δντα. Είναι άνθρωποφάγες, αιμοδιweis, λαιμαργες, λάγνες, άσχημες, κουτές, βρώμικες και άπεριποίητες. Τό κύριο γνώρισμά τους έναντι τών ανθρώπων είναι πώς είναι άνθρωποφάγες και τό κύριο γνώρισμά τους έναντι τών γυναικών είναι πώς είναι άνοικοκύρευτες: έκτελούν τά *γυναικεία έργα* άτσαλα και άπρόκοφτα («τής λάμιας τά σαρώματα») και δέν μπορούν νά φτιάξουν ψωμί. Οι γελλούδες είναι δαιμονικά δντα σάν τις λάμιες (καμιά φορά ταυτίζονται μ’ αυτές), αλλά είναι υπεύθυνες για δλους τούς θανάτους τών νεογέννητων βρεφών, άφοι τούς πίνουν τό αίμα (βρυκόλακες).

Οι στρίγγλες είναι, κατά κανόνα,⁸ γριές, φτωχές και έλεεινές, πού έχουν τή δύναμη νά μεταμορφώνονται σέ άρπαχτικά πουλιά ή ζώα. Οι γριές μοναχικές γυναίκες μπορούν νά καταντήσουν στρίγγλες «γιατί ή φτώχεια, ή μιζέρια κι ή μοναξιά τις φέρνει κοντά στό Διάβολο». Τά θύματά τους είναι κυρίως γυναίκες («τους άντρες δέν τούς πολυπειράζουν»), παρόλο πού προτιμούν τά βρέφη. Τό κύριο χαρακτηριστικό τους είναι πώς είναι άνθρωποι (γυναίκες): κάθε γυναίκα μπορεί νά γίνει στρίγγλα, άν συντρέχουν όρισμένες κοινωνικές καταστάσεις.⁹

Δύο άλλες κατηγορίες θηλυκών (ύπερφυσικών) δαιμονικών δντων εντοπίζονται στό χώρο τών *όρίων*. Πρόκειται για τις άρρώστιας και τις συμφορές (π.χ. ή Πανούκλα, ή Χολέρα, ή Βλογιά, ή Θέρμη, ή Γαστέρα, τό Χτικίο, όπως και ή Κυρά Παρασκευή και

ή Πεφταργά) και τις Μοίρες πού ή παρουσία τους γίνεται αισθητή μόνον σέ σχέση με τήν επίδρασή τους στόν κόσμο του μέσα.

Παραδείγματος χάρη, οι άρρώστιας¹⁰ και οι συμφορές πού κυκλοφορούν κάπου άλλου, όπου νά άπειλήσουν με τήν παρουσία τους τήν όμαλή ζωή τής συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων, είναι κατά κανόνα γυναικείες μορφές: «Γύριζ’ ή Πανούκλα μέσα στό χουργιό, φάναζι τή νύχτα στά σουκάκια φανιρά φανιρά κι πέθιαν κόσμους».¹¹ Τότε, και μόνο τότε, ή έγκατάσταση αυτών τών δαιμονικών δντων *μέσα στην κοινότητα* πρέπει νά άποτραπεί: ό κατοικημένος χώρος πρέπει νά περιζωσθεί, τά δρια νά εξασφαλισθούν και οι άρρώστιας και οι συμφορές νά εκδιωχθούν: «κ’ ή βλουγιά είναι γ’ναίκα. Για τ’ βλουγιά κόβ’ν τή συγκοινωνία, δέ βράζ’ν τά ρούχα, οπτι τά φαγαία...» ή «‘Αν έρουνταν άστένεια άχαμνή, γύριζαν τού χουργιό κ’ όμουναν τά δένδρα...».¹² ‘Η Κυρά (ή ‘Αγία) Παρασκευή και ή Πεφταργά εμφανίζονται ως τιμωροί τών γυναικών πού δουλεύουν άργά τήν Πέμπτη ή τήν Παρασκευή: άν οι γυναίκες τηρούν τήν άργία, τότε «δέν τούς βγαίνει σέ κακό».

‘Από τήν άλλη μεριά, οι Μοίρες (ή ή μοίρα κάθε άνθρώπου) κάνουν αισθητή τήν παρουσία τους στό χώρο του μέσα μόνο σέ επί τούτω περιπτώσεις: όταν δηλαδή πρόκειται νά όρίσουν, με τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, τό μέλλον συγκεκριμένου κάθε άτόμου. Έχουν ώστόσο μιά πιο ιδιαίτερη σχέση με τις γυναίκες: ό δρος *μοίρα* (όπως και ό δρος *τύχη*) προκειμένου για τις γυναίκες σχετίζεται με τό γάμο τους (νά παντρευτούν και νά κάνουν παιδιά): «Μοίρες τών Μοιρών και τής (τάδε) ή Μοίρα, κοπιάστε νά φάτε και νά ξαναμοιράνετε τήν (τάδε) νά ‘χει καλή μοίρα».

Οι Μοίρες (οι τρεις Μοίρες) έχουν ακαθόριστη ηλικία: καμιά φορά ταυτίζονται με νεράιδες πού έλέγχουν τις ζωές τών ανθρώπων, είναι δηλαδή: καλοκυράδες: άλλες φορές είναι γριές κι άσθενικές, αλλά άσθηρές και άδυσώπητες: κι άλλοτε, πάλι, ταυτίζονται με τις («τρεις) πανούκλες» πού καταστρέφουν πόλεις και χωριά: ή μία κουβαλά τό κατάστιχο όπου γράφει τά όνόματα τών θυμάτων, ή άλλη ένα ψαλίδι πού κόβει τις ζωές κι ή τρίτη μιά σκούπα πού σαρώνει ζωές κι άνθρώπους.

‘Εξω, όμως, είναι κυρίως ό χώρος όπου κατοικούν οι νεράιδες, δηλαδή

κυριολεκτικά: οι ζωτικές (ή τά ζωτικά).

Οι όνομασίες. Οι νεράιδες έχουν και διάφορες άλλες (γενικές ή κατά περιοχές) όνομασίες,¹³ όπως π.χ.: *τά κουρίτσια μας, τά κοράσια, οι χαριτωμένες, οι κυράδες, οι κυράτσες, οι καλοκυράδες ή καλλικυράδες, οι μελιτένιες, οι καλές μας άρχόντισσες, οι μάλιστα*.¹⁴ άκόμη, όνομάζονται *ζωτικά ή ζωτικές, άνεμικές, άνεμογάζουδες, δρύμνιες ή δρύματα, νεράιδες του βουνού, νεράιδες τής*

7. Σέ όρισμένες παραδόσεις αναφέρεται «χωριό όπου κατοικούν μόνον στρίγγλες» ή «στρίγγλοχωρι» (βλ., π.χ. Ν. Γ. Πολίτης *Παραδόσεις...*, τόμος Α’, παραδόσεις άρ. 502 και άρ. 827).

8. Σέ όρισμένες σπάνιες περιπτώσεις άναφέρεται ή γέννηση κοριτσιού πού άποδεικνύεται «στρίγγλα» (π.χ. στις *Παραδόσεις* του Ν. Γ. Πολίτη (τόμος Α’, παράδοση άρ. 832) αναφέρεται μιά διήγηση από τήν περιοχή Λακεδαιμόνος όπου τό κορίτσι, πού άποδεικνύεται νεράιδα με συμπεριφορά άνθρωποφάγου στρίγγλας, είναι «άδελφοδιάχτρα», δηλαδή δέν αφήνει τούς γονείς τής νά κάνουν άγόηι.

9. Πρβλ., π.χ. παραδόσεις για τήν ακάλυψη στρίγγλων» μεταξύ τών γυναικών του χωριού (Ν. Γ. Πολίτης, *Παραδόσεις*, όπ. παραπ., τόμ. Α’, άρ. 503, 828 και 830).

10. Βλ. γενικά Ν. Γ. Πολίτης, Αί άσθενείαι κατά τούς μύθους του ‘Ελληνικού λαού *Δ.Ι.Ε.Ε.* 1(1883) 1-30 (άναδημοσίευση στό *Λαογραφικά Σύμμεικτα Γ* (1931), σσ. 64-100) και Γ. Α. Μέγας *Παραδόσεις περί άσθενειών Λαογραφία 7* (1923): 465-520.

11. Τό άπόσπασμα προέρχεται από τήν θρακική παράδοση (άρ. 2) πού δημοσιεύει ό Γ. Α. Μέγας, όπ. παραπ., σελ. 466.

12. Τά δύο άποσπάσματα προέρχονται αντίστοιχα από τις θρακικές παραδόσεις (άρ. 21 και 18) πού δημοσιεύει ό Γ. Α. Μέγας, όπ. παραπ., σελ. 477 και 476.

13. Βλ. τήν χαρακτηριστική παράδοση από τή Γορτυνία (Πολίτη *Παραδόσεις*, άρ. 714) για «τά όνόματα τών Νεράιδων». Πρβλ. Ν. Γ. Πολίτη *Τά όνόματα τών Νεράιδων και τών ‘Ανασκελάδων Λεξικογρ. ‘Αρχείον τής Μέσης και Νέας ‘Ελληνικής*, τόμ. 5 (1918), σελ. 17-32. Βλ. επίσης Στ. Βίου *Χιακαί παραδόσεις*, όπ. παραπ., σσ. 433 και 440 και Στ. Π. Κυριακίδου *Παρατηρήσεις...*, όπ. παραπ., σελ. 447 και *passim*.

βρύσης, νεράιδες του ποταμού κ.τλ. Οι ονομασίες αυτές ένδεχο- μένως υποδεικνύουν διάφορα «εί- δη» ξωτικών (π.χ. άνεμικές, οι δρίμες του Μαρτίου, γοργόνες, ξωνέρια κ.ά.). Όστόσο, είναι σα- φές πώς, γενικά και στην περί- πτωση που δέν είναι άπλώς προσ- διοριστικά του ιδιαίτερου χώρου όπου κατοικούν οι νεράιδες, οι ό- νομασίες δηλώνουν τή σχέση τών «φορέων» μέ τό γυναικείο φύλο.¹⁵ Έτσι, έκτός άπό κάποιες νεράι- δες που έχουν καθημερινά γυναι- κεία όνόματα (Καλλιόπη, Άστέ- ρω, Ζουγράφω, Πυργούλα, Κα- νέλλα κ.ά.) ή περίεργα όνόματα (π.χ. Δελεβίκα και Βαραβάνα), οι γενικές όνομασίες προικίζουν τίς φέρουσες μέ συγκεκριμένες ιδιό- τητες που προσδιορίζουν τήν ταυ- τότητα τών γυναικών ως πρός τή γαμήλια κατάσταση: κορίτσια / κυράδες, καλοκυράδες και μάλι- στα άρχόντισσες.¹⁶ Αυτό ύποδει- κνύεται και άπό τήν (κατά περιο- χές) όνομασία τής άρχηγού τους: ή μεγάλη κυρά, ή Κυρά Κάλω, ή βασίλισσα τών βουνών, ή βασί- λισσα του γαλου, ή Άγία Καλή, Κάλω (που είναι «ή πρώτη γυναί- κα στον κόσμο που ήπιε τ' άθάνα- το νερό κι έγινε νεράιδα»)¹⁷ κ.ά.

Η φύση και ό χαρακτήρας τους. Τά προσηγορικά που σχετίζονται μέ τό έ- πίθετο *καλή* χρησιμοποιούνται άμφι- σημα' είναι ή όμορφη αλλά και αυτή που είναι καλή (πρβλ. λογουχάρη τίς κατά βάση εύφημιστικές όνομασίες: *οι χαιράμενες, οι καλόκαρδες, οι κα- λομοίρες*).

Κατά γενική συμφωνία τών δεδομέ- νων, οι νεράιδες είναι: όμορφες, γλεν- τζούδες, κεφάτες, παθιάρες, καπρι- τσιόζες και άκαρδες. Μόνο σε κά- ποιες σπάνιες φορές χαρακτηρίζονται κακές και άσχημες γυναίκες.

π.χ. «Είναι γυναίκες πολύ όμορ- φες, μέ μακριά ξανθιά μαλλιά και άγαπον τή χαρές και τά γλέν- τια...» (Π.Π. άρ. 653: Σάμος), ένώ «Είναι και νεράιδες άσχημες, μαδρες σαν άράπισσες και έχουνε μεγάλα φτερά σαν άητου' άλλοι λένε πώς τά φτερά τους είναι σαν τής πέρδικας (...) όχι μόνον ό- μορφες δέν είναι σαν τίς άλλες Νεράιδες αλλά είναι φοβερότερες και κάνουν μεγάλα κακά στους ανθρώπους» (Π.Π. άρ. 656: Μαν- τίνεια).

Πάντως «ή πλάση τους είναι διαφο- ρετική άπό τών ανθρώπων».

π.χ. «Τό ξωτικό θά γεννήσει ξωτι- κό κι ό άνθρωπος άνθρωπο. Μήν άκοις τί λέει ό κόσμος, πώς τάχα γεννούν μέ άντρες οι Νεράιδες παι- διά» (Π.Π. άρ. 766: Μαντίνεια).

«Έκ του γάμου μάλιστα μέτ' άν- θρώπου δέν γεννώνται τέκνα» (Άρχ. Πόντου, σελ. 145).

Αυτή ή άμφισημία τής «πλάσης» τών νεράιδων¹⁸ (αυτός ό, άς πούμε, δαιμονικός άνθρωπομορφισμός), κά- ποιες φορές έντοπίζεται χαρακτηρι- στικά στά κάτω τους άκρα:

π.χ. «Οι Άνεράιδες είναι γυναι- κες νέες πολύ όμορφες, άλλαμέ- νες, άσπροφώρες' έχουν όμως ά- τσεις (ούρές) σαν του γαιδάρου» (Π.Π. άρ. 657: Σύμη).

«Οι Άνεράιδες είναι ώραιες γυ- ναίκες άσπροφώρες, αλλά έχουν μεγάλο κουσούρι πώς τό πόδι τους είναι γαιδουρινό» (Π.Π. άρ. 654: Σίκινος).

«Η Νιραγίδα είναι μία γυναίκα ά- ψηλή μέ μιγάλα και ψηλά πουδά- ρια κι μέ ξέμπλεκα κι άχτένιστα μαλλιά. Αυτοί οι θηλυκοί διαβό- λοι μουνάχα του μισημέρι βγαί- θουν στου φαnero» (Π.Π. άρ. 655: Λέσβος).

«Στήν κορφή του βουνού χορεύ- ουν πάντα τρείς κοπέλες πανώ- ριες, που ένα μόνω φεγάδι έχουνε, πώς τά πόδια τους είναι κατσικί- σια» (Π.Π. άρ. 680: Καρδαμύλη). «...πώς οι γεραγίδες έν' κάτι γυ- ναίκες άσπροφώρες, μέ κάτι δά- χτυλα γυρισμένα πίσω, μέ κάτι φοιχτες γυρισμένες άξαναστρεφα και μέ κάτι ποδάργκια γυρισμένα άνάποδα τό μπρός όπισω και τό πίσω μπρός». (Στ. Βίος, σελ. 432: Χίος).

(Καμιά φορά, άρκει ή παρήχηση νερα(γ)ίδα / γίδα για νά συμπαρα- δηλωθεί ή σχέση μέ τόν Διάβολο και γενικά μέ τό κακό).

Πάντως, ούτως ή άλλως, ή μοναχι- κή ή όμοφυλική γυναικεία παρουσία στον έξω χώρο είναι σημάδι τής έξωτι- κής τους φύσης. Όποιες γυναίκες κυ- κλοφορούν «έξω» δίχως άνδρική συ- νοδεία είναι ύποπτες για νεράιδες, ά- φου παντου έξω είναι πιθανή ή παρου- σία τών νεράιδων, ένώ δέν επιτρέπεται νά είναι πιθανή ή παρουσία τών γυναι- κών:

π.χ. «Ένας περνούσε έξω άπό τό Βαθύ και άπάντησε δυό γυναίκες. Τίς πέρασε για άμπελοργούς και τίς ρώτησε τί κάνουν εκεί μονα- χές. Αυτές, τίς έπιασαν τά γέλια... (τελικά άποδείχθηκαν νεράιδες, αλλά τόν λυπήθηκαν και δέν τόν τιμώρησαν)» (Π.Π. άρ. 716: Σά- μος).

Οι νεράιδες όμως δέν είναι μοναχι- κά όντα. Ζουν κατά κανόνα όργανω- μένες σε «κοινωνία» ή σε ομάδες, ό- που κάτω άπό τό άξίωμα τής όμοφυλι- κής συμμετοχής άναγνωρίζουμε τά χαρακτηριστικά μέτς Ιεραρχικής συγ- κρότησης: μικρές και μεγάλες, συμ-

βούλια και άποφάσεις, άνώτατη έξου- σία (π.χ. ή νεραϊδοβασίλισσα, ή Με- γάλη Νεράιδα) και ύπήκοοι, προνόμια και κυρώσεις. Άκόμη και όσες νεράι- δες παρουσιάζονται νά έπιβάλλουν τήν άτομική τους μονοκρατορία σε κάποιο χώρο (π.χ. «ή νεράιδα του πο- ταμού», «ή νεράιδα του/της...»), σε κάποιο άλλο επίπεδο μετέχουν σε μία εύρύτερη (Ιεραρχημένη) «κοινωνία» νεράιδων.

14. «Οι μάλιστα του Πόντου είναι ό,τι αι νεράιδες τής Έλλάδος» Άρχεϊον Πόντου, όπ. παραπ. σελ. 142.

15. Οι άναφορές σε άρσενικούς νεράιδους είναι σπανιότατες. Βλ., π.χ., χαρακτηρι- στικά τήν παράδοση άπό τήν Κρήτη «...Και στο Λασιθί σε πολλές μεριές (...) έχει πολλές Νεράιδες και πολλούς Νεράι- δους» (Πολίτης, *Παραδόσεις*, όπ. παραπ., άρ. 664) επίσης τήν παράδοση στον Πόν- το πώς «Έξ όλων τών έθιμων τών μαισσιών ό γάμος παρουσιάζει έξαιρετικόν ένδιαφέ- ρον και μόνον προκειμένου περι τούτου γί- νεται λόγος δι' άρρενας, οι όποιοι έκτός τής περιστασεως ταύτης ποτέ δέν φαίνον- ται εις τόν άνθρωπον». (*Άρχεϊον Πόντου*, όπ. παραπ., σελ. 143) και τήν παράδοση ά- πό τή Χίο «...Η γριά Σαρσταμάταινα ή- ξερεν τίς γεραγίδες ήξερεν και τās όνομα- σίας των... ήξεραν κι έναν άρσενικόν που τόν έλεγαν Άνέστον». (Βίος, *όπ. παραπ.*, σελ. 433, άρ. 17). Οι νεράιδοι, πάντως, δέν έχουν ίδια χαρακτηριστικά: είναι άπλως ή τά άρσενικά αντίστοιχα τών θηλυκών νε- ραϊδων (βλ. παρακάτω και σημ. 20) ή οι σκιώδεις σύντροφοί τους.

16. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγ- μα, ότι στην (παραδοσιακή) Άθήνα, όπου οι γυναίκες άνάλογα μέ τήν εκ γενετής ή μετά γάμου κοινωνική τους θέση άποκα- λούνταν: Άρχόντισσα (οι Άρχοντες), Κυ- ρά (οι Οικοκυραίοι), κυρά (οι εργατικοί και οι παζαριτες) και ξωτάρισσα (ξωτάρη- δες: οι καλλιεργητές που κατοικούσαν στα προάστια ή στις παρυφές τής πόλης), εκεί οι νεράιδες όνομάζονταν άρχόντισσες ή κυράδες, και ταυτίζονταν έτσι, όχι μέ τούς ξωτάρηδες (παρότι: ξωτικά), αλλά μέ τά ήγετικά στρώματα (βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Ίστορία τών Άθηναίων*, 1900, τόμ. Γ', σσ. 176-177).

17. Φ. Παπανικολάου, *Γλώσσα και Λαο- γραφία έπαρχία Βοιου*, 1973, λ. νεράιδα.

18. Αυτή ή άμφισημία άφορά και γενικότε- ρα τή μυθολογία. Πρβλ. και τή σχετική (γενικότερης ισχύος, όμως) παρατήρηση του Στ. Π. Κυριακίδη, ότι δηλαδή «Η σύγ- χυσις άστη (τών νεράιδων μέ τούς καλι- καντζάρους) δέν είναι τί άγνωστον εις τήν νεοελληνικήν, αλλά και εις πσαν δαιμο- νολογίαν, εις τήν όποιαν συχνότατα και Ι- διότητες και όνόματα άπό είδους εις είδος μεταφέρονται και γενικεούνται' παρατή- ρηση που πρέπει νά προσεχθεί ιδιαίτερα έν προκειμένο — παρόλο που άνήκει σ' ένα συγκεκριμένο θεωρητικό σχήμα ταξινόμη- σης και έρμηνείας τών λαογραφικών φαι- νομένων».

Ἡ εἰδοποιὸς γυναίκα συμπεριφορὰ τους. Οἱ νεράιδες διαθέτουν ὅλα τὰ γυναικεῖα χαρίσματα ἢ γνωρίσματα καθ' ὑπερβολήν. Εἶναι ἐξαιρετικά ἁμορφες, πάντα νέες, ἐδιδάθετες καὶ ἱκανές (κατεξοχὴν καλές ἐρωμένες, σύζυγοι, μητέρες, ἡγερίδες). Ταυτόχρονα εἶναι ἄστατες, ἐλευθεριάζουσες, τριγυρίστρες, ἀνικανοποίητες.

Εἶναι οἱ τελειότερες γυναῖκες: «...τὴν εἶχε δεκαοχτῶ χρόνια καὶ ἦταν ἡ καλύτερη γυναίκα τοῦ χωριοῦ», ἀλλὰ φεύγουν: «...σιγαλά, σιγαλά ἐχάθη τὸ ταβάνι, κι ἐγλέπανε τὴ Νεράιδα πού πήγαινε ψηλά, ἴσια μὲ πού χάθηκε». (Π.Π. ἀρ. 774: Μαντινεῖα).

Ἡ νεράιδα εἶναι ἡ ἰδανικὴ ἔκφραση τοῦ φωτεινοῦ, τοῦ εὐθυμοῦ, τοῦ νεανικοῦ καὶ τοῦ ὠραίου:

Γιὰ ἁμορφα κορίτσια ἢ καμαρωτές νύφες λένε «εἶναι ἁμορφη σὰ νεράιδα», «ἔχει μάτια (ἢ χέρια ἢ βυζιά) νεράιδας», «τραγουδᾷ καὶ χορεύει σὰ νεράιδα» «εἶναι νεραϊδογεννημένη / -ος ἢ νεραϊδοκαμωμένη / -ος».

Εἶναι πάντοτε στολισμένη νύφη. Τὸ μαντίλι (νυφιάτικο μαντίλι, μπόλια, τουλπάνι) τῆς νεράιδας λειτουργεῖ ὡς σύμβολο τῆς γαμικῆς τῆς ταυτότητας: δταν τὸ κρατᾷ, ἐλέγχει τὶς σχέσεις τῆς μὲ τὸ ἀνδρικό φύλο, χορεύει σάν ὑποψήφια νύφη καὶ μὲ τὸ χορὸ τῆς γοητεύει τὰ παλικάρια· δταν ὁμοῦς κατορθώσει κάποιος νὰ τῆς τὸ ἀρπάξει, τότε ἀναγκάζεται νὰ τὸν ἀκολουθήσει ὡς ἐρωμένη ἢ συνηθέστερα ὡς σύζυγος καὶ νὰ τὸν φροντίζει, νὰ τοῦ φέρνει τύχη, νὰ τοῦ γεννάει παιδιά, ὥσπου μιά μέρα νὰ κατορθώσει ἢ νὰ πάρει πίσω τὸ μαντίλι τῆς ἢ νὰ μπεῖ στοῦ χοροῦ καὶ νὰ χορεύει, ὁπότε ἀνακτᾷ τὶς χαμένες τῆς ἰδιότητες καὶ μπορεῖ πιά νὰ γυρίσει «στὶς δικές τῆς», ἐγκαταλείποντας ἄντρα, παιδιά καὶ σπιτί. Οἱ «ὀδηγίτες» γιὰ τὴν ἀπόκτηση οἰκιακῆς νεράιδας εἶναι σαφεῖς:

π.χ. «Ἵποιος πιάσει ἄλουστίνα¹⁹ γίνεται εὐτυχισμένος. Πρέπει νὰ περιμένει τὴ στιγμή πού κρᾷσει ὁ πετεινός, πού θὰ χαθοῦν, νὰ πιάσει ἀπὸ τὸ χέρι ἐκείνην πού διάλεξε καὶ νὰ τὴν κρατεῖ σφιχτὰ νὰ μὴν τοῦ φύει. Σάν κρᾷξει πεδὸν ὁ πετεινός, ἐκείνη πομένει καὶ κλουθᾷ τον καὶ γροικᾷ του ἔτι τῆς πεῖ. Οἱ παλαιοὶ ἔλεα· σάν εβρεις τὸ μεσημέρι Ἄλουστίνες, νὰ προφτάσεις νὰ πιάσεις καμμιάν ἀπού τὰ μαλλιά. Ἄν πιάσεις καμμιάν Ἄλουστίνα, νὰ τὴν βάλεις νὰ ἔλθει· ποττές δέν σώννεται τὸ λείσιμον τῆς Ἄλουστίνας» (Παρ. 657: Σύμη).

«Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ ν' ἀρπάξει ἀπὸ τὰ μαλλιά τὴν Ἄλουστίνα καὶ νὰ τὴν φέρι στοῦ σπιτί του. Ἐκεῖ μπορεῖ νὰ τὴν ἔχει σὰ δούλα

καὶ σ' ὅλα θὰ προκόβει, γιατί ὁ, τι κι ἄν πιάνει ἐκείνη θὰ πληθαίνει». (Π.Π. ἀρ. 658: Σύμη).

Πάντως ἡ σχέση τῶ νεράιδων μὲ ὁσα θεωροῦνται «γυναικεῖα ἔργα» δηλώνεται ὄχι μόνον σὲ σχέση μὲ τὸν ἐνοικισμό τους, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἐξωτικό τους βίον·

π.χ. «Εἰς τοῦ Ῥάπη βγαίνουν Νεράιδες καὶ πλένουν...» (Π.Π. ἀρ. 667: Λαγκαδία Γορτυνίας).

«Σὲ μιά ρεματιά πού λέγεται Ρουσούναρα, κοντὰ τὴ Χώρα, πλένουν ὅλη τὴν ἡμέρα οἱ Γιαλούδες. Εἶναι νέες ἄσπροφώρες καὶ πολλές γυναῖκες τὶς εἶδαν νὰ πλένουν καὶ ν' ἀπλώνουν τὰ ρούχα των στὸν ἥλιο νὰ τὰ στεγνώσουν» (Π.Π. ἀρ. 668: Μύκονος).

«Μιά φορά χαράματα ἐκοιμώταν σὲ μιά ρεματιά ὁ καπετάν Καλογερός. Ἄκουε λίγο παρακάτω γκούπου, γκούπου, σάν γυναῖκες πού ἔπλεναν (...). Σηκῶνεται πάει νὰ δεῖ, βλέπει Νεράιδες πού ἔπλεναν. «Καλημέρα Καλομοῖρες». «Καλημέρα, καπετάν Χρήστο!» «Δέν μοῦ πλένετε καὶ μένα τὸ μαντίλι μου;» «Νὰ τὸ πλένομε!» Βγάνει τὸ μαντίλι, τοῦς τὸ δίνει. Τὸ πῆραν οἱ Καλομοῖρες, τὸ ἔπλεναν, τὸ ἐστεγνώσαν, τὸ ἐσιδέρωσαν καὶ τοῦ τὸ ἔδωσαν». (Παρ. 707, Ἄκαρνανία).

«Εἰς τὰς κατοικίας των, αἱ μάλιστα ζοῦν καθὼς καὶ οἱ ἄνθρωποι, ἔχουν τὰ ἴδια βιοτικά ἔργα, προσφιλῆς δε ἀσχολία των εἶναι ἡ κτηνοτροφία». (Ἀρχ. Πόντου, σελ. 142).

«Τὸ μεσημέρι ἀκούγονται ἐκεῖ βιολιά καὶ κρότος μεγάλος ἀπὸ τὰ μαγγάνια, πού βγάζουν τὸ κουκούλι τους οἱ Ἄνεράιδες». (Π.Π. ἀρ. 704: Ἄγριδι Καλαβρύτου).

Ἵταν κάποια ὑφάντρα κάνει καλὴ δουλειά, θεωρεῖται πὼς τὴν βοηθοῦν στοῦ ἔργου τῆς οἱ νεράιδες· π.χ. «...Τὴ νύχτα ἀκούει ἄξαφνα γκούκου γκούκου ὁ ἀργαλειός κάτω... Τὴν αὐγὴ ἦταν τὸ παννὶ μπροστὰ εἴκοσι πήχες, καὶ τί παννὶ! Τὴ ρωτᾷ τὴ Μαργώ τί ἦτανε, καὶ τῆς εἶπε πὼς μιά Νεράιδα ἐπήγαινε καὶ τῆς ὕφαινε τὰ μεσάνυχτα. Ἡ Μαργώ, τώρα, πού μοῦ τὰ μολόησε ἐμένανε, φῶς φανερὸ τὴν ἄκουσε μὲ τ' αὐτιά τῆς τὴ Νεράιδα καὶ εἶδε τὸ παννὶ μὲ τὰ μάτια τῆς». (Π.Π. ἀρ. 703: Ἄλωνίστανα Μαντινεῖας).

Ἄκομη, ἄν μιά νοικοκυρὰ κάνει καλὰ τὶς δουλειές τῆς τότε λένε «μαγειρεύει σὰ νεράιδα», «παστρεύει σὰ νεράιδα»· καὶ τὶς ἀραχνοφάντες νταντέλες καὶ τὰ λεπτοδουλεμένα κεντήματα τὰ λένε «νεραϊδογενέματα».

Οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ παρουσία τῶν νεράιδων στὴ ζωὴ

τῶν ἀνθρώπων δέν εἶναι ποτέ οὐδέτερη: ἀπέναντι στοὺς ἄντρες εἶναι πάντοτε ἄκραία, ἀπόλυτη καὶ σαφῆς (ἐξαιρετικά θετικὴ ἢ ἐξαιρετικά ἀρνητικὴ), ἐνῶ ἀπέναντι στὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά εἶναι ἀμφίσημη καὶ ἄσαφῆς. Οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσουν οἱ νεράιδες μὲ τοὺς ἄντρες προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν *ἐτερόφυλη σεξουαλικότητα τους*: ἐνῶ οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσουν μὲ τὶς γυναῖκες προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν «φυσικὴ» τους *ὁμόφυλη συγγένεια*. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες σχέσεων προσλαμβάνουν κοινωνικὴ ἐπένδυση καθὼς μεταφράζονται σὲ θεσμικοῦ χαρακτῆρα σχέσεις ὅπως ὁ γάμος, ἡ μητρότητα, ἡ μοιχεία, ἡ φιλία, ἡ μαθητεία-μύηση.

Μὲ τὴν καρδιά τους γεμάτη ἀπὸ ἄγριες ἐπιθυμίες ἀγάπης καὶ ἀνεξέλεγκτου πάθους, οἱ νεράιδες ἐκπροσωποῦν γιὰ τοὺς ἄντρες τὶς τέλειες ἐρωμένες καὶ συζύγους: εἶναι ἐρωμένες προορισμένες γιὰ ἐρωτικό πάθος πού συνεπαίρνει τὸν ἄντρα· δταν παντρεύονται εἶναι τέλειες νοικοκυρές καὶ μάνες, χαρίζουν πλοῦτη καὶ δόξα στὸν ἄντρα πού κέρδισε τὴν ἀγάπῃ τους μὲ τὴν ἁμορφιά ἢ τὴ γενναϊότητά του, ἀλλὰ *φεύγουν*, ἀφοῦ εἶναι κατὰ βάση *ἐξωτικές* καὶ θέλουν τὴν ἐλευθερία τους. Εἶναι οἱ κατεξοχὴν γυναῖκες, πού ὁμοῦς ἀπὸ αὐτὲς κινδυνεύουν περισσότερο ὁ ἄντρας, γιατί τὸ *κατεξοχὴν μέσα* (ἐξημέρωση), προκειμένου γι' αὐτὲς ἀποδεικνύεται *κατεξοχὴν ἔξω* (ἀγριότητα). Ἡ σχέση λοιπὸν τοῦ εἶδους «ἐξαιρετικὴ ἐξωτικὴ γυναίκα» μὲ τὸ εἶδος τῆς «καθημερινῆς οἰκόσιτης γυναίκας» εἶναι ἀρχετυπικὴ καὶ ἀμφίσημη: οἱ νεράιδες συνιστοῦν τὸ μέτρο ὡς πρὸς τὸ ὁποῖο κρίνονται οἱ γυναῖκες ἐν μέρει καὶ ὄχι συνολικά (γιατί τότε θὰ ταυτίζονταν συνολικά μὲ τὶς γοητευτικὲς, ἀλλὰ ἐπικίνδυνες νεράιδες).

Ἐτσι, ἡ ἐρωτικὴ σχέση μὲ νεράιδα εἶναι ζητούμενο γιὰ ὅλους τοὺς ἄντρες, παρόλο οἱ νεράιδες δείχνουν προτίμηση στὰ ἁμορφα παλικάρια, δηλαδή στοὺς ἐξαιρετικὰ ποθητοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ἀνδρικοῦ ἀνθρώπινου εἶδους· ζητούμενο πού κρύβει ἐπικείμενους κινδύνους, ἀλλὰ καὶ προσφέρει ταυτόχρονα τὸ αἴτιο πού μπορεῖ νὰ ἐξηγεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ὅλες τὶς ψυχολογικὰς ἀδυναμίες ὡς πρὸς τὸν πρότυπο ἀδρισμὸ τοῦ φύλου τους: οἱ νεράιδες εἶναι ἐκεῖνες πού κλέβουν τὴν φωνή, τὰ μυαλά ἢ τὸν ἄν-

19. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο δίνει τὴν ἐρμηνεῖα «οἱ Ἄνεράιδες λένονται κι Ἄλουστίνες, γιατί βγαίνουν τὸ καλοκαίρι καὶ μάλιστα τὸν Ἄλουστο». Βλ. ἐπίσης Lawson σελ. 154-155 ὅπου τὸ ἄλουστίνα συσχετίζεται καὶ μὲ τὸ δλουστός. (Ἵμως φαίνεται γοητευτικὴ, ἐν προκειμένῳ, καὶ ἡ ἡχητικὴ παρετυμολόγηση ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἐξᾶλλου ὁ νεραϊδοπαρμένος ὀνομάζεται, ἐκτός ἀπὸ ζωπαρμένος, καὶ ἄλλοπαρμένος).

δρισμό των ανδρών, καταστρέφουν τους άντρες, τούς πεθαίνουν·

«Οι νεράιδες αρπάζουν τά δημοφιλιά παλικάρια για να κοιμούνται μαζί τους· και όποιος κοιμηθεί με Νεράίδα δεν μπορεί να πλησιάσει άλλη γυναίκα. Γι' αυτό για κείνους που είναι άνικανοί με τις γυναίκες, λένουν πώς τούς αρπάζαν, όταν ήταν μικρότεροι, οι Νεράιδες» (Π.Π. άρ. 653: Σάμος).

Ένας σαββατογεννημένος ξυλοκόπος συνάντησε στο δάσος μιά νεράίδα με τή μάνα της που τον βοήθησαν να κάνει τή δουλειά του. 'Η νέα του ζήτησε να γίνει αγαπητικός της, αλλά τον όρκισε να μήν τό μαρτυρήσει. Για ένα χρόνο είχαν σχέσεις. 'Ο άντρας μαραίνονταν κι έπεσε να πεθάνει. 'Η νεράίδα τον παρακαλούσε από τό παράθυρο να θυμηθεί τον όρκο του. Αύτός όμως ξωμολογήθηκε και πέθανε ήσυχος (περίληψη από τήν παράδοση Π.Π. άρ. 758: Σπάρτη).

«Έπάνω στο βουνό που τό λένε 'Αντίλαλο είναι Νεράιδες και χορεύουν μαζί με ανθρώπους πεθαμένους, που τους έχουνε αυτές παρμένους». (Π.Π. άρ. 689: περιοχή Καλαβρύτων).

Σ' αυτήν τήν έρωτική σχέση ό κυνηγός και τό θύμα δεν είναι πάντα οι ίδιοι· ή νεράίδα κυνηγά τον άντρα τον «παρασέρνει» και τον καταστρέφει ή ό άντρας κυνηγά τή νεράίδα «κάνει τήν έπιθυμία του» και τήν εγκαταλείπει·

π.χ. «Τοτενές θά σέ κυνηγήσουνε, θά σ' αρπάξουνε και θά σέ κρατήσουνε στίς σπηλιές τους, Ίσια με που σβένεται ό άνθρωπος σάν τό κερί». (Π.Π. άρ. 693: 'Αρκαδία).

Ένας χωρικός από τή Μήλο κά-

ποιο βράδυ έπεσε ξαφνικά πάνω στίς Νεράιδες. Κι αυτές τον προσκάλεσαν σέ μιά σπηλιά «κι εκεί γλέντησαν και διασκεδάσαν μαζί και δεν του άρνήθηκαν ούτε τίς πιο κρυφές τους χάρες· αλλά σάν ξημέρωσε, τον έστειλαν πίσω στο σπίτι του έξουθενωμένο και άνικανο» (Lawson, σελ. 139).

«Ένα καλοκαίρι ήτανε κάψα πολλή και ένας κυνηγός (Ρόζη τον έλέγανε), πολύ δημοφίλιος παλικάρι, εκάψωσε και έπληγε και κάθησε άποκάτω άπ' ένα μεγάλο δενδρί στο Κακόρεμα... άκουε και κάτι διμιλίες σιγανές χωρίς να καταλαβαίνει τίποτε. 'Εκεί που τον έγύριζαν γύρω γύρω εδρέθη έπάνω σ' ένα μεγάλο δενδρί και καθώς ήτανε ντραλωμένος, τον έριξαν σ' ένα όλόχρσο στρώμα... και τον κρατήσανε εκεί όκτώ μερόνυχτα, και ώσάν να ήτανε δεμένος δεν μπόρειγε να φύγη». (Π.Π. άρ. 737: 'Αθήνα).

«'Οντας περάσει άνθρωπος τον καλοπιάνουνε να πάει κοντά τους, κι άμα πάει του λένε πειστικά λόγια Ίσια με που τον φέρνουνε στα νερά τους και τον πείθουνε να κοιμηθούνε άντάμα». (Π.Π. άρ. 765: 'Αλωνίσταινα Μαντινείας).

«...Του πέφτουνε κοντά, και τον παίρνουνε μαζί τους. 'Από τότενες πλιά χάνεται ό άνθρωπος. Τόνο κρατούνε δυό τρείς ήμέρες, και λένε τάχατες —ξέρω κι εγώ;— πώς κάνουν άμαρτία, και γεννάνε και παιδιά... και κοιμούνται, λέει, άντάμα, κι ό άνθρωπος τελευτάει από τίς άγκαλιές τους. 'Υστερα τον άπολάνε, κι εκείνος κυρίζει τά όρη, τά βουνά σάν τρελαμένος...» (Π.Π. άρ. 764: 'Αρκαδία). «'Ο Σοσόλης... μιά βολά τό καλοκαίρι ντάλα μεσημέρι εκεί που φύλαγε, γιατί ήτανε δραγάτης, τή

γλέπει κι έρχεται πάλι κοντά του. Πίσω μου Σατανά! Τί να σου κάνε πλιά, κι εκείνος άνθρωπος ήτανε, νιός μπροστά σέ μιά πεντάμορφη γυναίκα. Στο διάβολο, λέει Νεράίδα ξενεράίδα, άς είναι ό,τι θέλει. Κι έκαμε ό άνθρωπος τήν έπιθυμία του μέ δαύτη». (Π.Π. άρ. 7651: Μπασιάκου Μαντινείας).

«Κοντά στήν Καστριτοπούλα έβγαινε μιά Νεράίδα και είχε κοντά της τον Παναγιώτη τό Γαντέ και τον άγάπαγε, όβλο κοντά της τον ήθελε. Μιά βολά έφυγε ό Γαντές κι έπληγε στήν Καλάματα. 'Εκεί έκατσε έφτά χρόνια κι εξανάρθε στήν Τρομπολιτσά... Τήν γλέπει εξαφνα και πηγαίνει και του λέει, γιατί τήν άφηκε. 'Ετσ' ήθελα, λέει, άλλη βολά να μή μου μιλήσεις, για δέ σέ θέλω. Τ' άκούει αυτή έλύσσαξε από τό θυμό της. Τόν κυνηγάει, τον κυνηγάει, και θά τον έφτανε, αν δεν έπρόφτανε να περάσει τό όριό της... 'Ο Γαντές δεν έκανε καλά π' άφήκε τή Νεράίδα· γιατί εκείνη τον έμαθε να γητεύει...» (Π.Π. άρ. 760: Τρίπολη).

'Η νεράίδα έρωμένη μπορεινά γίνει άντρογυνοχωρίστρα·

π.χ. «Μερικοί έχουν αγαπητικές Νεράιδες, και φεύγουν τή νύχτα από τίς γυναίκες των και πάνε σ' αυτές. Λένε μάλιστα για έναν από τον τόπο μας, δεν πάνε πολλά χρόνια, που είχε μιά Νεράίδα, και μιά φορά που έπαιζε αυτή πολύ μαζί του και έκουράστη, έμεινε ώς τήν αυγή, και έτσι τήν ειδάν πολλοί». (Π.Π. άρ. 762: Κλεωνές Κορινθίας).

«'Ο γέρο Κατσιαβός, όντα ήτανε νιός... έπληγε μιά νεράίδα... και τον άγκάλιασε και από τότενες τον έπαιρνε όλοένα από κοντά. Μά εκείνος δεν τήν ήθελε κι όβλο της έξέφευγε... Τή νύχτα που έπληγε να κοιμηθεί με τή γυναίκα του, να σου κι έρχεται ή Νεράίδα, όμορφότερη από όβλες τίς φορές, και γδένεται και πέφτει στή μέση, κοντά στον Κατσιαβό γυρωμένη... Τήν αρπάζει, τήν σπρώχνει... μά εκείνη έχάθηκε». (Π.Π. άρ. 759: 'Αλωνίσταινα Μαντινείας).

'Η μπορει να προσφέρει άπ' έξω τήν προστασία της στον αγαπητικό της·

π.χ. σύμφωνα με τήν παράδοση, οι έπιτυχίες του Μεγαλέξανδρου και ή ανάδειξή του σέ κοσμοκράτορα όφείλονται στίς έρωτικές σχέσεις που είχε με μιά νεράίδα: «'Ο βασιλιάς 'Αλέξανδρος είχε αγαπητική μιά Νεράίδα. Τήν έβλεπε τή νύχτα μόνο κι έμιλούσαν μαζί. Γι' αυτό τον έσυμπαθούσαν και οι άλλες Νεράιδες και έγινε μέγας και τρανός. 'Αλλά κάποτε

τίς εθύμωσε, και καταστράφηκε κι αυτός και τό βασιλείο του». (Π.Π. αρ. 652: Μακεδονία).

Παρόμοιες παραδόσεις συνόδευσαν και όρισμένα όνόματα τής νεοελληνικής ιστορίας, όπως π.χ. ό Γιωργάκης Μαυρομιχάλης από τή Μάνη, άφού «λένε πώς ό Πετρόμπεης ήτανε από Νεραίδες» (Π.Π. αρ. 763: Καλάβρυτα).

Ή αναφέρονται παραδόσεις για νεραϊδογεννημένους και για νεραϊδόσογα σχετικά με τήν καταγωγή κάποιων γνωστών ντόπιων οικογενειών' όπως π.χ.

«'Ακόμη στό Δίστομο λένε γι' αυτούς πώς είν' από Νεραΐδας σόγγ» (Π.Π. αρ. 769: Λεβαδιά) ή «Στό Μενίδι είναι μιá οικογένεια τών Βρετών, πού όλοι είναι ώραιοι, γιατί ή γενιά τους είναι από Νεραΐδα...» (Π.Π. αρ. 770: 'Αθήνα).

Παρόμοιες παραδόσεις εξηγούν τήν (άπρόσμενη) κοινωνική έπιτυχία:

π.χ. μιá ιστορία πού λεγόταν γύρω στό 1900 αναφέρει κάποιον δήμαρχο πού, παρόλο πού ήταν παντρεμένος κι είχε οικογένεια, συνέχιζε νά έχει σχέσεις όλη του τή ζωή με μιá νεραΐδα. Κι αυτή τόν έκανε από φτωχό πλούσιο και ισχυρό και προστάτευε αυτόν, τά ζώα του και τή γη του από άρρώστιας και συμφορές και τόν έκανε και δήμαρχο στό χωριό του (Lawson, σελ. 135).

Σ' αυτήν τήν περίπτωση ή νεραΐδα μπορεί νά γίνει γυναίκα του αγαπητικού της, ό όποιος θά τήν όδηγήσει στό έσωτερικό τής δικής του κοινωνίας και θά τήν εγκλείσει στην οικιακή έστία εξημερώνοντάς την προσωρινώς, ώσπου αυτή νά τόν εγκαταλείψει φεύγοντας μακριά έξω.

Σέ όλες αυτές τίς εκδοχές για τίς σχέσεις τών νεραΐδων με τούς άνδρες αναγνωρίζουμε μιá άπόλυτη αντίθετικότητα, όπου τά άπολύτως αντίθετα έλκονται ή άπωθούνται με τήν ίδια άκριβώς ένταση. Τό μήνυμα είναι σαφές: άν ό άνδρας μπορέσει νά έλέγξει τόν κίνδυνο πού συνιστά για τήν ούσία του άνδρισμού του ή θηλυκότητα (και μάλιστα στην τελειότερη της μορφή), τότε μπορεί νά έλέγχει τούς μηχανισμούς τής παραγωγής και τής αναπαραγωγής τής κοινωνίας. Τά πολλά παραδείγματα αυτών πού τόλμησαν ή δέν μόρεσαν νά αντιμετώπισουν τόν κίνδυνο, δείχνουν πώς λίγοι είναι οι πραγματικοί (μεγάλοι) άνδρες.

'Αντίθετα, άπέναντι στό παιδιά πού κάνουν με τούς θνητούς άντρες (ή και γενικότερα άπέναντι στό παιδιά τών ανθρώπων) ή στάση τών νεραΐδων είναι αντιφατική. Όπως είναι αιώνας νύφες αλλά υπό άναίρεση οικόσιτες σύζυγοι, έτσι είναι αιώνα σέ άναπα-

γωγική ηλικία αλλά υπό άναίρεση μάνες.

Π.χ., όταν εγκαταλείψουν τόν θνητό άντρα τους ή παίρνουν μαζί τους τό παιδί ή τά παιδιά

«...Κατά πώς τόν όρμήνεψε ή γριά έκανε. 'Δέ θές νά με μιλήσεις; νά κι εγώ πώς καύγω τό παιδί σου'. 'Μή, σκύλε, τό παιδί μου!' και άμέσως στή στιγμή τ' άρπαξε κι έγινε άφαντη από τά μάτια του...» (Π.Π. αρ. 775: περιοχή 'Ηρακλείου)

είτε τά σφάζουν

«'Εκείνη τότε περίμενε μιá μέρα πού ήταν ό άντρας της στό χωράφι, φορεϊ τήν πουκαμίσα της, σφάζει τά παιδιά της, τά βάνει σ' ένα ταψί, τά άποθέτει άπάνου στό τραπέζι, κλείνει τό σπίτι και γίνεται άφαντη...» (Π.Π. αρ. 783: Κορινθία)

είτε αφήνουν τά παιδιά με τόν πατέρα τους έπιστρέφοντας κάθε τόσο, όταν άπουσιάζει ό εγκαταλειφθείς σύζυγος, για νά φροντίσουν τά παιδιά και τό σπίτι «τους».

«...'Από τότε δέν εγύρισε στό σπίτι νά μείνει με τόν άντρα της. 'Αλλ' όταν αυτός έλειπε από τό σπίτι, πήγαινε ή 'Ανεραΐδα, τό έσυγγύριζε, έντυνε τά παιδιά, έμαγειρεύε και έφευγε». (Π.Π. αρ. 779: Κύθνος)

«...»'Υστερα πετούσε στό χωράφι πού ήταν ό άντρας της και του 'λεγε 'Καλημέρα, άντρα, τί κάνεις; Κι εκείνος τής έλεγε 'Τί νά σου ειπώ; μ' έγέλασες, έστάθηκα κουτός!' 'Εκείνη γελούσε και του 'λεγε "'Ετσι σās γελούν σās οι Νεραΐδες' και έπειτα του έλεγε πώς συγγύρισε τό σπίτι, και πώς νά προσέχει τό παιδί και νά μήν τό δέρνει, γιατί είναι άκόμη μικρό. Αυτό εγινότανε καθημερινά,

αλλά ό,τι κι άν έκαμε δέν μόρεσε νά τήν καταφέρει νά μείνει πάλι στό σπίτι» (Π.Π. αρ. 781: 'Αγία 'Αννα Εύβοίας).

'Η άφοσίωση τής νεραΐδας μάνας στό παιδιά της είναι σχεδόν υπερβολική (και προσαρμόζεται ανάλογα με τίς εκάστοτε κοινωνικές απαιτήσεις):

π.χ. «...('Ενας συγχωριανός συνάντησε) μιá πεντάμορφη Νεραΐδα... 'Υστερα τήν είχε κοντά του πάντα, και στό σπίτι του και δξω. 'Έκαμε μαζί της τέσσερα παιδιά, και ή Νεραΐδα τά σπούδασε ξένες γλώσσες και με τήν άδεια του πατέρα τους τά 'στειλε στό έξωτερικό, και τά συνόδεψε μάλιστα ως τούς Μύλους. 'Οντας γύρισε στό σπίτι, τήν ίδια βραδιά έγινε άφαντη». (Π.Π. αρ. 767: Δαβιά Μαντινείας).

'Η μητρότητα όμως φέρνει τήν έννοια κισμένη νεραΐδα σέ δύσκολη θέση, άφού τήν κρατά δεμένη με τόν κόσμο τών ανθρώπων' από τήν άλλη, τήν καθιστά διφορούμενο πρόσωπο για τόν έξωτικό κόσμο: μιá 'ανάμαλη» κατηγορία δντος, στό δρια ανάμεσα στόν κόσμο του έξω άπ' όπου προέρχεται και τόν κόσμο του μέσα όπου άναγκάζεται νά συζεί:

π.χ. στην παράδοση από τήν Κρήτη, πού αναφέρθηκε λίγο πιο πάνω, όπου ή μάνα νεραΐδα άρπάζει τό παιδί άπ' τά χέρια του πατέρα του πού κάνει νά τό κάψει και γίνεται άφαντη, ή νεραΐδα γυρίζει πίσω στις δικές της. «Οί άλλες Νεραΐδες όμως δέν τήν δέχτηκαν στην συντροφιά τους, γιατί είχε καμωμένο παιδί. Κι έτσι άναγκάστηκε και κατοίκησε σέ βρύση, πού τήν λέν Λουτρά, κοντά στό Νεραϊδόσπηλο. Και τήν βλέπουν δυό τρεις φορές τόν χρόνο εκεί, πού κρατεί τό παιδί της άγκαλιά...» (Π.Π. αρ. 775: περιοχή 'Ηρακλείου).

Ἡ ἴδια ἀμφισημία χαρακτηρίζει γενικότερα τὴ στάση πού ἔχουν οἱ νεράιδες ἀπέναντι στὰ ξένα παιδιά· ἀρπάζουν μόνον τὰ ἄμορφα καὶ τὰ παίζουν σάν κοῦκλες ἢ ἀφήνουν στὴν κούνια τὰ δικά τους κακάσχημα παιδιά καὶ παίρνουν τὰ ἄμορφα μωρά: τὰ νεραϊδοπαρμένα, τὰ ἀλλασμένα, τὰ παρμένα·

π.χ., «...Ἐκεῖ εἶδε πολλὰ μικρά παιδιά, πού εἶχαν ἀρπαγμένα οἱ Νεράιδες, καὶ τὰ εἶχαν σέ κούνιες κρεμασμένες ἀπὸ τὰ δέντρα, καὶ τὰ ἐπεριποιούνταν». (Π.Π. ἀρ. 739: Ἀγρίνιο).

«...Μιά μικρομάνα κρεμοῦσε ἀπὸ ἕνα πλάτανο τὴ νάκα μὲ τὸ παιδί της πού ἦτανε σάν τὰ κρύα νερά. Ἀλλά οἱ Ἀνεράιδες τῆς τὸ κλέψανε, καὶ τῆς ἔβαλαν στὴ νάκα ἕνα ἄλλο κατσιμουδιασμένο, γογάρικο, κατσομαλλιασμένο π' οὐλο ἐνιαούριζε. Καὶ ἀπὸ τότε καμμιά καλὴ μάνα δὲν παίρνει τὸ παιδί της κοντὰ της...» (Π.Π. ἀρ. 741: Φιλιατρά).

Ὅμως νεραϊδοπαρμένος ἢ μαῖσσομένος ἢ ζωπαρμένος ἢ ἀλλοπαρμένος (ἐνδεχομένως καὶ ἀλαφροσκοκιωτός), ἢ, ἀκόμη, καὶ βαρεμένος ἢ χτυπημένος χαρακτηρίζεται καὶ ὁποιος θεωρεῖται πὼς ἔχει κάποια (προβληματική, γιὰ τὰ μέτρα τῆς κοινωνίας) διανοητική ἢ ψυχική ἰδιαιτερότητα. Κάθε ἐμφανὴς σωματική ἢ πνευματική ἀνικανότητα ἢ ἀσθενικότητα ἐξηγεῖται γιὰ τὰ παιδιά θεωροῦνται «νεραϊδογλυμένα» καὶ οἱ ἐνήλικες «νεραϊδοπαρμένοι» (ἐδῶ οἱ νεράιδες μοιάζουν μὲ στρίγγλες πού ρουφοῦν τὸ αἷμα καὶ τὴ δύναμη τῶν ἀνθρώπων).

«Οἱ Νεράιδες πᾶνε τὴ νύχτα στὰ σπίτια δίχως νά φαίνονται, κι ὁπου εδρουν παιδιά νά κοιμῶνται ἀφύλακτα, τοὺς ρουφοῦν τὸ αἷμα. Αὐτὰ τὰ δυστυχισμένα εἶναι κίτρινα καὶ ἀδύνατα, καὶ τὰ λένε νεραϊδογλυμένα». (Π.Π. ἀρ. 747: Κρήτη).

Διφορούμενο δν, ἡ νεράιδα-μητέρα θνητοῦ ἐξορίζεται στὸ περιθώριο τοῦ ἔξω κόσμου· διφορούμενοι ἀνθρώποι τὰ ζωπαρμένα ἢ νεραϊδογλυμένα παιδιά ἐξορίζονται στὸ περιθώριο τοῦ μέσα κόσμου. Ἐνῶ οἱ (ὀλίγοι καὶ ἐκλεκτοὶ) νεραϊδογεννημένοι ἢ οἱ νεραϊδοκοῖτες διατηροῦν δλα τὰ προνόμια τῆς διγενοῦς σχέσης τους μὲ τὸ ἔξω καὶ τὸ μέσα, μὲ τὸ ἐδῶ καὶ μὲ τὸ ἐπέκεινα.

Ὅμως πραγματικά ἀντιπατική καὶ ἀσαφής εἶναι ἡ σχέση τῶν νεραϊδῶν μὲ τὴς γυναῖκες.

Οἱ γυναῖκες ἀντιμετωπίζονται ὡς ἀντίζηλες μόνον ὅταν ἐμφανίζονται στὴν θεσμική ταυτότητα πού τοὺς ἐπιβάλλει ἡ κοινωνία: ὅταν παντρεύονται, δηλαδή ὡς νύφες, καὶ ὅταν γεν-

νοῦν (καὶ μάλιστα εἶναι μικρομάνες), δηλαδή ὡς μητέρες·

π.χ. οἱ νεράιδες ἀρπάζουν τὰ προικιά τῶν κοριτσιῶν, τὰ χρησιμοποιοῦν καὶ τὰ ἐπιστρέφουν λερωμένα καὶ ξεσκισμένα ἢ ἀπάγουν τὰ ἄμορφα νεογέννητα.

Τὰ ἀνύπαντρα κορίτσια ἀφήνουν ἀδιάφορες τὴς νεράιδες, ἐκτός ἂν εἶναι ἄμορφα. Τότε ἢ προσπαθοῦν νά τὰ ξελογιάσουν καὶ νά τὰ κάνουν νεράιδες ἢ «γιὰ τὰ μάτια τῶν παλικαριῶν» τὰ καταδιώκουν ἀνελέητα.

Ἀπὸ τὴ μιά μεριά, λοιπόν, οἱ διαδικασίες μύησης καὶ ἐνσωμάτωσης, ὅπως, π.χ.

«λίγο πρὶν τὴν ἐπανάσταση» ἢ κόρη τοῦ Μπούσουλα στὴν Ἀθήνα κι ἄλλες ὁμοίως, ὅπως ἡ κόρη τοῦ Μούρμουρα κι ἡ θυγατέρα τοῦ παπᾶ στὸ Χαλάνδρι, φεύγαν ἀπ' τὸ σπίτι τους καὶ μετὰ τὴς εὗρισκαν ἐδῶ κι ἐκεῖ (στοὺς Ἀέρηδες κι ἄλλοι) βουβές: «χανόταν τὸ κοριτσάκι στὴν Πεντέλη, μαράζωσε καὶ πέθανε· καὶ μετὰ τὴν εἶδαν στὴν Πεντέλη στὸ χορὸ τῶν Νεραϊδῶν» (Π.Π. ἀρ. 751, 752, 753: Ἀθήνα).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐμπαθὴς ζήλια καὶ ἡ ἐξόντωση τῶν ἀντιζήλων· ὅπως π.χ.,

«Ἐνα κορίτσι πολὺ ἄμορφο περνοῦσε τὴ στιγμή πού δυὸ Νεράιδες διασκέδαζαν μὲ δυὸ παλικάρια πού εἶχαν ἀρπαγμένα. Θύμωσαν αὐτὲς πολὺ καὶ τὴν ἀρχίνισαν στὸ ξύλο. Οἱ δυὸ νέοι τὴς θερμοπαρακαλοῦσαν νά μὴν τὴν σκοτώσουν, ὁμοίως αὐτὲς ἀπὸ ζήλια ἤθελαν νά τὴν γκρεμίσουν ἀπ' τὸν βράχο. Τέλος τὸ κορίτσι γλύτωσε, ἀλλά ἴτι τὰ θεῶ; τόσο κακὸ τῆς ἔκαναν οἱ Νεράιδες πού ὕστερα ἀπὸ μιά βδομάδα πέθανε». (Π.Π. ἀρ. 774: Σάμος).

Οἱ ἄμορφες νέες γυναῖκες ἐμφανίζονται καὶ σέ ἀντιστραμμένους μυθικούς ρόλους: ὅπως τὰ ἄμορφα παλικάρια «τραβοῦν» τὴς νεράιδες, ἔτσι, καμιά φορὰ, καὶ τὰ ἄμορφα κορίτσια «τραβοῦν» τοὺς νεραϊδούς. Ἡ (μυθική) παρουσία ἐνός ἐξωτικοῦ ἐραστή ἐξηγεῖ τὸ ξεπρότισμα κάποιων γυναικῶν ἢ καὶ κάποια ἐπιθεση ἐναντίον μοναχικῶν γυναικῶν μόνο πού, στὴν ἐλληνική παραδοσιακὴ μυθολογία τουλάχιστον, φαίνεται νά σπανίζει.²⁰

π.χ. «... (Δώδεκα ἡ ὥρα τὰ μεσάνυχτα, ἔπλενε μοναχῆ). Ἐκεῖ πού ἔπλενε ἡσοχα, νά σου κι ἀνοίγεται ἄξαφνα ἡ πόρτα, καὶ μπαίνουν μέσα τρεῖς Νεράιδες ἄμορφοκαμωμένοι καὶ καλοντυμένοι, καὶ τὴν ἀρπάζουνε τὴ γυναῖκα καὶ τὴ σηκώνουνε ψηλά. Ἐβανε τὴς φωνές...» (Π.Π. ἀρ. 787: Τρίπολις).

«...Ἐνα κορίτσι, ἄθῳ πλάσμα τὸ κακόμοιρο, ἀγάπησε ἕνα Νεράιδο κι ἐπήγαινε οὐλο κοντὰ του. Τὴν ἔχάνανε οἱ γοναῖοι της, ἄλλοτε οὐλή τὴν ἡμέρα, ἄλλοτε οὐλή τὴ νύχτα ἢ δυὸ τρεῖς ἡμέρες συγκατατῆτά. Τὴν ἐκλείνανε στὸ σπῆτι, τὴν ἐκλείδωνανε μέσα, τίποτε... ὁ Νεραϊδὸς τὴν ἐπαιρνε ἔξω... Μιά βολὰ τὴν ἐχάσανε... Λένε τάχατες πὼς ἦταν χαϊμένη, τὴν εἶχε ὁ Νεραϊδὸς στὴς σπηλιές του, ποιὸς ξέρει, κι ἔκανε παιδιά μὲ δαύτονε». (Π.Π. ἀρ. 788: Τρίπολη).

Οἱ νεράιδες (καὶ πολὺ περισσότερο οἱ σπάνιοι νεραϊδοὶ) δὲν δείχνουν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴς «γριές» γυναῖκες, ἐκτός ἂν χρειαστοῦν μαμὴ γιὰ νά ξεγεννήσουν ἢ ἂν καμιά μεγάλη γυναῖκα «ξεπορτίσει» καὶ πάει μαζί τους. Αὐτὲς οἱ γυναῖκες χορεύουν μὲ τὴς νεράιδες, μαθαίνουν τὴν «τέχνη» τους: τὰ μάγια καὶ γίνονται γιάτρισες ἢ καὶ νεραϊδάρισες ἢ νεραϊδάρες·

π.χ. «Μιά γυναῖκα στὸ χωριὸ μας, πού εἶχε παιδιά ἡλικιωμένα, ἔφευγε κατὰ καιροὺς ἀπὸ τὸ σπῆτι της... πότε τὴν κρατοῦσαν μὲ τὴ βία τὰ παιδιά της, πότε τοὺς ἔφευγε καὶ τὴν εὗρισκαν ὕστερα ἔξω μακριά, καὶ τὴν γύριζαν στὸ σπῆτι... ἔλεγε πὼς παρυσιάζονταν κάτι γυναῖκες καὶ ἂν δὲν κινηθεῖ μαζί τους τὴν τρῶνε». (Π.Π. ἀρ. 753: Μαλιτζίνα Λακεδαίμονος).

«...Ἀπ' ἐκεῖ ἐγνωρίσθη καὶ ἡ Δημήτρω, ἡ γυναῖκα τοῦ Νικολοῦ Νικολόπουλου, ἡ γριά Νικολοῦ, ὅπως τὴν ἔλεγαν τότε, κι ἐγένηκε νεραϊδάρια καὶ ἐγιάτρευε τὸ Λιάκο Ράλλη». (Π.Π. ἀρ. 679: Λάστα Γορτυνίας).

Οἱ νεραϊδάρες καὶ οἱ μεγάλοι μάγοι-νεραϊδάρηδες εἶναι οἱ μόνοι πού μποροῦν νά θεραπεύσουν τοὺς νεραϊδοπαρμένους.

π.χ. «Ἐνας λωβιασμένος, ὁ Ἀνδρέας Μαρωνίτης ἀπὸ τὸν Πύργο τῆς Χώρας μποροῦσε νά γιαιτρεύει ὅσους ἐλάβωναν οἱ Νεράιδες. Μὲ κάτι λόγια πού αὐτὸς ἤξευρε τὴς προσκαλοῦσε καὶ τὴς διάταζε νά δώσουν τὴν ὑγεία του στὸ λαβωμένο...» (Π.Π. ἀρ. 712: Σάμος).

«Ἦταν μιά μάγισσα στὸ Ἀγρίνιο, ἡ Κομπονικολοῦ, ὄχι πολὺ παλαιά, γιὰ τὸ γέροντες τὴ θυμοῦνται ἀκόμη...» (Π.Π. ἀρ. 660: Ἀγρίνιο).

«...Στὸ τέλος ἐπῆγε καὶ σέ περίφημη γιάτρισσα, στὴ Ζάχουλη. Ἐκεῖνη ἄμα κύταξε τὸ πόδι του εἶδε τὴν κορφάδα μέσα (γιὰ τὴν ἔτανε ἀλαφροσκοκιωτὴ καὶ ἔβλεπε τὴς Ἀνεραϊδὲς καὶ ἐπάλευε μαζί τους)...» Π.Π. ἀρ. 710: Καλάβρυτα).

Ἡ δύναμη τῶν θεραπευτῶν στηρίζεται, ὅπως εἶναι καὶ γενικότερα χαρακτηριστικό, στὴ γνώση τῶν ὀνομάτων μὲ τὰ ὁποῖα καλοῦν τὶς νεραίδες (ὅπως καὶ τοὺς ἄλλους δαίμονες) καὶ τοὺς ὑποτάσσουν στὴ θέλησή τους·

π.χ. «Ἡ Κάλη τῶν Ὀβκῶν εἶναι δαιμόνισσα, πού ἔχει μεγάλη δύναμη, καὶ αὐτὴν ξέρουν καὶ τὴν διατάζουν οἱ μάγοι...» (Π.Π. ἀρ. 661: Κύπρος).

Ἡ χωροχρονικὴ ἐπικράτεια τῶν νεραίδων. Ὁ ἔξω χώρος εἶναι μακρινός, δεινός, παραδεισένιος καὶ βέλαια, πρὸ ἐπικίνδυνος ἀπ' ὅ,τι μοιάζει, ἀφοῦ εἶναι πάντα δίπλα στὸν ἀνθρώπινο κόσμος: οἱ νεραϊδόκηποι, τὰ νεραϊδόβουνα, ὁ νεραϊδόσπηλος, τὸ πυκνὸ δάσος, τὰ καθάρια ποτάμια, ἡ βαθιὰ θάλασσα, ὁ ἀέρας, ὁμοῦ καὶ τὸ ἄλῶν, ὅπου στήνουν τὶς τάβλες τους τὸ καταμεσήμερο, καὶ οἱ μύλοι καὶ τὰ χάνια, τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια, τὰ λουτρά, οἱ δρόμοι οἱ πλατεῖες καὶ ὁλος ὁ χώρος ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι τὶς νυχτερινές ὥρες, τὸ ἔξω ἀνήκει στὴ δικαιοδοσία τῶν νεραίδων. Ἐκεῖ εἶναι πανταχοῦ παρούσες, παρόλο πού προτιμοῦν ὀρισμένους χώρους καὶ ὀρισμένες ὥρες γιὰ νὰ κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους στοὺς ἀνθρώπους: τὸ ντάλα μεσημέρι, πού ὁ ἥλιος χτυπᾷ κατακούτελα καὶ ζαλίζει τοὺς ἀνθρώπους, καὶ τὰ μεσάνυχτα, πού ἡ νύχτα σκεπάζει τὸν τόπο μὲ τὰ σκοτάδια τῆς καὶ τυφλώνει τοὺς ἀνθρώπους.

Τὰ ὄρια, ὁ χώρος ἀνάμεσα στὸ ἔξω ἀπὸ τὸ μέσα, εἶναι διφορούμενος χώρος γιὰ τὶς νεραίδες (ὅπως καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους). Τὰ ὄρια ἀνακόπτουν τὴ δράση τους·

π.χ. «Οἱ νεραίδες πηγαίνουν Ἰσα μὲ τὴ Χαλκόβρυση καὶ τὸ Κακὸ Ρέμα καὶ παραπέρα δὲν πᾶνε, γιὰτὶ Ἰσα μὲ κ'εἶ εἶναι τὸ δριό τους. Καὶ ξέρεις, κάθε ἀερικό ἔχει τὸ δριό του, πού δὲν μπορεῖ νὰ πάει μακρύτερα». (Π.Π. ἀρ. 693: Ἀρκαδία).

Ὅταν ἀναστέλλεται ἡ διαχωριστικὴ λειτουργία τῶν ὄριων, τότε οἱ νεραίδες εἰσέρχονται στὸν ἄνθρωπο τὸ μέσα·

π.χ. στὰ πανηγύρια, ὅταν ἀνοίγουν τὰ «ὄρια» τῆς κοινότητας γιὰ νὰ γίνουν δεκτοὶ οἱ ξένοι, ἐρχονται καὶ οἱ νεραίδες καὶ χορεύουν ἀόρατες· τὶς βλέπουν μόνον οἱ ἀλαφροίσκιωτοι.

π.χ. «Στοῦ Ἀη Γιώργη στ' ἄλῶνια, τὸ καλοκαίρι πού ἀλωνίζον τὰ γεννήματα, ἐρχονται Νεραίδες μὲ διάφορα ὄργανα καὶ χοροῦν. Πολλοὶ ἀκοῦν τὰ ὄργανα, μὰ δὲν βλέπουν τίποτε». (Π.Π. ἀρ. 700: Βρέστενα Λακεδαιμόνος).

Ὁ ἴδιος κανόνας ἰσχύει καὶ κάθε φορὰ πού μιά νεραίδα εἰσέρχεται

στὴν κοινότητα διὰ τοῦ γάμου τῆς (ἢ τῶν σχέσεών τῆς) μὲ κάποιον ἄντρα ὁ ὁποῖος λειτουργεῖ ἔτσι ὡς μεσολαβητὴς γιὰ τὴν «ὀμαλή» ὑπέρβαση τῶν ὄριων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι ὀρισμένες φορὲς οἱ νεραίδες ταυτίζονται μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἐλέγχουν τὰ ὄρια ἑνός τόπου.²¹

π.χ. ἐμφανίζονται ὡς καλὰ στοιχεῖα τοῦ τόπου-τῆς κοινότητας: «Ἡ Λαστιώτισσα Νεραίδα πού ἀγαποῦσε τοὺς Λασταίους μεσίτευε γι' αὐτοὺς στὶς ἄλλες νεραίδες» (παρ. 714: Λάστα Γορτυνίας). Ἄλλοι ἀναφέρονται «νεραίδες τοπικές καὶ νεραίδες ξενικές».²²

Ἡ εἶναι τὰ στοιχεῖα ἑνός ἐπιμέρους χώρου:

«Οἱ Νεραίδες δὲν εἶναι τὸ ἴδιο ὅλες, μόν' ἄλλες εἶναι βουνίσσιες καὶ ἄλλες θαλασσινές. Οἱ βουνίσσιες ἐχθρεύονται τὶς θαλασσινές καὶ κάθε Σάββατο κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ βουνά, καὶ οἱ θαλασσινές βγαίνουν ἀπ' τὴ θάλασσα καὶ πολεμοῦν...» (Π.Π. ἀρ. 659: Καλαμάτα).

Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ συγκεκριμένος χώρος πού τοὺς ἀνήκει καθίσταται ἀπαγορευμένος καὶ ἀποκτᾷ ἱερό καὶ μαγικὸ χαρακτήρα γιὰ ὄσους θέλουν νὰ τὸν πλησιάσουν:

«Μιά ὥρα κάθε νύχτα τὸ νερό κοιμᾷται ἡσυχῶ... ὅποιος θέλει νὰ πιεῖ νερό πρέπει νὰ τὸ ταραξέι, γιὰτὶ ἀλλιῶς...» (Π.Π. ἀρ. 662: Κρήτη), «Σὲ κάθε πηγὴ εἶναι καὶ μιά Πευγαδίστρα. Κι ὅταν καμιά κόρη ἢ γυναίκα πηγαίνει πολὺ πρῶι, τὴ χαιρετᾷ σιγανὰ...» (Π.Π. ἀρ. 669: Οἶνόν Πόντου), «Σὲ μιά σπηλιά τοῦ βουνοῦ Μπούρινου σταλάζει νερό, καὶ αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ βυζιά τῶν Νεραίδων πού βρίσκονται ἐκεῖ καὶ γιὰτρεῦει κάθε ἀρρώστια...» (Π.Π. ἀρ. 683: Κοζάνη).

Ἡ, ἀκόμη, εἶναι στοιχεῖα πού στοιχειώνουν μὲ τὴν ἐχθρική ἐπέμβασή τους κάποιον τόπο καὶ τὸν καταστρέφουν:

«Δὲν εἶναι σωστός μῆνας πού μιά Νεραίδα ἔκανε μεγάλες καταστροφές στὸ χωριὸ Ἀνάθεμα. Ἦταν χονδρὴ σάν κατάρτι καρβιού, ἔτρεχε στὸν ἀέρα σὰ σαῖτα, κολυμποῦσε στὴν θάλασσα σὰ δελφίνι, πηδοῦσε ἀπ' τὸ 'να βουνὸ στὸ ἄλλο». (Π.Π. ἀρ. 695: περιοχὴ Ἀργολίδας).

Τὰ δεδομένα καὶ οἱ πληροφορίες πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω εἶναι σχετικὰ περιορισμένα.²³ μᾶς ἐπιτρέπουν, ὅστόσο, νὰ προχωρήσουμε σὲ μιά πρώτη προσέγγισι στὴ νεοελληνικὴ μυθολογία τῶν ἐξωτικῶν καὶ τῶν οἰκόσιτων γυναικῶν. Τὰ διαγράμματα (I καὶ II), πού ἀκολουθοῦν, δείχνουν σημαντικὰ τὴν ἀσάφεια τῶν (ιδεολογικῶν) ταξινομήσεων, ὅταν αὐτὲς τίθενται σὲ κοινωνικὴ χρῆσι.

20. Εἶναι ἐνδεικτικὸ πὼς, παραδειγματὸς χάρη, ἀπὸ τὶς 804 παραδόσεις γιὰ νεραίδες πού παρατίθενται στὸν Α' τόμο τῶν *Παραδόσεων* τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, μόνον σὲ δύο ἀναφέρονται νεραῖδοι ἐραστὲς γυναικῶν (ἀρ. 787 καὶ 788) καὶ ἴσως καὶ σὲ μιά τρίτη (ἀρ. 789).

21. Βλ. Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος. Ἡ ὀργάνωσι τοῦ χώρου στὸν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ *Λαογραφικὰ Μελετήματα*, ὀπ. παραπ., σσ. 41-55. Βλ. ἐπίσης γενικότερα καὶ τὴ μελέτη τῆς Τά σημάδια τοῦ τόπου ἢ ἡ λογικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου *Λαογραφικὰ Μελετήματα*, ὀπ. παραπ., σσ. 15-40.

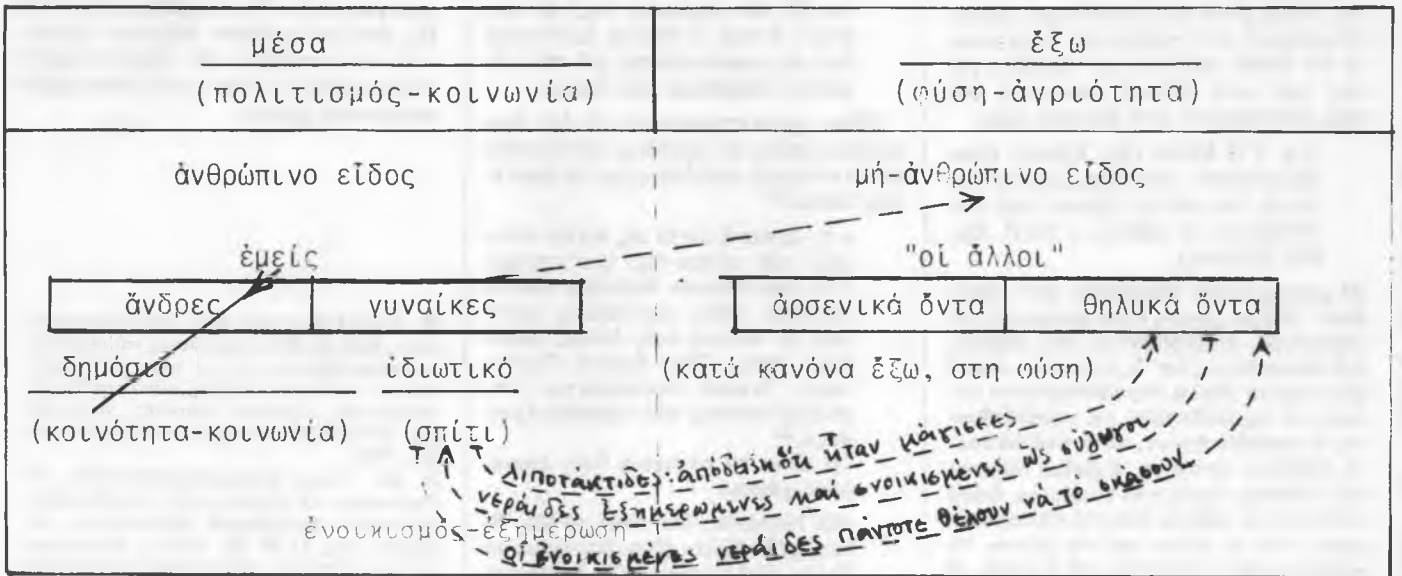
22. Λογουχάρη βλ. παράδοσι ἀρ. 2 Βίος, ὀπ. παραπ., σελ. 425. Πρβλ. ὁμοῦ καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ Κυριακίδου γιὰ σύγχυσι μὲ ἄλλους δαίμονες: τὰ στοιχεῖα (βλ. παραπάνω σημ. 17).

23. Σ' αὐτὴν τὴν φάσι τῆς ἐρευνας χρησιμοποίησα, ὅστερα ἀπὸ μιά πρώτη ἐπιλογὴ, πολὺ λίγα ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ περιορισμένες πηγές λαογραφικοῦ ὕλικου. Ὅστόσο, σὲ μεταπτυχιακὸ σεμινάριο, προχωρήσαμε στὴν ἀνάλυσι καὶ ἄλλων δεδομένων (παραδόσεις, παραμῦθια, τραγούδια, παροιμιακὲς ἐκφράσεις) ἀπὸ διάφορες πηγές (δημοσιευμένες καὶ ἀρκετὲς ἀδημοσίευτες συλλογές λαογραφικοῦ, ἀνθρωπολογικοῦ, φιλολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ὕλικου). Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὶς, περισσότερο ἢ λιγότερο σχετικὲς μὲ τὸ θέμα, μεταπτυχιακὲς διατριβές τῶν Ἑλένης Γκόννη (γιὰ τὰ τραγούδια 'τῆς ἀπαρνημένης'), Στέλλας Τσιροπινᾶ (γιὰ τὶς σχέσεις τῶν φύλων στὰ παραμῦθια τῆς Χίου), τὶς μεταπτυχιακὲς ἐργασίες τῶν Ἑλλης Φιλοκῦπρου (μορφές τῆς οἰκογένειας στὰ παραμῦθια) καὶ Λευτέρη Λεοντίου (οἱ σχέσεις τῶν φύλων στὰ ἐρωτικὰ τραγούδια τῆς Κύπρου), καθὼς καὶ τὴ μεταπτυχιακὴ ἐρευνα τῆς Παυλίνης Γραϊκοῦ (σχετικὰ μὲ τὰ παραμῦθια γιὰ νεραίδες).

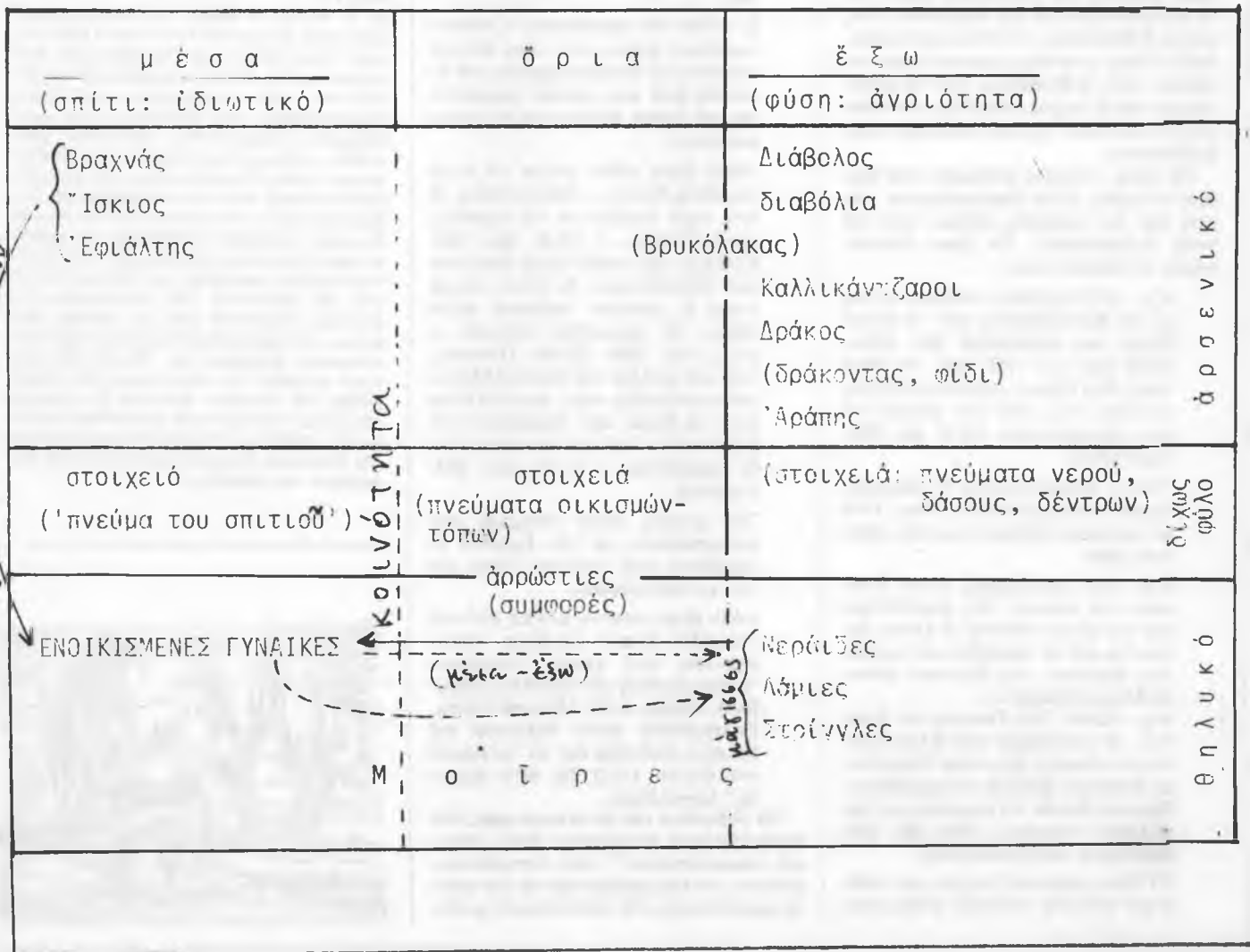

Νόρα Σκουτέρη

I. 'Η κατά φύλα κατανομή των «ειδών» (εμείς/οί άλλοι)

I. 'Η κατά φύλα κατανομή των «άλλων όντων» στον χώρο

Οι αιώνιες «νύφες» και οι ύποταγμένες νοικοκυρές των ανδρών: η δύναμη των μύθων

Είναι χαρακτηριστική η γενική άποψη στην παραδοσιακή κοινωνία πώς οι άνδρες όταν κυκλοφορούν μέσα και έξω από τα όρια της κοινότητας (π.χ. πλατεία, δρόμοι, χωράφια, άμπελια, θάλασσα, δάσος, ταξίδι κ.τ.λ.) τό κάνουν γιατί έχουν κάποιο συγκεκριμένο σκοπό και έπιτελούν πάντα κάποιο έργο. Αντίθετα θεωρείται πώς οι γυναίκες δέν έχουν λόγο να κυκλοφορούν δίχως έπιτήρηση «έξω» από τό σπίτι, και όταν τό κάνουν πάντα «χαζεύουν» ή «χαζολογούν», «τριγυρνούν άσκοπα», «είναι σοκακτσούδες», «ξεπορτίζουν», «γυρίζουν έξω», «παίρνουν τούς δρόμους». (Λίγη ευαισθησία άνακαλύπτει τίσ ίδιες άκριβώς αντίληψεις και στό σύγχρονο νεοελληνικό βίο).

Σύμφωνα μ' αυτή τήν άποψη, οι άνδρες πρέπει να είναι δυνατοί και πρακτικοί, συνεπείς και λογικοί· μπορεί, βέβαια, να παρασυρθούν από τίσ γυναίκες, αλλά άν φανούν άρκετά δυνατοί άποκαθιστούν τό όνομά τους και τόν άνδρισμό τους. Για όσους δέν ταιριάζουν σ' αυτήν τήν εικόνα, ύπάρχει ή εξήγηση: «έχουν χάσει τά μυαλά τους» και τόν άνδρισμό τους εξαιτίας τής σχέσης πού είχαν κάποτε μέ δόλια θηλυκά. Έτσι ή άνικανότητα των ανδρών άποδίδεται άμέσως στή γυναικεία σεξουαλικότητα και έμμέσως στή γυναικεία πονηριά· είναι χαρακτηριστικό ότι αυτό πού οι νεράιδες άφαιρούν από τούς άνδρες είναι εκείνες άκριβώς οι «φυσικές» τους ιδιότητες πού τούς καθιστούν όλοκληρωμένα κοινωνικά άτομα: ή φωνή, τό λογικό, ό άνδρισμός, ή ζωική δύναμη, ή ζωή. Οι γυναίκες, από τήν άλλη, θεωρούνται πώς είναι «άπό τή φύση τους» έπιρρεπείς στό φευγικό και τήν περιπλάνηση· άκόμη κι όταν πλένουν στό ρέμα ή δουλεύουν στό χωράφι και σ' άμπέλι είναι έλαφρόμυαλες, φλύαρες, άδιάφορες κι αστόχαστες. Μόνο μέσα στό σπίτι, όταν άσχολούνται μέ τά «γυναικεία έργα» και τά παιδιά τους, παίζουν τόν κοινωνικό τους ρόλο· στή γειτονιά «δέν κάνουν άλλο άπ' τό να κουτσομπολεύουν», όταν κυκλοφορούν στους δημόσιους χώρους θέτουν σέ κίνδυνο τήν τιμή των ανδρών τής οικογένειάς τους και όταν βγαίνουν έξω από τήν κοινότητα τίθενται έν άμφιβόλω και οι ίδιες· άπόδειξη οι νεράιδες πού κυκλοφορούν έξω κι οι στρίγγλες πού γίνονται οι μοναχικές γυναίκες.

Σ' αυτό τό μοντέλο για τή μορφολογία τής κατά φύλα συμπεριφοράς, ό άνδρας παρουσιάζεται να διευθύνει τόν μέσα κόσμο και να προσπαθει να τακτοποιήσει τόν έξω κόσμο (τήν φύση) σύμφωνα μέ τά πρότυπα τής κοι-

νωνίας: στόν ένα κόσμο κρατά κάτω από τόν άπόλυτο έλεγχο του τίσ γυναίκες και τά παιδιά· στόν άλλο, τόν έξω κόσμο, έξημερώνει εκείνες τίσ γυναίκες πού προσφέρονται ως τέλειες εκπρόσωποι του φύλου τους και του γεννούν τέλεια παιδιά, ένω άποφεύγει ή έξοντώνει όλα τά άλλα, κατά φύλα ή καθ' ηλικίαν αντίπαλα (του), έξωτικά όντα. Στο ίδιο μοντέλο, ή γυναίκα άντιπροσωπεύει για τόν άντρα και άρα για τήν κοινωνία τόν κίνδυνο, έπειδή παριστάνεται να παραμένει στενά δεμένη μέ τήν (άγρια) φύση τής και έπειδή τείνει πάντα, είτε τό θέλει είτε όχι, να φυσικοποιεί τήν κοινωνία. Κάθε γυναίκα, άκόμη και ή καλύτερη, είναι «άπό τήν φύση τής» έτοιμη να ξεπορτίσει. Κάθε άνδρας, ιδίως έπιθυμητός, μπορεί να πέσει θύμα μιας γυναίκας πού τόν παρασέρνει, άν δέν άντισταθει, μακριά από τόν «όμαλό» κοινωνικό του προορισμό, μακριά άπ' τό σπίτι του, στήν καταστροφή ή στόν θρίαμβο.

Η κυριαρχία των ανδρών σ' αυτό τό σχήμα είναι άπόλυτη και στηρίζεται κυρίως στόν έλεγχο των πηγών έξουσίας στήν κοινωνία, δηλαδή στόν έλεγχο των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής και άναπαραγωγής. Ο άνδρας όφείλει έξ όρισμού να έλέγχει και τόν μέσα χώρο και τόν έξω χώρο και να κρατά άπόλυτα σαφή τά όρια τους. Αλλά καθαυτά όμως τό μέσα και τό έξω είναι χώρος θηλυκός: τό μέσα είναι ό σωστός, ό πρέπειν χώρος για τίσ γυναίκες και τό έξω είναι άπρεπής και άκατάλληλος χώρος για γυναίκες. Οι οικόσιτες γυναίκες (μητέρες, σύζυγοι, θυγατέρες) είναι σωστές γυναίκες όταν παραμένουν οικόσιτες· οι έξωτικές γυναίκες είναι επικίνδυνες και άκατάλληλες, αλλά όταν τίσ δαμάσει κανείς γίνονται οι τελειότερες σύζυγοι-μητέρες και κάνουν τά τελειότερα παιδιά, όμως θέλουν να φύγουν. Και, άφου είναι σχεδόν άκατόρθωτο να κρατήσει κανείς ένοικισμένη μια έξωτική γυναίκα, είναι προτιμότερες οι «κανονικές» οικόσιτες γυναίκες πού ή μετριότητα τους έπιτρέπει τουλάχιστον στους άντρες να τίσ κρατούν μέσα μέ πολύ λίγη προσπάθεια. Τό σχήμα αυτό εξηγεί (σχεδόν) τά πάντα: καθώς «φτιάχνεται» στήν πράξη, χρησιμεύει, όταν χρειάζεται, σαν «έσωτερικός οργανισμός» για τή θέση και τούς ρόλους των ανθρώπων στήν κοινωνική ταξινόμηση· άλλοτε, πάλι, προσφέρει έτοιμες άπαντήσεις για να εξηγηθει εκ των ύστερων και εκ του άσφαλους ή κοινωνική κατάσταση· κι άλλοτε, χρησιμοποιείται ως οδηγός (ένα είδος προφορικού *Malleus maleficarum*)²⁴ για τόν άμεσο έντοπισμό των κινδύνων και των τυχόν άνωμαλιών πού δημιουργούνται κατά τή λειτουργία τής κοινωνίας.

Η μυθολογία, λοιπόν, του έξωτικού (έξωτερικού) κόσμου στήνεται πάνω στις κατά φύλα διακρίσεις. Ο κόσμος του έξω συναρτάται άμέσως μέ τόν κόσμο του μέσα, σαν καθρέφτης πού άντανακλά στρεβλωμένον ιδιόρρυθμα τόν κόσμο του νοικοκυριού. Μεσολαβητής των δύο κόσμων (πού είναι ένας κόσμος) είναι ό άνδρας: ό κυρίαρχος, δαμαστής του άγριου έξω και διά του γάμου κυρίαρχος του μέσα κόσμου. Η εικόνα του έξω είναι άντιπατική: τό θηλυκό και ή θηλυκότητα είναι κυρίαρχα διά τής σεξουαλικότητας παντού έξω στή φύση, γι' αυτό πρέπει να ύποταχθούν, να άλλοτριωθούν· οι νεράιδες είναι τό μέσο τής ευτυχίας και τής ευμάρειας για τούς ανθρώπους (για τούς άντρες), αλλά χρήστες αυτού του «πλούτου», πού έχει άποκλειστικά κοινωνικό άντίκρουμα,²⁵ είναι μόνον αυτοί πού κατέχουν τό μέσο για τήν άπόκτησή του.

Πάνω σ' αυτές τίσ διφορούμενες κοινωνικο-σεξουαλικές κατηγοριοποιήσεις στήνεται τό σύστημα τής κοινωνικής όργάνωσης πού διατρέχει τό σύνολο τής ζωής (τίσ καθημερινές, τίσ τελετουργικές, τίσ ιδεολογικές, τίσ θε-

24. *Malleus maleficarum* (Η σφύρα των κακοποιών δαιμόνων), 1486: ή πιό σημαντική διατριβή περί δαιμονολογίας, πού προσέφερε στήν παλική Έκκλησία έναν πολύτιμο οδηγό για τή συστηματοποίηση και τήν καθολικοποίηση του «κυνηγιού των μαγισσών». Η γραπτή παράδοση βέβαια έχει τούς δικούς της άπόλυτους τρόπους έπιβολής και καταστολής, όμως και ή προφορική παράδοση έχει τούς δικούς της άνάλογους τρόπους, και ίσως ή δύναμή της όφείλεται άκριβώς στό ότι οι κανόνες δέν είναι συγκεκριμένοι και άπόλυτοι· ό μεταπολεμικός μακαρθισμός έδειξε πώς αυτό του είδους τά κυνήγια είναι πάντοτε δυνατά, άκόμη και όταν δέν ύπάρχουν έγχειρίδια για τούς κυνηγούς και τά θύματα. Οι διάχυτες και άόριστες, έν προκειμένω, παραδόσεις για τίσ νεράιδες και ή γενική ασάφεια τής (νεοελληνικής) παραδοσιακής μυθολογίας έπιτρέπει τήν εφαρμογή μιας προληπτικής «λογοκρισίας» στή συμπεριφορά ανθρώπων και ιδιαίτερα των γυναικών.

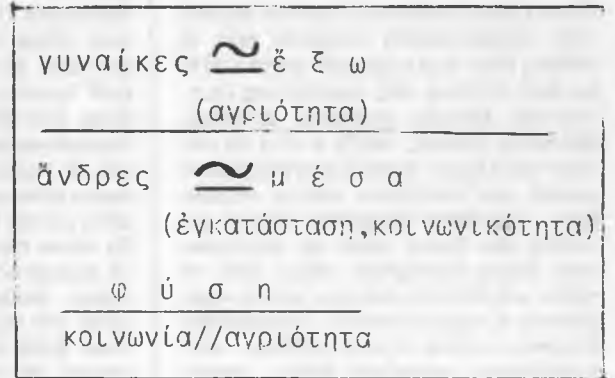
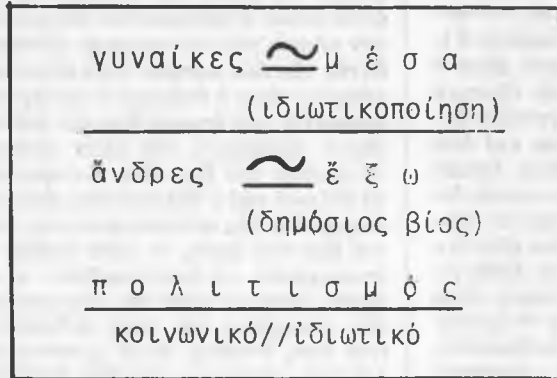
25. Ο «πλούτος» (όποιαδήποτε μορφή κι άν έχει: χρυσάφι και πολύτιμα ύλικά, δόξες και τιμές, τύχη και ύγεια, όμορφιά και ένδεχομένως: άθανασία) άνήκει στα δαιμονικά όντα πού είτε γνωρίζουν πού βρίσκεται ό θησαυρός είτε τούς έχει άνατεθει ή φύλαξη του, αλλά ποτέ δέν τόν χρησιμοποιούν τά ίδια· απλώς μπορούν να εκχωρήσουν τήν πληροφορία σχετικά μέ τήν άνεύρεση του πλούτου ή και να χαρίσουν τήν χρήση του στους ανθρώπους. Άλλωστε ό «θησαυρός» είναι πλούτος, δηλαδή έχει αυτήν τήν ανταλλακτική άξία μόνον στόν συγκεκριμένο κάθε φορά κόσμο των ανθρώπων πού στηρίζει τή λειτουργία του στήν έννοια τής σπανιότητας. Βλ. γενικά για παραδόσεις περί θησαυρών Γ. Α. Μέγας Παραδόσεις περί θησαυρών *Λαογραφία* 4(1913-14) 22-34 και Στ. Π. Κυριακίδης Παρατηρήσεις, όπ. παραπ.

Νόρα Σκουτέρη

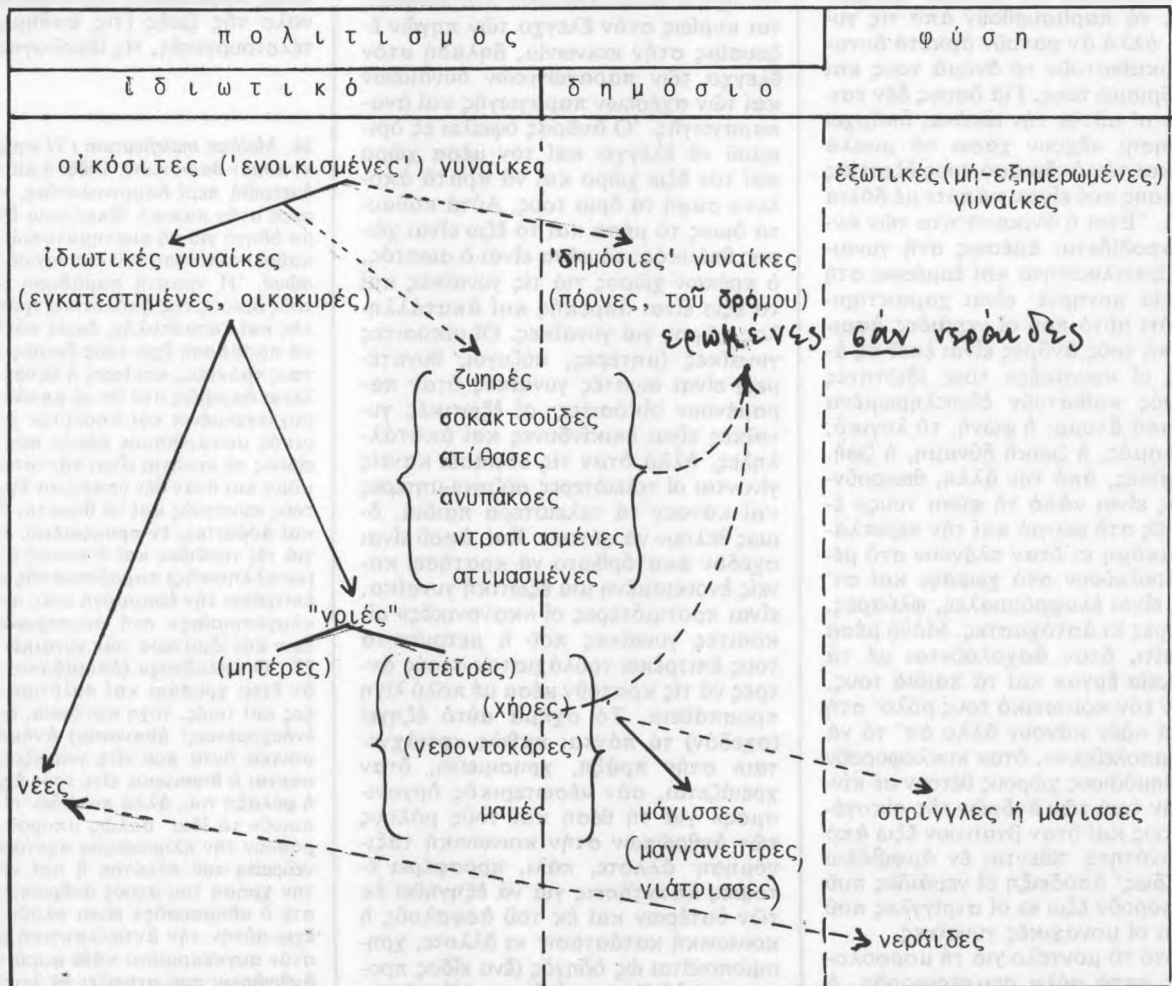
ωρητικές πρακτικές) στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία. Τά δύο δια-

γράμματα που ακολουθούν (III και IV) επιχειρούν να δείξουν τό ιδεολογικό

σχήμα αὐτῆς τῆς κατά φύλα μυθολογίας στή βάση τῆς ἀντίθεσης μέσα/ἔξω.

IV. Τά ὄρια τοῦ γυναικείου χώρου: ἀπό τήν ιδιωτικοποίηση στή φυσικοποίηση καί ἀντιστροφή vs. (ἀνδρικός χώρος = τό δημόσιο, ὁ πολιτισμός, ἡ κοινωνία)

Σημείωση Τά σύμβολα σημαίνουν: \rightarrow = εἶναι \dashrightarrow = μπορεῖ να γίνουν

"Ἐτσι, ὅποια γυναίκα παρασύρει τόν ἄνδρα-σύζυγο ἔξω ἀπό τόν ιδιωτικό

χώρο τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογένειας ταυτίζεται μέ νεράιδα. "Ὅσον ἀφορᾷ

τίς γυναίκες, ο δημόσιος χώρος ταυτίζεται ιδεολογικά με τον έξω κόσμο· όποια γυναίκα κυκλοφορεί δημόσια είναι σά να ανήκει έξω στην αγριότητα, εκεί όπου αποδεικνύεται τό «φύσιν πονηράν μεταβαλῆν οὐ ράδιον». Για τίς γυναίκες τῆς παραδοσιακῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὁ πολιτισμὸς σταματᾶ στό σπίτι· ἡ συγκεκριμένη ιδεολογία ἐκχωρεῖ στόν πολιτισμὸ τῶν γυναικῶν μόνον τόν ιδεολογικῶς ἀκαθόριστο, πλῆν ὕλικῶς (περι)ορισμένο, χώρο τοῦ *ιδιωτικοῦ*.

π.χ. Ἐνα παραμῦθι λέει γιά μιά γυναίκα πού τῆς πέθαιναν τά παιδιά τῆς καί ἡ μάγισσα τῆς εἶπε νά βρεῖ μιά ἀπρίκατη (ἀπικρατή) κόρη γιά νά τῆς μάψει τό πρώτο πουκάμισο τοῦ νεογέννητου τῆς. Πάει σέ μιά βασιλοπούλα πού μόλις εἶχε παντρευτεῖ καί θεωροῦνταν πανευτυχῆς. Αὐτὴ γέλασε καί τῆς εἶπε νά κρυφτεῖ γιά νά διαπιστώσει μέ τά μάτια τῆς πόσο εὐτυχισμένη εἶναι. Τό μεσημέρι σά γύρισε ὁ βασιλιάς ξέντυσε τῆ γυναίκα τοῦ καί τὴν ἔδειρε ἀνηλεῶς. Ἡ γυναίκα τότε ἔφυγε περίλυπη καί γύριζε στό δάσος, ὅταν συνάντησε μιά ἀπρίκατη στήν ἀπλή ζωὴ τῆς βοσκοπούλα. Αὐτὴ τῆς ἔρραψε τό πουκάμισο πού ἔδωσε ζωὴ στό παιδί τῆς γυναίκας. (Περὶληψη τῆς ἀθηναϊκῆς παραλλαγῆς τοῦ παραμυθιοῦ πού δημοσίευσε ὁ Δ. Καμπούρογλου, *ὄπ. παραπ. τόμος 3, παράρτ., σελ. 1*).

Ἐνα πρώτο συμπέρασμα θά μπορούσε νά εἶναι πῶς: γυναίκες «μέσα» καί γυναίκες «έξω», γυναίκες οἰκόσιτες καί γυναίκες ἐξωτικές, γυναίκες πραγματικές καί γυναίκες φανταστικές, γυναίκες ιδιωτικές καί γυναίκες δημόσιες, γυναίκες νέες καί γυναίκες γριές, κάθε γυναίκα, πρέπει ὅπωςδήποτε νά κρατηθοῦν μέσα ἢ μακριά ἔξω. Ὁ χώρος πού πρέπει νά κρατηθεῖ ἄθικτος εἶναι ὁ ἀνδρικός χώρος, ὁ δημόσιος χώρος, μέ δύο λόγια, ὁ πολιτικός χώρος τῶν ἀποφάσεων καί τοῦ ἐλέγχου, ὁ κατεξοχὴν κοινωνικός χώρος.

Εἶναι σαφές πῶς ἡ ιδεολογία τῆς κατά φύλα ἀνισότητος μιλιέται, ἐκφράζεται καί σέ μεγάλο βαθμὸ βιώνεται μέσω μιᾶς γλώσσας τοῦ χώρου. Χωρικές κατηγορίες, διακρίσεις καί συμβολισμοὶ δομοῦν τίς ἀντιλήψεις περὶ ἀνδρισμοῦ καί θηλυκότητος καί, μέ τὴ σειρά τους, δομοῦνται μέσα ἀπὸ τίς κατά φύλα διακρίσεις. Δύσκολο νά πῆ κανεὶς τί πρότερον (ἄλλωστε, σ' αὐτὴν τὴν φάση ἔνα τέτοιο ἐρώτημα θά ὀδηγοῦσε σέ ἄλλες κατευθύνσεις). Ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ ὅμως εἶναι πῶς ἡ ἐξουσία στήν παραδοσιακὴ ἑλληνικὴ κοινωνία δομεῖται καί ἐκφράζεται μέσω μιᾶς χωρο-σεξουαλικῆς «γλώσσας». Μιᾶς γλώσσας τοῦ χώρου πού ἔχει φύλα καί πού, ὄπως ὀ-

λες οἱ κοινωνικές (τουλάχιστον) «γλώσσες», στηρίζεται καί αὐτὴ σέ ἀντιθέσεις. Ἐντιθέσεις πού δηλώνουν μιά ξεκάθαρη ἀνισότητα: π.χ. πάνω/κάτω, ψηλά/χαμηλά· ὁμως καί ἀντιθέσεις πού δέν εἶναι πάντοτε ξεκάθαρα καί ἀναλλοίωτα φορτισμένες μέ κοινωνικό μήνυμα, τουλάχιστον ἐκ πρώτης ὄψεως, ὄπως π.χ. ἔδω/ἐκεῖ, μέσα/ἔξω· καί, τέλος, ἀντιθέσεις πού ἐμφανίζονται ὡς σαφείς καί ἀπόλυτες, ἐνῶ εἶναι δομικὰ διαφορούμενες καί ἀσαφείς, ὄπως π.χ. ἰδιωτικό/δημόσιο. Πάντως, οὐδέτερες, λανθάνουσες ἢ διαφορούμενες, οἱ χωρικές ἀντιθέσεις εἶναι φορτισμένες μέ κοινωνικά νοήματα στήν ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ κοινωνία, νοήματα πού προσφέρουν χωρική «ὑπόσταση» στοὺς ἀνθρώπους ἀνάλογα μέ τό φύλο τους, τὴν ἡλικία τους (καί γενικότερα τὴν κοινωνική τους ταυτότητα), παρέχοντας σέ κάθε ἕναν καί σέ κάθε μιά μόνον τόν χώρο ἐφ' ὃ ἐτάχθη.

Αὐτὴ ἡ ιδεολογία (ἀντανεκλαστική, ρεαλιστικὰ ἀντιστραμμένη, διαθλασμένη ἢ σατανικά διαστρεβλωμένη ἀπὸ κάποιους μάγους τῆς κοινωνικῆς ἐξουσίας) ἢ συγκεκριμένη, πάντως, ιδεολογία ἐγκαθιστᾶ ἀπόλυτες ταξινομήσεις πού «μιλοῦν» γιά τὴν κοινωνία καί τὴν τάξη τῆς διαιρώντας τόν κόσμο σέ παγωμένα καί παγωμένα σχήματα. Ταυτόχρονα λειτουργεῖ ὡς καθολικό (καὶ δλοκληρωτικό) σύστημα ἐρμηνείας, καλύπτοντας μέ ἀδιαφάνεια τίς ἐγγενεῖς ἀσάφειες καί ἀντιφάσεις καί μὴ ἐπιτρέποντας (παρὰ μόνον προσωρινὰ καί *ad hoc*) τὴν ἀμφισβήτηση τῆς δεδομένης τάξης. Πρόκειται γιά μιά ιδεολογία πού, χρησιμοποιώντας ἕνα ἰδιοσυστάτο κρᾶμα μυθικοῦ, ἱστορικιστικοῦ καί πρακτικοῦ λόγου, κατασκευάζει ἕνα *savoir* νινγε καί ἕνα *savoir faire* πρὸς κοινωνικὴν χρῆσιν: λογουχάρη, παραμῦθια «γιά νεράιδες καί ἐξωτικά ὄντα»· ἢ διηγῆσεις «ἐγὼ, παιδίμ' ἐν εἶδα ποτῆς μου τέτοια πράματα ἀκουστὰ ἔχω μόνον» καί «λένε τάχατες» καί «ἀκού νά δεῖς γιατί» καί «Ἡ Μάρω πού μέ τά μολόγησε καί μένα τὴν ἄκουσε μέ τ' αὐτιά τῆς»· ἢ παραδόσεις «πῶς στήν τάδε περιοχὴ στό τάδε σημεῖο ζοῦν ξωτικά»· ἢ ἱστορίες, ὄπως ὅτι «ὁ δεῖνα συνάντησε μιά νεράιδα, ἢ κόρη τοῦ τάδε μαράθηκε καί πέθανε»· ἢ ἀπορίες, ὑπονόμενα καί παραινέσεις «πῶς ὀποια ξεπορτίζει πού ἄραγε πηγαίνει, γιατί ἢ τάδε εἶναι τόσο χρυσοχέρα ἢ γιατί ὁ δεῖνα πλοῦτισε κι ἔγινε σπουδαῖος, μὴ βγαίνεις ἔξω καλοῦ κακοῦ, ἐκεῖνος πού πάει γυρευόντας βλέπει τί παθαίνει». Κυριολεκτικὰ μιά παραδοσιακὴ «γενική χρηστομάθεια».

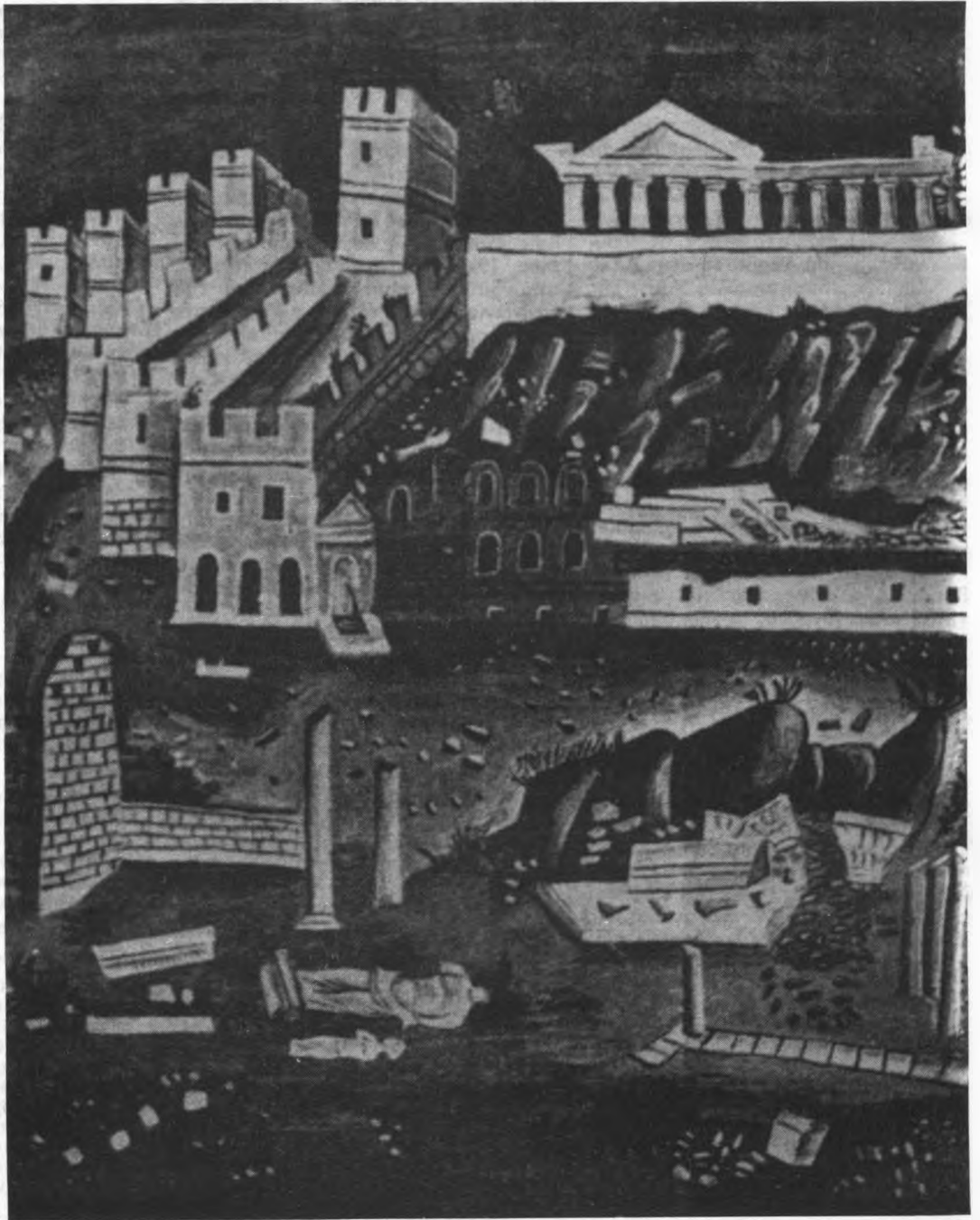
Σ' αὐτό τό σχῆμα, οἱ γυναίκες διαίρονται σέ δύο ἀντιτιθέμενες ὀμάδες (μία ὀρατῆ-πραγματικὴ καί μία ὀρατῆ-φαντασιακὴ), πού ἐμφανίζονται νά διεκδικοῦν τό ἴδιο πάντα μήλο: τοὺς

ἄνδρες ὡς συζύγους καί ἔραστῆς, δηλαδή ὡς ἄνδρες· αὐτοὺς πού προσδιορίζονται ὡς οἱ μόνοι ἐνδεδειγμένοι γιά νά ὀδηγήσουν μιά γυναίκα στήν κοινωνική ἢ τὴν φυσικὴ δλοκλήρωση. Κάθε ἀντίσταση στήν ἀνδρική κυριαρχία, κάθε ἀμφισβήτηση τῆς ἐπικυριαρχίας αὐτῆς τῆς ἀντίληψης παρεχέυεται καί ἐξηγεῖται διὰ τοῦ σχήματος: ὁ ὀρατος θηλυκὸς κόσμος φορτῶνεται τίς ἐνοχές πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν κατά φύλα κοινωνικὴ ἀνισότητα καί ὁ ὀρατός γυναικεῖος κόσμος ὕφίσταται τίς ἄμεσες συνέπειες αὐτῆς τῆς ἐνοχοποίησης πού ἐπιβάλλει τά μέτρα τῆς προληπτικὰ, στιγματίζοντας ὀλες τίς γυναίκες ὡς ὕποπτες, ὡς δυνάμει λιποτάκτιδες ἀπὸ τόν «κανονικό» κοινωνικό βίος. Πρόκειται γιά ἕνα καθολικὸ σύστημα ἐνοχοποίησης τῆς *θηλυκότητος*, ὄπου ἢ μυθικὴ διχοτόμηση τοῦ γυναικεῖου κόσμου σέ *ἔδω καί μέσα* καί σέ *ἐκεῖ πέρα καί ἔξω* (καθὼς καί οἱ περαιτέρω, ἢ σσονος ἐν προκειμένω σημασίας, διακρίσεις πού κατακερματίζουν τόν θηλυκὸ κόσμο: π.χ., παντρεμένες/ἀνύπαντρες, μητέρες/ἄτεκνες, κορίτσια καί παντρεμένες/χῆρες, λαϊκές/παπαδιές, νέες/γριές κ.τ.λ.), αὐτὴ ἢ μέθοδος τῆς συνεχοῦς διχοτόμησης²⁶ λειτουργεῖ ιδεολογικὰ καί ὕλικὰ γιά τὴν ἀναπαραγωγή τῆς ὕποτέλειας τῶν γυναικῶν. Οἱ γυναίκες ὕφίστανται τὴν ὕποτέλεια τῆς (μέσω τῆς ἐνοχοποίησης) ἰδιωτικοποίησῆς τους· τὴν ἐσωτερικεύουν ἢ καί συναινοῦν σ' αὐτὴν, ἀναπαράγοντάς τὴν σ' ἕνα βαθμὸ καί οἱ ἴδιες, καθὼς συμμετέχουν σέ διάφορες διαδικασίες κοινωνικοποίησης, ὄπου μαζί μέ ἄλλα πρότυπα, ἐπιβάλλεται καί τό πρότυπο τῆς ἰδανικῆς γυναίκας, πού δέν εἶναι βέβαια ἢ νεράιδα, ἀλλὰ ἢ «κανονικὴ» καθημερινὴ γυναίκα πού ὀρίζεται μόνον διὰ τοῦ γάμου («τοῦ πατρός τῆς» ἢ «τοῦ ἀνδρός τῆς»).

Ἡ δύναμη αὐτῶν τῶν μῦθων ἐγκείται στό ὅτι κατασκευάζουν, *ad hoc* καί *in perpetuum*, τέτοιες καί τόσες διακρίσεις, ὄστε ὁ καθένας καί κυρίως ἢ καθεμιά νά πιστεύουν πῶς δέν εἶναι *ἄλλοι/ἄλλες*, πῶς δέν ἀνήκουν στόν *ἄλλο* κόσμο, ἀλλὰ στόν *ἔδω*, στό *μέσα* ὄπου τά πάντα εἶναι κατεστημένα ἀπαρασάλευτα στόν τόπο τους κι ὁ καθένας νοικοκύρης στό σπίτι του, μέ τὴν κυρά του κυρία σ' ἕναν —κατὰ τ' ἄλλα— ὕποταγμένο χώρο.

26. Ἐνδεικτικὸ γι' αὐτὴν τὴν ιδεολογικὴ ἰσοπέδωση, πού στηρίζεται σέ ἀπόλυτα ἀντιθετικὲς κατηγοροποιήσεις, εἶναι τό ὅτι στήν τρέχουσα ἀργκὴ ὀνομασία *νεράιδα* ἢ *ξωτικό* δέν χαρακτηρίζεται μόνον τίς γυναίκες πού ἀσκώντας τό (κατὰ τὴν βικτωριανὴ ἠθική) ἀρχαιότερο ἐπάγγελμα τοῦ κόσμου» ἐμπίπτουν στόν ἀπόλυτο ὀρισμὸ τοῦ εἶδους «γυναίκα», ἀλλὰ καί ὄσους ἄνδρες δέν ἐμπίπτουν στόν ἀπόλυτο ὀρισμὸ τοῦ εἶδους «ἄνδρας».

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Επιμέλεια: Κωνσταντίνος...

Οι αρχαίοι Έλληνες...

Οι αρχαίοι Έλληνες...

Οι αρχαίοι Έλληνες...

«Τελευταῖος Πειρασμός» ἓνα ἐπικίνδυνο βιβλίον

τοῦ Βρασίδα Καραλή

Εἶναι περίεργο, ἀλλά ἀκόμη καί σήμερα, νά μιλάς γιά τόν Νίκο Καζαντζάκη συμβαδίζει μέ ἓνα κάποιο αἶσθημα ἐνοχῆς ἀπέναντι στά αἰώνια πιστεύω τῆς θρησκείας ἢ, ἐξ ἀντιθέτου, μέ μιά γεύση ἡρωισμοῦ ἀπέναντι στίς σκοταδιστικές ἐπιθέσεις τῆς ὀργανωμένης ἐκκλησίας. Καί τά δύο συναισθήματα, ἀναμφίβολα, συμβάλλουν, ἐκούσια ἢ ἀκούσια, σέ μιά ἄνευ ὄρων μυθοποίηση τοῦ ὀνόματός του, περιβάλλοντάς το μέ μιά αἶγλη ἀγωνιστική, ἢ μιάν ἀχλύ θρησκευτική, πού τόν ἀνυψώνει στά μάτια τῶν ἀνθρώπων εἴτε ὡς τήν πονηρία τοῦ Ἑωσφόρου, εἴτε ὡς τήν ἀγιότητα τοῦ προφήτη.

Τέτοιες καταστάσεις, φυσικά, θά ἄρresαν στόν Καζαντζάκη, ἰδιαίτερα κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του — ἐποχή κατά τήν ὁποία ἐγκατέλειψε τά μεγάλα ὀράματα τῆς νεότητάς καί τῆς ὠριμότητάς του καί μετατράπηκε σέ ἓναν φιλήσυχο γραφιά, πού ἀγωνιζόταν μέσα ἀπό τίς καλλιτεχνικές μορφές νά εἰκονογραφήσει τή σαρωτική του Ἀσκητική, ἢ νά ἀπλοποιήσει τή μεγαλειώδη του Ὀδύσεια. Βρισκόμαστε στήν ἐποχή τῶν μυθιστορημάτων του. Φυσικά, δέν ἐπιτρέπεται νά φέγουμε ὁποιοδήποτε συγγραφέα γιατί διάλεξε αὐτό καί ὄχι ἐκεῖνο τό ὕφος, γιατί διάλεξε αὐτό καί ὄχι τό ἄλλο θέμα. Γενικά μιλώντας ὅμως, τά μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη εἶναι προϊόντα κάμψης καί συμβιβασμοῦ, εἶναι ἔργα γεμάτα παραχωρήσεις στόν κυρίαρχο λόγο, τήν κυρίαρχη ἰδεολογία καί τήν ἐπικρατοῦσα κοινωνική δομή τῆς ἐποχῆς τους. Αὐτό τό γνώριζε πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Καζαντζάκης — καί γιά τό λόγο αὐτό σταμάτησε τήν αὐτοβιογραφία του στήν Ὀδύσεια, θεωρώντας «πάρρηγα» ὅλα τά μεταγενέστερα βιβλία του. Ἀλλά, τό γνώριζε ἐπίσης καί τό περιβάλλον του· καί γι' αὐτό τό κοινό καί οἱ ἐκδότες ἐπεφύλαξαν μιά θριαμβευτική ὑποδοχή στά μυθιστορήματά του πού πουλήθηκαν σάν ἀντιστασιακά τονωτικά σέ μιά ἀγορά πού ὑπέφερε ἀπό ἔλλειψη ἰδεῶν.

Ἀκριβῶς τότε συνέβη τό ὀξύμωρο: ὁ Καζαντζάκης νά ἐκτιμᾶται, νά κρίνεται καί νά ἐπικρίνεται γιά τά πιό συντηρητικά καί σχεδόν «ἀντιδρα-

στικά» ἔργα του, τόσο ἀπό τοὺς συντηρητικούς, ὅσο καί ἀπό τοὺς λεγόμενους προοδευτικούς. Φυσικά, ἡ ὀργάνωση πού ἀποκαλεῖται ἐκκλησία ἔχει κάθε λόγο νά μαίνεται ἐναντίον του. Μερικά βιβλία του, ὅπως λόγου χάρις ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός*, τῆς χαλᾶνε τό φαγητό πού σερβίρει στοὺς πιστοὺς τῆς, ἀφοῦ παρουσιάζουν τόν Χριστό μέ περισσότερο ἀλάτι ἀπ' ὅσο τόν λανσάρει ἐκείνη, προσθέτοντας καί λίγο αἰσθησιακό πιπέρι, λίγο περισσότερη φλόγα καί κάτι παραπάνω μελόδραμα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἓνα ρεῦμα μέσα στήν ἐκκλησία, οἱ λεγόμενοι νεορθόδοξοι κρατοῦν μιά ἀμήχανη σιωπή ἀνάμεσα στήν Σκύλλα τῶν διακηρύξεων τους γιά τό πρόσωπο, τήν ἑτερότητα καί ἄλλα ἤχηρά παρόμοια καί στήν Χάρυβδη τῶν ἀναλλοίωτων καί θεόπνευστων δογμάτων, πού σήμερα μόνο μέσα ἀπό πολυσέλιδα βιβλία πλασσάρουν στό εὐρύ κοινό, ὡς καινούργιοι ἀλιεῖς ἀνθρώπων. Τήν ἴδια στιγμή, οἱ προοδευτικοί πανηγυρίζουν πού ἓνας θεσμός καί ὀρισμένα πρόσωπα ξεμπροστιάζονται σάν τίς μωρές παρθένες, ἀνακαλύπτοντας ταυτόχρονα ἓνα νέο σύμβολο στόν ἀγῶνα κατά τοῦ σκοταδισμοῦ καί τῆς παπαδοκρατίας.

Ἡ ἱστορική ἀποτελεσματικότητα ὀρισμένων βιβλίων πολύ συχνά προσδίδει μιά νέα σημασία στό λόγο τους. Μέ τόν Καζαντζάκη ἔχει συνδεθεῖ ἓνας ἀφορισμός ἀπό Ἀνατολή καί Δύση, μιά καταδίωξη ἐκ μέρους τοῦ ἐπισήμου κράτους, μιά παρέμβαση τῶν κρατικῶν μικροσυγγραφέων γιά νά μήν τοῦ δοθεῖ τό βραβεῖο Νόμπελ. Ὅλα αὐτά προσθέτουν στά βιβλία του ἀέρα ἀντίστασης, ἀντίδρασης καί ἀγωνιστικότητας, ἀκόμα καί ὅταν προπαγανδίζουν ἀπερίφραστα τήν παθητικότητα, τήν καταπίεση καί τόν συντηρητισμό. Πολλοί ἀναγνώστες, δέν κατορθώνουν νά ξεπεράσουν τήν ἀτμόσφαιρα αὐτή, ζαλίζονται ἀπό τήν ὁσμή τῆς καί νομίζουν πῶς διαβάζουν τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ἢ κάποιο ἀθεϊστικό φυλλάδιο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Μολοντοῦτο, μιά προσεκτική ἀνάγνωση τῶν μυθιστορημάτων του, καί εἰδικά τοῦ *Τελευταίου Πειρασμοῦ*, μόνο γιά τό ἀντίθετο μπορεῖ νά μᾶς πείσει· ὅτι δηλαδή σέ αὐτά τά

Έργα ο Καζαντζάκης μετάλλαξε τό ριζοσπαστικό και κριτικό στοιχείο τών πρώτων του έργων σέ έναν υπερβατικό και μεταφυσικό στοχασμό πού τόν κατείχε σάν φάντασμα από τήν νεότητά του και από τόν όποιο, μόνο όταν συνέτρεχαν έξωτερικές συνθήκες σημαντικές, όπως ή σοβιετική επανάσταση και ή άνοδος του φασισμού, μπόρεσε νά απαλλαγεῖ.

Εἶναι ένδεικτικό άλλωστε ότι άρχισε νά γράφει τά μυθιστορήματα πού τόν έκαναν γνωστό μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μολοντί είχε και στό παρελθόν γράψει δύο σημαντικά έργα, τόν *Βραχόκηπο* και τόν *Τόντα Ράμπα* — έργα κάπως πειραματικά και άπροσάρμοστα πρós τό γενικό επίπεδο γραφής μυθιστορημάτων τής γλώσσας μας. 'Από τόν *Ζορμπά* άρχίζοντας και τελειώνοντας στό χειρότερο μυθιστόρημα τής λογοτεχνίας μας, τούς *Άδερφοφάδες*, ο Καζαντζάκης άκολούθησε μιά διαρκή πορεία άπογύμνωσης του προγενέστερου έργου του από κάθε κριτικό και επαναστατικό στοιχείο, προσαρμόζοντας όλα τά σύμβολά του πρós τίσ άποδεκτές αξίες τής εποχής του και έναρμονίζοντας τόν άπροσάρμοστο λόγο του πρós τήν επικρατούσα ιδεολογία τής.

Η άπογύμνωση αυτή δέν ήταν μόνο επιλογή του καλλιτέχνη αλλά και μιά συνέπεια τής πραγματικότητας του καιρού του. Μετά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ή χώρα μας γνώρισε μιά διαρκή σειρά από διαφεύσεις, άπογοητεύσεις και άπάτες πού γκρέμισαν τά όράματα πού δημιούργησε τό άνώνυμο θαύμα τής Άλβανίας και τής Άντίστασης. Μετά τήν άπελευθέρωση από τούς γερμανούς, ή χώρα υπέφερε από τόν διαρκή έμφύλιο πόλεμο και τήν πώλωση τών δυνάμεών τής σέ δύο αντίπαλα στρατόπεδα, πώλωση πού τόνισε τήν έλλειψη μιάς πολιτικής προοπτικής. 'Ο Έμφύλιος φανέρωσε, όχι μόνο τήν άγριότητα τών έξουσιών, αλλά και τήν χρεωκοπία τών ιδεών πού καθοδήγησαν τούς Έλληνες ως τότε. Μέσα από τόν Έμφύλιο λύθηκε ουσιαστικά τό πρόβλημα πού γεννήθηκε κατά τήν δεκαετία του 1930, για τό κατά πόσο ή Έλλάδα μπόρουσε νά ήταν ο έπόμενος αδύνατος κρίκος τής αλυσίδας του καπιταλισμού και μπόρουσε νά μετασχηματιστεί σέ σοσιαλιστικό κράτος μέσα από μιά επανάσταση. 'Η ήττα τών κομμουνιστών, παρά τίσ μεγάλες έλπίδες πού επενδύθηκαν στον άγώνα τους, απέδειξε τήν γιγαντιαία ψευτιά του πολιτικού θεάτρου πού στήθηκε μετά τόν πόλεμο, από εκείνους πού μοίρασαν τίσ χώρες στους διαδρόμους τών συνεδρίων και στά μυστικά τους συμβούλια. Γιατί, όσο περνούσε ο καιρός, οι Έλληνες και τών δύο παρατάξεων, συνειδητοποιούσαν τήν εκ τών έξω προδοσία του άγώνα τους, για τό ποιός θά παραδώσει τήν χώρα στό μεγάλο της προστάτη παίρνοντας τά περισσότερα ανταλλάγματα. Τελικά, πλειοδότησε τό μικρότερο κακό, καταστρέφοντας τήν δυνατότητα μιάς αυτοδύναμης ανάπτυξης και

μιάς έντονότερης ενεργοποίησης τών αυτοχθόνων δυνάμεων. Στόν Έμφύλιο άγωνίστηκαν τά δύο πρόσωπα τής ίδιας έξουσίας, μέ άποτέλεσμα νά πολωθούν οι δημιουργικές πηγές του λαού μας κι έτσι νά χαθεί τό όραμα μιάς γνήσιας ανάνεωσης τής κοινωνίας και τής ζωής. 'Ο δυνατότερος νίκησε πάνω στην ματωμένη σκηνή ενός θεάτρου πού ή δράση του συνάρπαζε τά πλήθη και απέκρυβε τό πραγματικό δράμα πού γινόταν έξω από τήν σκηνή. Και ο νικημένος υπέκυψε επειδή δέν είχε μάθει καλά τόν ρόλο του — εκτός βέβαια, αν πιστέψουμε τίσ αντίθετες μαρτυρίες, ότι έχασε ακριβώς επειδή ήξερε τόν ρόλο του απέξω κι άπανωτά.

Δέν πρέπει νά ξεχνάμε αυτό τό πολιτικό σκηνικό τής εποχής πού ο Καζαντζάκης γράφει τά μυθιστορηματά του. Γράφει, λοιπόν σέ μιά εποχή γενικής άπογοήτευσης, φθοράς και έξευτελισμού τών όραμάτων πού τόν ένέπνευσαν παλιότερα. Νά μήν ξεχνάμε, επίσης, ότι γράφει σχεδόν έξόριστος κυνηγημένος από τήν μικρόνοια συγγραφίσκων, όπως ο Σπύρος Μελάς, πίσω από τήν όποία κρυβόταν και προσωπικά κίνητρα. 'Ο Καζαντζάκης όμως, ακόμη και όταν έγραφε τά μυθιστορηματά του, ήταν δέσμιος του παρελθόντος του, φορέας μιάς φιλελεύθερης στάσης ανάμεσα σέ όλες τίσ ιδεολογίες του Μεσοπολέμου, τόσο άκραιο στην άποδοχή τους όσο και άπόλυτος στην άρνησή τους. 'Επικρίνοντας τόν Καζαντζάκη, άμφότερες οι παρατάξεις, έπεδίωκαν νά έξαφανίσουν τήν ανεξάρτητη κριτική στάση πού, μετά τόν πόλεμο, έπρεπε νά εκλείψει, ώστε νά παγιωθούν άνενόχλητα τά εκάτέρωθεν κεκτημένα. 'Ο Καζαντζάκης υπενθύμιζε αυτό πού έπρεπε νά ξεχαστεί: μιάν εποχή ρευστή και άκαταστάλλαχτη κατά τήν όποία οι θεωρίες δοκιμάζονταν και άπορρίπτονταν, κρίνονταν και επικρίνονταν, κατά τήν όποία οι έξουσιαστικές ομάδες δέν είχαν παγιωθεί, ούτε είχαν βρει τόν λόγο παρέμβασης τους στις άτομικές συνειδήσεις.

'Ο Μεσοπόλεμος, μολοντί έπώασε τόν ολοκληρωτισμό, γέννησε παράλληλα ένα αίσθημα ιστορικής πρωτοβουλίας τών μαζών και τών ατόμων, πού καμιά άλλη εποχή δέν μπόρεσε νά πετύχει. 'Η ρευστότητα τών ιδεών, τών τάσεων και τών σχημάτων άφησε για πρώτη φορά έλεύθερη τήν επανοητικότητα τών ανθρώπων νά πειραματιστούν μέ τόν λόγο και τήν πράξη σέ μορφές έκφρασης και όργάνωσης αντίθετες πρós τίσ κρατικές ανάγκες. Και αυτή ή ρευστότητα έπρεπε νά έξαφανιστεί μετά τόν πόλεμο, μαζί μέ τά σύμβολα και τούς έκφραστές τής. 'Ως πρós αυτό, είναι ένδεικτική ή στάση τής μεταπολεμικής κριτικής στην *Οδύσσεια*. Καμιά άναφορά, καμιά ύπόμνηση, κανένας σχολιασμός ένω ο φίλος και συναθλητής Παντελής Πρεβελάκης σχεδιάζει τήν πιό πονηρή κριτική μελέτη για τό ποίημα, παράλληλα μέ τήν ιδιοφύστερη παρουσίαση τής άστικής

ιδεολογίας στὸν τόπο μας μέσα ἀπὸ τὴν τριλογία τοῦ *Οἱ δρόμοι τῆς δημιουργίας*. Μόλις ὅμως ὁ Καζαντζάκης γράφει τὰ μυθιστορήματά του, ὄλοι θὰ τοῦ ἀνοίξουν τὴν ἀγκαλιά τους, γιὰ νὰ τὸν φιλήσουν ἢ νὰ τὸν προδώσουν, μὲ τὸ μῖσος, ἢ τὴν ἀγάπη τοῦ συνενόχου καὶ τὴν κρυφὴ ὁμολογία ὅτι «ἐπιτέλους, καὶ αὐτὸς μιλάει τὴν γλῶσσα μας».

Φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὰ μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη δὲν εἶναι καλὰ σὰν μυθιστορήματα. Ὁ Γιώργος Θεοτοκᾶς παρατηροῦσε ὅτι ὄλη ἡ πεζογραφία μας μόνο τὴν *Φραγκογιαννοῦ* τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τὸν *Ζορμπᾶ* ἔχει νὰ ἐπιδείξει ὡς ὀλοκληρωμένους χαρακτήρες. Ἀλλὰ καὶ ποῖο ἄλλο μυθιστόρημα μπορεῖ νὰ συναγωνιστεῖ τὸν *Καπετᾶν Μιχάλη* καὶ τὸ *Ὁ Χριστὸς ξανασταυρῶνεται*, ἢ νὰ συγκριθεῖ μαζί τους στὸ ἀπλό ἐπίπεδο τῆς πλοκῆς, ὅπου ἀμέτρητες ἀτομικὲς ἱστορίες συμπλέκονται, πλέκονται καὶ λύνονται, καθεμιά ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα ὀλόκληρο μυθιστόρημα γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Θεοτόκη, τὸν Γρηγόριο Ξενόπουλο, ἢ ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν μάστορα τῆς πλοκῆς Μιχάλη Καραγάτση; Ὡς τέχνη καὶ τεχνικὴ, ἀναμφίβολα, τὰ μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη ἀποτελοῦν μοναδικὲς καὶ ἀσύγκριτες δημιουργίες τῆς γλώσσας μας, ἐφάμιλλες τῶν καλύτερων ἔργων τοῦ Τζόζεφ Κόνραντ καὶ ἀνώτερες πολλῶν ἔργων τῆς ὑπαρξιστικῆς βιομηχανίας ζυμαρικῶν. Στέρεα ὡς μορφή καὶ μὲ μιά γλῶσσα λειτουργικὴ καὶ διεισδυτικὴ, τὰ μυθιστορήματά του μέσα στὴν μεγάλη ἀπλότητα τοῦ λόγου τους ὑποδηλώνουν ὅσα δὲν μπόρεσαν νὰ φανερώσουν ὄλοι οἱ μεταγενέστεροι μορφικὸι πειραματισμοὶ τῆς πρωτοπορίας. Ἐκεῖ ὅμως πού βρίσκεται τὸ μεγαλεῖο τους, βρίσκεται ταυτόχρονα καὶ ἡ ἀχιλλεῖος πτέρνα τους.

Ὅσο πιὸ καλλιτεχνικά γίνονται τὰ ἔργα τοῦ Καζαντζάκη καὶ ὅσο περισσότερο ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸ κοινὸ γούστο καὶ τὴν ἐκδοτικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς, τόσο περισσότερο χάνουν τὴν κριτικὴ τους δύναμη καὶ μετατρέπονται σὲ ἀκίνδυνα παιχιδίσματα, σὲ παραλλαγὲς γνωστῶν μοτίβων πού κάποτε συγκινοῦσαν καὶ κέντριζαν. Ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία διαβάζονται πολὺ εὐκόλα, χωνεύονται εὐκολότερα, ἀφήνοντας τὴν εὐχάριστη αἴσθηση πού νιώθουμε ὅσες φορές ἐπαναλαμβάνουμε τίς πιὸ κοινὲς μας συνήθειες. Ἐχουν ὅλα ὁμοίμορφο ὕφος, μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναδύεται ἡ πετυχημένη ἀφομοίωση ὄλων τῶν γνώσεων πού σώριασε ὁ Καζαντζάκης στὴ σκέψη του. Ἐπιπλέον, καταγράφουν τὴν σταδιακὴ του ἐνσωμάτωση στὸν κυρίαρχο λόγο τῆς ἐποχῆς, ἀποβάλλοντας τὴν ἀνανεωτικὴ προοπτικὴ πού τὸν χαρακτήριζε παλαιότερα. Στὰ μυθιστορήματά του ὁ Καζαντζάκης ἠθικολογεῖ, στοχάζεται πάνω στὴ μοῖρα καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ καταλήγει σὲ μιά ὄλο καὶ μεγαλύτερη χρῆση θρησκευτικῶν ὀρων καὶ θεμάτων γιὰ νὰ διατυπώσῃ τὴ σκέψη

του. Τέτοια θέματα ὑπῆραν βέβαια στὴν Ὀδύσεια ἢ τὸν *Βραχόκηπο*. Ἀλλὰ, ἐκεῖ βρισκόνταν ἐνταγμένα σὲ ἓνα ὑπερσύστημα ιδεολογικὸ καὶ γλωσσικὸ, ἐπιτελώντας ὀρισμένες παράπλευρες λειτουργίες. Ἀκόμα καὶ ἐκείνη ἡ κακότυχη λέξη «θεός» μὲ τὴν ὁποία βασανίζει τοὺς ἀναγνώστες του, εἰδικὰ στὴν Ὀδύσεια, ἔχει ἀποβάλλει τὸ ὑπερβατικὸ της περιεχόμενο καὶ ἔχει μετατραπεῖ σὲ συντελεστικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἀτμόσφαιρας, εἶναι μέρος ἐνὸς σκηνοῦ, καὶ ὄχι σημασίας τοῦ λόγου του, ἢ στίγμα τῆς προοπτικῆς του.

Ἡ τάση γιὰ χρησιμοποίηση θρησκευτικῶν θεμάτων κορυφώνεται σὲ ἔργα ὅπως ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* ἢ ὁ *Φτωχούλης τοῦ Θεοῦ*, μολονότι καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς ἰδίας κατηγορίας ὅπως ὁ *Χριστὸς ξανασταυρῶνεται*, διαπνεόνται ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ θρησκευτικὸ κραδασμὸ καὶ μιά νοσταλγία ἐπιστροφῆς στὴν παιδικὴ ἡλικία. Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* ἀποτελεῖ τὴ σημαντικότερη συμβολὴ τοῦ Καζαντζάκη στὴ θρησκευτικὴ σκέψη καὶ φιλολογία. Βασισμένο ἐξ ὀλοκλήρου στὰ *Εὐαγγέλια* καὶ στὴν κριτικὴ τους ἀνάγνωση ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς θεολόγους τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει στὸ φθαρμένο σύμβολο τοῦ Χριστοῦ τὸ δεκανίκι πού χρειάζεται γιὰ νὰ κατακτήσῃ ὀλοκληρωτικὰ τὴ συνειδηση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἐκεῖ πού οἱ θεολόγοι τονίζουν τὸ θεϊκὸ του στοιχεῖο, ὁ Καζαντζάκης προσθέτει καὶ τὸ ἀνθρώπινο, δίνοντας στὴν ψυχρότητα αὐτῆς τῆς καβαλιστικῆς ἀλλαγῆς τὴ θερμότητα μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς. Ἐπιχειρεῖ δηλαδὴ νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ κάνοντάς την πιὸ προσιτὴ στὸ καθημερινὸ ἄνθρωπο καὶ παραμερίζοντας ἐντελῶς τὴν πιθανότητα μιᾶς πλήρους ἔλλειψης σημασίας στὸ σύμβολο αὐτό. Ἡ κριτικὴ του σκέψη, πού παλιότερα *στὶς τεσσάρων* του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ στὴν Ὀδύσεια εἶχε δώσει σὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἓνα περιεχόμενο διαφορετικὸ, ἐδῶ κατορθώνει μὲ τὴν ἀπλότητα τοῦ Ματθαίου, τὴ γραφικότητα τοῦ Μάρκου, τὴ λογοτεχνικὴ ἐπιτήδευση τοῦ Λουκᾶ καὶ τὰ μυστικὰ ὑπονοούμενα τοῦ Ἰωάννη, νὰ τὸ ξαναστήσῃ στὰ πόδια του σὰν ὄριο τῆς ἀνθρώπινης δύναμης καὶ ἐνέργειας. Αὐτὸ πού δὲν κατόρθωσε νὰ κάνει ὡς θεός, ὁ Καζαντζάκης βοηθᾷ νὰ τὸ ἐπιτελέσῃ ὡς ἄνθρωπος. Καὶ μὲ τὴ συμβολὴ του, ἡ εἰκόνα ὀλοκληρώθηκε· ἡ σκᾶλα στήθηκε καὶ κάθε ἄνθρωπος μπορεῖ πιά νὰ θεωρεῖ ἀκολουθώντας τὸ ὑπέρτατο πρότυπο, κάθε ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει «ζῶν θεοῦμενον», ὅπως προσπαθοῦν νὰ μᾶς πείσουν οἱ σημερινοὶ παρατρεχάμενοι τῆς ἐξουσίας νεοορθόδοξοι.

Ἀλλὰ ἄς ἀπομυθοποιήσουμε τὰ πράγματα. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἦταν ἓνας κοινὸς ἄνθρωπος πού ἔγινε Χριστὸς καὶ πῶς ὁ καθένας μποροῦσε νὰ γίνῃ ἓνας Χριστὸς, δὲν εἶναι οὔτε πρωτότυπη, οὔτε τόσο σκανδαλιστικὴ. Ὑποβόσκει σὲ κάποιες ἀμφιλεγόμενες φράσεις τῶν ἐπι-

στολών του Παύλου, ενώ μερικοί μυστικοί του χριστιανισμού, όπως ο άλλος κατατρεγμένος Συμμεών ο Νέος Θεολόγος, φαίνεται να έρωτοτροπούν σφοδρότατα μαζί της. (Νά μήν ξεχνάμε ότι ο Καζαντζάκης μαζί με τον Σικελιανό είναι από τους πρώτους πδδ διαβάζουν στον αιώνα μας την *Φιλοκαλία τών Ίερών Νηπτικων* και έπηρεάζονται από τά κρυφά ρεύματα του άγιορειτικού μοναχισμού). Άλλά και έξω από τον χώρο του έπίσημου χριστιανισμού, οι Γνωστικοί, σε όλες τις παραισθήσεις και τά παραληρήματά τους, βροντοφωνάζουν αυτή την ιδέα, εικονογραφώντας την με κρυπτικές εικόνες, σύμβολα και άλληγορίες, ή σπουδαιότερη από τίς όποιες ήταν τό σύμβολο του σταυρού. Τό ότι ο *Τελευταίος Πειρασμός* θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα γνωστικό Εύαγγέλιο, είναι τόσο άληθινό όσο και τό ότι οι νεοορθόδοξοι μπορούν να χαρακτηριστούν αίρετικοί νικολαϊτιστές. Για όσους όμως βρίσκονται έξω από τό χώρο αυτό, τό ζήτημα είναι άνόητο και άδιάφορο. Άντίθετα, τό πρόβλημα είναι ότι ο Καζαντζάκης προσφέρει στην εκκλησία και στον έκλεκτό της, τή βοήθεια πού χρειάζεται γιανά όλοκληρωθεί ή εικόνα του θεανθρώπου, ό όποιος υπέφερε και ως θεός και ως άνθρωπος. Οι υπάλληλοι της εκκλησίας μάς προσφέρουν την άνάλυση της θεϊκότητάς του και ό Καζαντζάκης την ψυχογραφία της ανθρωποσύνης του. Ίδου τό υπέρτατο υπόδειγμα δράσης, ήθικης σκέψης και δύναμης. "Όσοι πιστοί προσέλθετε και μιμηθείτε το· πράγμα πού σημαίνει, αποβάλλετε κάθε αίσθημα ιδιαιτερότητας και άτομικότητας, άφομοιώστε τον έαυτό σας πρός τό υπέρτατο όν, άποσβέσετε την προσωπικότητά σας στον γλυκασμό του προσώπου του και τέλος, προσαρμόστε την συμπεριφορά σας στις έπιταγές του νόμου του. Στα γεράματά του ό Καζαντζάκης πρόσφερε στην θρησκεία την πληρότητα ενός έσωτερικού όλοκληρωτισμού, λίγο μετά τή συντριβή του τελευταίου ως πολιτικής δύναμης. Άσυναίσθητα, και ίσως με κάποια έλαφρότητα, ή μεγάλη γραφή μπήκε στην ύπηρεσία μιās ξοφλημένης ύπόθεσης και έπιχείρησε να νεκραναστήσει τή μυθολογία τών Έσσαιών και τόν παραλογισμό τών Χριστιανών. Και χωρίς να τό καταλάβει, ξαναγύρισε λίγο προτού πεθάνει, στα παιδικά του χρόνια, όταν του διάβαζαν τά συναξάρια τών άγίων κι έκείνος έκλαιγε με τά μαρτύριά τους. Ό παλιμπαίδισμός του όμως αυτός, δέν είναι μόνο άνόητος, αλλά και άπροκάλυπτα επικίνδυνος.

Άν τά σύμβολα αυτά γκρεμίστηκαν, δέν έχουμε κανένα λόγο να τά ξαναστήσουμε πανηγυρικότερα στην θέση τους. Ό *Τελευταίος Πειρασμός* είναι ή ύποτροπή μιās άρρώστιας πού ξαναγύρισε για να διαβρώσει, μέσα από την καλλιτεχνική της ύφή, την άτομικότητα του σημερινού ανθρώπου. Και αυτή ή άρρώστια μόλυνε όλα τά τελευταία έργα του Καζαντζάκη, όπως τά θεα-

τρικά *Σόδομα και Γόμορα* και τόν καταστροφικό Βούδα, ενώ στην όμορφη αυτοβιογραφία του πήρε τή μορφή της άνάθεσης μιās άποστολής στον ίδιο για τή συγγραφή της *Όδύσσειας*. Τά έργα αυτά του Καζαντζάκη άποδεικνύουν την κατάντια ενός μεγάλου πνεύματος πού, κουρασμένο από τίς τρέλες της νιότης του, καταλάγιασε στό παραμύθιασμα του γεροντικού του συμβιβασμού.

Άλλά και τό όραμα του πειρασμού πάνω στον σταυρό δέν έχει τίποτε τό έξαιρετικό. Ό Χέρμαν Έσσε έχει γράψει την *Ίνδική βιογραφία* του με παρόμοιο θέμα, ενώ υπάρχουν άμέτρητες παραδόσεις για την ζωή του Βούδα, τή μνήμη του όποιου ως σήμερα τιμά εύλαβικά ή όρθοδοξία, μέσα από τόν βίο του Βαρλαάμ και Ίωσαφάτ. Και ως μύθος λοιπόν ό *Τελευταίος Πειρασμός* είναι τό άναμάσημα ενός γνωστού μοτίβου και ή διασκευή του για να λειτουργήσει άμέσότερα στην συνείδηση του δυτικού ανθρώπου. Άπό τό έργο όμως λείπει κάτι θεμελιακό πού θά έδινε στον άναγνώστη του μιιά ώθηση για κριτική σκέψη και θά έσπαγε την άδιαπέραστη πυκνότητα τών θεσμών πού ταυτίστηκαν με τό όνομα του Χριστού. Λείπει ή *προοπτική του μέλλοντος*, ή *προοπτική να μετατραπεί ή παραδομένη σημασία σε μιιά άπελευθερωτική δύναμη, να μετατραπεί τό σύμβολο αυτό σε ένα άνακαινιστικό όραμα του κόσμου και, με ειδικούς όρους, σε ένα επαναστατικό πρόταγμα*. Έπειδή κάτι τέτοιο δέν έγινε, ό Καζαντζάκης προσέφερε την καλύτερη ύπηρεσία στους μανικούς έραστές του Χριστού πού τώρα πιά μπορούν να ζητούν μαζί με την ψυχή και τό σώμα του έρωμένου τους. Και ό,τι πέτυχε ή έλεύθερη σκέψη, ό Καζαντζάκης, με την αισθητική τελειότητα της γλώσσας του, τό κλόνησε σοβαρά, μετατρέποντας την ιστορία σε μυθολογία και την άπάτη σε καθιερωμένο θεσμό.

Φυσικά, και στα γεράματά του ό Καζαντζάκης έξακολουθεί να παραμένει ό έαυτός του. Έτσι, δίπλα στον άγωνιζόμενο Χριστό, τοποθετεί τόν άγωνιστή Ίούδα, σαν μιιά έπίμονη τύψη της συνείδησής του. Άκόμα, προτού κλείσει τό βιβλίο εισάγει τόν χαρακτήρα του Παύλου, στον όποιο μπορούμε να άναγνωρίσουμε τόν ίδιο, κηρύσσοντας σαν γνήσιος θρησκευόμενος μυθολόγος την ύπεροχή του σωστικού ψεύδους άπέναντι στην άποθαρρυντική άλήθεια. Έδώ κι εκεί ξεπετάγονται οι ένοχές του για την άπόρριψη ενός άπελευθερωτικού όράματος του κόσμου, άπόλυτα όμως έναρμονισμένες με τίς άνάγκες της μυθοπλασίας. Ό Καζαντζάκης, όμως, δέν νοιάζεται πιά για επικίνδυνες άναζητήσεις σε χώρους άγνωστους, δέν άνοίγει παράθυρα στον τοίχο πού περιβάλλει τόν δυτικό άνθρωπο, τόν άπόλυτα έτερονομούμενο μέσα σε μιιά μυθοδίαιτη κοινωνία. Γι' αυτόν τά σύμβολα, πού στην νεότητά του ήταν, ή έγιναν, κριτικές παρεμβάσεις και επαναστατικές προοπτικές, τώρα μετατράπηκαν σε συμβατικές καλ-

λιτεχνικές μορφές πού προωθοῦνταν ἀπό τήν ἀγορά καί τούς βιβλιοπώλες. Τώρα αὐξήθηκαν ἐπίσης καί οἱ χειρονομίες ἀβροφροσύνης πρὸς τούς ἐξουσιαστικούς χώρους, ἢ ἀπό τούς ἐξουσιαστικούς κύκλους: μιά βασίλισσα τὸν ἐπισκέπτεται, μιά πριγκίπισσα τὸν τιμᾶ καί ἕνας πατριάρχης διαβάζει μὲ ἀφοσίωση τὰ ἔργα του. Οἱ κριτικές πυκνώνουν καί τέλος, λίγο μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ πανοῦργο βιβλίον τοῦ Παντελῆ Πρεβελάκη ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὴν Ὀδύσεια ἐξουδετερώνοντας κάθε ριζοσπαστικὸ στοιχεῖο τῆς σέ μηδενιστικὴ κατάθεση. Ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ τοῦ Καζαντζάκη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξή του σέ σύμβολο ἀγιοσύνης. Κοντολογίς, ὁ ἴδιος μηχανισμὸς πού λειτούργησε στὸν ἴδιο γιὰ τὶς θρησκευτικὲς μορφές, λειτουργεῖ τώρα γιὰ τὸν ἴδιο, περιορίζοντας τὸν στοχασμὸ τοῦ στὴν καλλιτεχνικὴ ἔκφραση μιᾶς θεμιτῆς ἀναζήτησης μέσα στὰ ὅρια τοῦ ἐπιτρεπτοῦ. Ὁ ἀπροσάρμοστος ἐρευνητὴς τοῦ Μεσοπολέμου γίνεται ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλίδρα ἐνὸς ἀποστεωμένου συστήματος. Ὁ παλιὸς Ὀδυσσεὺς πού ξέφυγε ἀπὸ τὴν Ἰθάκη ζητώντας τὴ γνῶση καί τὴν ἀρετὴ, τώρα μεταμορφώθηκε σέ μιά ἀγιογραφία στὸ εἰκονοστάσι τῶν ἀλλοτριωμένων ἀνθρώπων, προσφέροντας σέ στιγμὲς κρίσης καί δισταγμῶν ἕνα ὑπερβατικὸ πρόσχημα δικαίωσης. Μὲ τὸν *Τελευταῖο Πειρασμό* ὁ Καζαντζάκης ξαναμπήκε σκυφτός στὴν ἐκκλησία τῶν παππούδων του καί δὲν θὰ ἀργήσει νὰ γίνεῖ καί γιὰ τὴ μικροῦπαλληλία τῆς ἕνα βολικὸ σύμβολο θεοειδὲς καί θεόφρον — «κοινωνὸς τῆς ἀπάτου χαρᾶς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, πού πλημμυρίζει ἀπὸ τώρα τὴν ψυχὴ καί τὸ σῶμα τῶν θεωθέντων ἀδελφῶν μας». Εἶναι μάλιστα περιέργο πού οἱ ἀγιορεῖτες μοναχοὶ δὲν ἄδραξαν τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναρχίσουν μαζί του τὴν προπαγάνδα τους καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό· εἶναι σίγουρο πὼς θὰ κατάφευγε περισσότερα ἀπὸ τὰ φαῖδρά ἀλφαβητάρια καί τὶς κορακιστικὲς θεολογίες τοῦ Χριστοῦ Γιανναρά.

Ἀκόμα καί ἕνα μεγάλο τμῆμα τῆς ὑλιστικῆς κριτικῆς ἔχει βασίσει τὴ σπουδὴ τῆς ἱστορικῆς στὴν ἰδεαλιστικὴ πρόληψη τῆς ἐνότητος τῆς σκέψης ἢ τῆς ζωῆς ἐνός συγγραφέα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ προϋποθέτει καί ἀναφέρεται σχεδὸν ἀπευθείας στὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη τῆς ἀποστολῆς, στὴν ἀντίληψη ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καί τὴ δράση ἐνός ἀνθρώπου ὑπάρχει ἕνα λαθάνον σχέδιο, πού ὑποδηλώνει ἕναν ὑπέρτατο νοῦ, ἢ τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια. Τέτοιες ἀντιλήψεις, δόλιες καί ὑποπτές ἀποκαλύπτουν τὴν βαθιὰ ἐπίδραση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας στὴν ὑλιστικὴ προοπτικὴ καί ἀπογυμνώνονται καλύτερα ὅταν ἐφαρμόζονται πρακτικὰ στὴν ἀνάλυση ἐνός συγγραφέα ἢ ἐνός κινήματος. Ὁ Καζαντζάκης, λόγῳ τῆς εὐρύτητος τοῦ στοχασμοῦ του, εἶναι ἕνας συγγραφέας ἀνοικονόμητος καί χωρὶς ἀπόλυτη συνοχή στὶς προσπάθειές του. Ἀπὸ τὰ 1910 ὡς

τὰ 1957 ἡ ζωὴ καί ἡ δημιουργία του διαφεύδουν ὅποιαδήποτε λογικὴ συνοχὴ καὶ ἐνότητα, πέρα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἴδιου τοῦ ἐγῶ του. Ἔτσι, ὅποιαδήποτε προσπάθεια νὰ ἐρμηνεύσουμε τὸ ἔργο του, εἰδικὰ τῆς τελευταίας περιόδου, σάν ἕνα καπρίτσιο τῆς διαλεκτικῆς, ἔχει ἐλάχιστη ἐρμηνευτικὴ ἀξία. Ἡ περίοδος τῶν μυθιστορημάτων ὑπῆρξε γιὰ τὸν Καζαντζάκη μιά ἀπροσδόκητη παρέκκλιση, ἕνα πισωγύρισμα καί μιά ὀλοκληρωτικὴ ἐνταξί του στὸν ὀρίζοντα τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐκεῖνος πού διακήρυξε τὸ τέλος τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ὑπῆρξε, στὸ τέλος, ὁ σοβαρότερος ἀνανεωτῆς τῆς. Ὅ,τι γκρέμισε, τὸ ξανάχτισε στερεότερα καί πιὸ συμπαγές, συμπορευόμενος μὲ τὴν ἐδραΐωση τῆς μεταπολεμικῆς ἐξουσίας. Μετὰ τὸν *Τελευταῖο Πειρασμό* ἀκολούθησε Ὁ *Φτωχὸς τοῦ Θεοῦ*, ἔργο ἀδύναμο καί ἀντιδραστικὸ, προορισμένο νὰ μεταθέσει τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα σέ ζήτημα ἠθικῆς ἀντινομίας. Καί ἡ ἐσωτερικευση αὐτῆ, ἡ ἀπώθηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ προτάγματος καί ἡ μετουσίωσή του σέ θρησκευτικὸ συμβολισμὸ ὑποδεικνύει, παράλληλα, ὅτι οἱ ἀνανεωτικὲς δυνάμεις ἐντάχθηκαν στὸ ὑπάρχον σύστημα, ἀπολαμβάνοντας πλέον τὰ ἐξουσιαστικὰ τους προνόμια. Αὐτὰ δείχνουν γιὰ τὸν Καζαντζάκη καί τὴν ἐποχὴ τους τὰ μυθιστορηματὰ του καί ἰδιαίτερα ὁ *Τελευταῖος Πειρασμός* καί αὐτὰ πρέπει νὰ γνωρίζουμε μέσα στὸν ἐνθουσιασμὸ καί τὴν ἀγάπη μας γιὰ τὸ ἔργο του.

Ἡ μετάβαση τοῦ Καζαντζάκη ἀπὸ τὸν κριτικὸ στοχασμὸ καί τὴν κριτικὴ παρέμβαση στὸν ἀποδεκτὸ λόγῳ τῆς ἐποχῆς ἦταν σταδιακὴ, σταθερὴ καί πολὺτροπῆ. Ἐγκυμονεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ὀδύσειας καί γεννιέται μέσα στὴν κατοχή, ὅταν ἡ οἰκτιρία τοῦ λόγου τοῦ ἀμβλύνεται καί λόγῳ τῆς ψυχρῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἔπους του. Ἀλλὰ ὁ Καζαντζάκης ἔπρεπε νὰ τὸ περιμένει αὐτό· κανεὶς ἄλλος δὲν εἶχε τὶς ἀναζητήσεις του, κανεὶς δὲν ἀκολούθησε τὴν δική του πορεία μέσα ἀπὸ τὶς ἰδέες καί τὶς «πολιτεῖες». Στὶς συζητήσεις πού ἔγιναν τὸ 1943 γύρω ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια ἀνάμεσα στὸν Θεοτοκά, τὸν Λαούρδα καί τὸν ἴδιο, τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώθηκε στὴν ἐλληνικότητα, ἢ ὄχι, τοῦ ποιήματος, σάν μιά γνήσια ἀπόδειξη τοῦ ἐπαρχιωτισμοῦ μας. Ἡ κριτικὴ διάθεση τοῦ ἔργου, εἴτε πέρασε ἀπαρατήρητη, εἴτε θεωρήθηκε καταστρεπτικὴ διάθεση χωρὶς σκοπὸ. Ἄλλωστε, πρόκειται γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων πατέρων, τῶν μεγάλων συμβόλων. Οἱ συνθήκες τοῦ πολέμου, ἐπιπλέον, ἐπέβαλαν τὴν ἀποδοχὴ στέρεων ἰδανικῶν καί προτύπων. Ὁ ἥρωισμὸς γίνεται ἡ ἀγιότητα τῆς ἐποχῆς. Τὰ σύμβολα ἐπανέρχονται καί ἐγκλιματίζονται στὶς ἀνάγκες τῆς. Οἱ ἐξουσιαστικὲς ὁμάδες καί τάξεις ἔχουν κάθε λόγῳ νὰ προπαγανδίσουν τὰ σύμβολα τῶν νέων καιρῶν. Ἀπώτερος σκοπὸς τους εἶναι ἡ ἀμβλυνση τῆς ἀντίστασης τῶν ἀτόμων στὴν παγίωση τῶν προνομίων τους. Ἴσως ὁ πόλεμος νὰ μὴν ἦταν παρά ἔ-

να πρόσχημα, ή ένας καταλύτης, για να ανασταλεί όσο καιρό χρειαζόταν ή αμφισβήτηση των αξιών κάθε συστήματος, για να εξαλειφθούν οριστικά οι άπροσαρμοστες φωνές που συνέχιζαν να πιστεύουν στην ανανέωση του κόσμου. Μετά τον πόλεμο ή αμφισβήτηση από μαζικό κίνημα περιορίζεται στα απομονωμένα έκδοτήρια των διανοομένων, επισφραγίζοντας την απόλυτη ήττα της προοπτικής τους. Ο πόλεμος βόλευε κάθε έξουσία και αλάφρωνε από τά περιττά βάρη του παρελθόντος.

Η ποίηση μιās σκοτεινής εποχής περιγράφει τό σκοτάδι της, έγραφε κάποιος ό Μπρέχτ· και οι θεωρητικοί δημιουργοί της μεταπολεμικής εποχής δέν κάνουν τίποτε άλλο παρά να υποτάσσονται σταδιακά στις απαιτήσεις των καιρών χωρίς όμως να διακρίνουν μιá διέξοδο. Η ειρήνη δίνει καιρό για περισυλλογή, αλλά πρώτα πρέπει να χτίσουμε τά συντρίμια. Οι εργάτες πρέπει να δουλεύουν περισσότερο και να θυσιάζουν τά πάντα στο μεγάλο θεό της παραγωγικότητας. Και οι συγγραφείς πρέπει να τονίζουν την ανάγκη αυτή, πρέπει να την διοχετεύουν μέ την καλλιτεχνική άρτιότητα των συμβολικών αναπαραστάσεων. Ο άνθρωπος πρέπει να υποφέρει για να κερδίσει, άφοι από παλιά γνώση σημαίνει μαρτύριο. Γνώση σημαίνει να υποφέρεις και να θυσιάζεις τον έαυτό σου σε ένα μεγάλο σκοπό. Ο άνθρωπος της μεταπολεμικής εποχής έπρεπε να σταυρωθεί για να καρποφορήσει ή προσφορά του και να όνειρευτεί πάνω στον σταυρό τί θά έκανε άν δέ σταυρωνόταν. Όμως ή θυσία πρέπει να γίνει· επιβάλλεται άνωθεν· ή ανθρώπινη χαρά είναι άυταπάτη, πειρασμός του πονηρού, όλα τελειώνουν κι όλα αρχίζουν από τό μαρτύριο. Και τό μυστήριο γίνεται ό παραδειγματικός τρόπος ζωής, τό άνώτατο πρότυπο· χωρίς αυτό ό άνθρωπος ξαναγυρνά στην άγέλη, χάνει την εύκαιρία να προσφέρει στην ανθρωπότητα την πεμπτουσία της θεϊκής του αποστολής. Τό σύμβολο του χριστιανισμού ξαναπαίρνει ζωή· ένα φάντασμα πλανιέται πάνω στην Εύρώπη — μόνο που τώρα τό χειροκροτούν σχεδόν όλοι.

Αυτός είναι ό Χριστός του Καζαντζάκη. Χωρίς την άνεμελιά, την αυθάδεια και τον αυθορμητισμό του Όδυσσέα του, γίνεται ό Προκρούστης που πάνω του θά ταιριάξουν όλοι οι άνθρωποι για να τυποποιηθούν και να διακινούνται εύκολότερα, όπως και τά προϊόντα της εργασίας τους. Οι ήρωες της εργασίας είναι τά αντίτυπα του άγωνιζόμενου Χριστού και ό μυστηριώδης αυτός Έβραϊός γίνεται ή μήτρα του άγώνα τους, ενός άγώνα σκληρού και άδυσώπητου για την επιβίωση και τά κέρδη των άστών. Φυσικά, στην εικόνα του Χριστού ό τσακισμένος μεταπολεμικός άνθρωπος δέν είχε παρά να προβάλλει την άγωνία και τον πόνο του, τη βουβή του διαμαρτυρία για την σκυμμένη του ζωή. Και ή προβολή αυτή έκα-

νε την άυλη μορφή του ανθρώπινη, τόνισε τό ανθρώπινο στοιχείο του κι έδωσε στον Καζαντζάκη τό θέμα του: τη θέωση του καθημερινού ανθρώπου, δηλαδή την πλήρη του άλλοτρίωση. Ο άνθρωπος πρέπει να βασανίζεται γιατί βασανίστηκε ό Χριστός. Μόνο υποφέροντας θά μάθει και άν υποκύψει στον νόμο του θεού που είναι να παράγει περισσότερο, να τρώει λιγότερο, να όνειρεύεται καλύτερα. Ο Χριστός του *Τελευταίου Πειρασμού* είναι άπλά ή κορυφή της ανθρώπινης έξαθλίωσης, ή όλική έξάλειψη της άτομικότητας μέσα στις βουβές κατακόμβες των εργοστασίων. Και τό θριαμβευτικό «τετέλεσται» είναι άπλούστερα ή απόλυτη ύποταγή του ανθρώπου στις έπιταγές του άφέντη του. Κι αυτό που άρχιζε τότε, ήταν άπλούστατα ή σκληρότερη εποχή της έκμεταλλευτικής βαρβαρότητας, που δυστυχώς τά μάτια του μεγάλου συγγραφέα είχαν θολώσει πολύ για να την δούν.

«Τράνζιτ»

” Άννα Ζέγκερς

Η Άννα Ζέγκερς, γνωστή πιά στο ελληνικό κοινό ιδίως από το πασίγνωστο μυθιστόρημα «Ο εβδομος σταυρός», υπήρξε μία μεγάλη και δραστήρια συγγραφέας που έλαβε ενεργά μέρος στον αντιφασιστικό αγώνα.

Τό έργο της αποτελεί τό άποκορύφωμα στην έπική λογοτεχνία τής Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Στην αντιφασιστική λογοτεχνική δραστηριότητά της δέν περιορίστηκε μόνο στην άπλή καταγγελία τών φασιστικών έγκλημάτων. Προσπάθησε νά δείξει τίς αίτιες και νά περιγράψει τίς συνθήκες πού εύνόησαν τή χιτλερική βαρβαρότητα. Και σέ άλλα μεταγενέστερα διηγήματά της, όπως «Οι ιστορίες ειρήνης» (1950) και «Τό πρώτο βήμα» (1952), κράτησε σάν κύριο θέμα της τήν άπελευθέρωση τών άπλών ανθρώπων από τή φασιστική πλεκτάνη. Από τίς άρχές του '50 μέ τά έργα «Ή έπιστροφή» (1953) και «Ο άνθρωπος και τό όνομά του» (1952), ή Ζέγκερς καταπιάνεται και μέ άλλα ζητήματα όπως τά προβλήματα τής κοινωνικής άλλαγής και τών νέων ανθρώπινων σχέσεων στή Γ.Α.Δ. Τή θεματική αυτή θά τή συνεχίσει και στίς επόμενες δεκαετίες ιδιαίτερα μέ τά δύο κοινωνικά μυθιστορήματα «Ή άπόφαση» (1959) και «Ή έμπιστοσύνη» (1968). Στο πρώτο μυθιστόρημα τά πρόσωπα έχουν νά άποφασίσουν άνάμεσα σέ δύο κράτη τών όποιων τά σύνορα βρίσκονται μέσα στό γερμανικό έδαφος, ενώ στό δεύτερο θέτει βασικά ζητήματα τών ανθρώπινων σχέσεων σέ μία κοινωνία χωρίς ανταγωνιστικές ταξικές σχέσεις. Μέ τά διηγήματα «Τό φώς στην άγχόνη» (1961) και «Ή δύναμη τών αδύναμων» (1965) ξαναεπιστρέφει σέ διηγήματα μέ αντιφασιστικό περιεχόμενο. Ή Ζέγκερς πέθανε τό 1983 σέ ηλικία 83 ετών στό Βερολίνο αφήνοντας ένα άξιόλογο λογοτεχνικό έργο. Όλο της τό έργο είναι άφιερωμένο στους άπελευθερωτικούς αγώνες του προλεταριάτου και στην

οικοδόμηση του σοσιαλισμού.¹ Τό μυθιστόρημά της «Τράνζιτ» είναι από τά πρώτα σχεδόν έργα της πού γράφτηκε κατά τά χρόνια τής εξορίας της στή Γαλλία και στό Μεξικό. Κυκλοφόρησε γιά πρώτη φορά τό 1943 στό Μεξικό στην άγγλική γλώσσα και στή γερμανική έκδόθηκε γιά πρώτη φορά τό 1948. Τό έργο αυτό δημοσιεύθηκε πρόσφατα και στην ελληνική γλώσσα.²

Ή υπόθεση του μυθιστορήματος «Τράνζιτ» διαπλέκεται στενά μέ τά προσωπικά γεγονότα και έμπειρίες πού έζησε ή ίδια ή συγγραφέας στή Γαλλία.

Ή Άννα Ζέγκερς ήταν και αυτή μία από τίς πολλές δεκάδες Γερμανών συγγραφέων, όπως ο Μπέρτολτ Μπρέχτ, οι Χάινριχ και Τόμας Μάν, πού αναγκάστηκαν τό 1933 νά εγκαταλείψουν τή Γερμανία. Μετά από μία διλογχρονη παραμονή της στην Έλβετία, έζησε στή συνέχεια μέχρι τό 1940 στό Παρίσι. Μέ τήν έναρξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου άρχισε και ή οδύσειά της, όπως και όλων τών παραπάνω περιπλανώμενων συγγραφέων. Έπειδή ο ναζιστικός στρατός κατακτούσε τή μία χώρα μετά τήν άλλη, ήταν υποχρεωμένοι νά αλλάζουν διαρκώς «πατρίδα». Ο Μπρέχτ είχε τονίσει ότι εκείνη τήν περίοδο άλλαζε πίο συχνά τίς χώρες από τά παπούτσια του. Αυτό πού τούς χαρακτήριζε ειδικά εκείνη τήν εποχή ήταν ή ικανότητά τους νά παραμένουν αισιόδοξοι μέσα σέ τόσο δύσκολες καταστάσεις. Ή Άννα Ζέγκερς δέν άπελπίστηκε όταν ο χιτλερικός στρατός κατέλαβε τό Παρίσι. Ούτε και όταν άκόμη αναγκάστηκε, μετά από μία άτελέσφορη προσπάθεια φυγής, νά επιστρέψει πάλι στό Παρίσι και νά κάψει τό τελειωμένο χειρόγραφο από τό μυθιστόρημά της «Ο εβδομος σταυρός». Πολλά χρόνια άργότερα, ή Ζέγκερς θά θυμηθεί πώς «μία άνοιξιάτικη μέρα, κρύα και ήλιόλουστη ξεχύθηκε —στον ίδιο πάντα δρόμο— ένα άσταμάτητο ποτάμι από ανθρώπους. Όχι όμως μέ

μουσική αλλά μέ κανονιοβολισμούς. Όχι φορτωμένοι μέ λουλούδια αλλά μέ άχρηστες άποσκευές. Ο γερμανικός στρατός είχε φτάσει έξω από τό Παρίσι. Άπ' όλα τά εργοστάσια, άπ' όλα τά στρώματα του λαού, μέ τά πόδια ή μέ φορτηγά... όλοι είχαν τραπέϊ σέ φυγή. Κατεστραμένα αυτοκίνητα, καρότσια, ματωμένα κουρέλια, νεκρά άλογα δυσκόλευαν τή φυγή».³

Ή Άννα Ζέγκερς —όπως αναφέραμε— αναγκάστηκε νά γυρίσει πίσω. Φίλοι και γνωστοί τή βοήθησαν νά διαφύγει στή Νότια Γαλλία κοντά στό στρατόπεδο Βερνέ. Έκει, άνάμεσα στους εκατοντάδες κρατούμενους αντιφασιστές, βρισκόταν και ο σύζυγός της. Στή συνέχεια ή Άννα Ζέγκερς έφθασε στή Μασσαλία, όπου παρέμεινε πολλούς μήνες προσπαθώντας νά άπελευθερώσει τόν άντρα της και νά συγκεντρώσει τά απαραίτητα δικαιολογητικά γιά τή βίζα έξόδου. Ήταν σίγουρη ότι ο γερμανικός στρατός σύντομα θά καταλάβανε και τή Νότια Γαλλία. Μέ τή βοήθεια του Συνδέσμου Άμερικανών Συγγραφέων κατάφερε μαζί μέ τήν οικογένειά της νά εγκαταλείψει τήν Εύρώπη και νά πάει στό Μεξικό. Τό ταξίδι όμως αυτό ήταν άρκετά περιπετειώδες. Ένώ όλα ήταν έτοιμα γιά τήν άναχώρηση, αναφέρει ή ίδια, «διαπιστώσαμε ότι δέν υπήρχε πλοίο πού νά πήγαινε κατευθείαν στό Μεξικό. Οι βίζες μας δέν έσχαν πιά... Πήραμε βίζα γιά τόν Άγιο Δομίνικο και ξεκινήσαμε μ' ένα άπό τά λίγα πλοία πού άνήκαν στό μικρό αυτό κράτος. Έκει, σέ μία μικρή άποικιακή πόλη, είδα ύπολείματα ισπανικού Μπαρόκ, στην παραλία βίβλες και πίσω από αυτές φτωχά καλύβια. Βρήκα ένα καφενείο μ' έναν άνεμιστήρα. Καθόμουνα συχνά σ' αυτό περιμένοντας τό πλοίο πού θά μās πήγαινε στον προορισμό μας και έγραφα τό βιβλίο μου «Τράνζιτ», τό όποιο είχα άρχισει νά γράφω στή Μασσαλία και τό συνέχισα στό καράβι».⁴ Τό μυθιστόρημα αυτό γράφτηκε περίπου στό ίδιο χρονικό διάστημα πού διαδραματίζονται και τά γεγονότα, στα όποια αναφέρεται. Διαπραγματεύεται τή δραματική αυτή περίοδο στή Γαλλία και πίο συγκεκριμένα στό Παρίσι και στή Μασσαλία, τήν άγωνία και τήν προσπάθεια γιά τήν επιβίωση, τήν έλπίδα γιά τό ξεπέραςμα του πολέμου και γιά μία δικαιότερη κοινωνία.

Ή βασική επιδίωξη του άρθρου είναι νά έρμηνεύσει τόν τίτλο «Τράνζιτ» του μυθιστορήματος.

Ο τίτλος «Τράνζιτ» δέ σημαίνει μόνο τήν άδεια γιά νά ταξιδέψει κανείς μέσα από μία χώρα και νά μεταβεί σέ μία άλλη, αλλά σημαίνει ταυτόχρονα και τή μετάβαση ενός άπλου ανθρώ-

που σ' ένα νέο ανώτερο στάδιο της ζωής του, τη μετάβαση από ένα βαθμό συνείδησης σ' έναν άλλο ανώτερο βαθμό συνείδησης. Δηλαδή την εξέλιξη της συνείδησης μέσα από τα γεγονότα και τη διαμόρφωσή της σε μία συνειδητή αντιφασιστική συνείδηση. Αυτή τη διαδικασία θα ακολουθήσει ο ήρωας του μυθιστορηματός μας. Ο ήρωας δεν παρουσιάζεται στο έργο με δικό του όνομα. Τού τό προμηθεύουν οι φίλοι του δίνοντάς του μία ταυτότητα με τό όνομα Ζάιντλερ.

Ο Ζάιντλερ διηγείται σε κάποιον άγνωστο τό 1940, σ' ένα καπηλειό στό λιμάνι της Μασσαλίας, τή ζωή του. Έφτασε στό Παρίσι δραπετεύοντας από ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεων της Γερμανίας. Σχέδια μέν είχε κάνει γιά τή ζωή του, γιά τό μέλλον. «Τό μέλλον ήταν γιά μένα τυλιγμένο σε ομίχλη» και αν βρέθηκε στό στρατόπεδο συγκεντρώσεων ήταν γιατί δεν μπορούσε νά άνεχθεί «όρισμένες βρωμιές» και χαστούκισε έναν Γερμανό άξιωματικό. Στή Γαλλία ξαναπιάστηκε και στάλθηκε σε καταναγκαστικά έργα άπ' όπου κατάφερε νά ξαναδραπετεύσει. Η συγγραφέας δεν αφήνει τόν ήρωά της νά εγκαταλείπει τή Γαλλία όπως ή ίδια. Αφού επιχειρήσει νά διαφύγει και αυτός από τή Γαλλία, θά παραμείνει τελικά στό έδαφός της —άκόμα και όταν έχει όλα τά δικαιολογητικά γιά τήν άναχώρησή του— και θά συνδεθεί με τίς δυνάμεις τής αντίστασης, βρίσκοντας εκεί ένα νέο σκοπό στή ζωή του.

Στό λιμάνι της Μασσαλίας, όπου υπάρχουν αντιστασιακοί πολλών έθνότητων, οι όποιοι έχουν φύγει από τίς κατακτημένες από τούς Γερμανούς χώρες, συμβαίνουν τραγικά γεγονότα και διαμορφώνεται μία χαώδης κατάσταση. «Όλοι τους έχουν ένα και μόνο πόθο· νά φύγουν, νά μί μείνουν πίσω, νά εγκαταλείψουν αυτήν τήν ήπειρο. Και αυτοί οι άνθρωποι πού ήθελαν νά φύγουν δεν ήταν λίγοι. «Θά μπορούσε νά επανδρώνεται κάθε βδομάδα ένας γιγάντιος στόλος». Δέ ρωτούσαν ό ένας τόν άλλον σε ποιά χώρα ήθελαν νά πάνε, αλλά γιά ποιά είχαν βίζα. Οι τάλαιπωρίες και οι δυσκολίες γιά τήν απόκτηση της βίζας ήταν άμέτρητες. Ήταν τρομερά δύσκολο νά συγκεντρώσει κανείς μέσα σ' ένα όρισμένο χρονικό διάστημα όλα τά απαραίτητα δικαιολογητικά. Θά αναφέρουμε, γιά παράδειγμα, τήν περίπτωση ενός Τσέχου ό όποιος «είχε ήδη συμβόλαιο (έργασίας) στό χέρια του, μέ βάση τό συμβόλαιο είχε τή βίζα, μέ βάση τή βίζα είχε τό τράνζιτ. Ωσπου νά τού δώσουν όμως τή βίζα de sortie (βίζα έξόδου από τή χώρα), πέρασε τόσος και-

ρός πού έληξε ή προθεσμία τού τράνζιτ, στή συνέχεια ή προθεσμία της βίζας και στή συνέχεια τού συμβολαίου. Τήν περασμένη βδομάδα τού χορηγήσανε τή βίζα de sortie, τώρα περιμένει, μέρα-νύχτα, τήν παράταση τού συμβολαίου του πού είναι ή προϋπόθεση γιά τήν παράταση και της βίζας του. Αυτή όμως ή βίζα είναι ή απαραίτητη προϋπόθεση γιά νά τού δοθεί νέο τράνζιτ».

Η συγγραφέας παρουσιάζει ανθρώπους κατάκοπους, τσακισμένους και εξαντλημένους από τή διαρκή άναμονή. Άνθρώπους πού δεν χάνουν τήν έλπίδα τους και προπαθούν διαρκώς από τήν άρχή νά συγκεντρώσουν τά δικαιολογητικά τους και νά ξεφύγουν από τόν καθημερινό φόβο τού θανάτου. «Ίσως αυτή τή βδομάδα νά φεύγει τό τελευταίο πλοίο. Ίσως άδριο νά ρθούν οι Γερμανοί». Ο θάνατος βρισκόταν παντού, άκόμα και πριν και κατά τή διάρκεια της φυγής. Άκόμα κι αν είχαν βίζα, διότι έλεγχος γίνονταν και στό πλοίο. Μερικοί από αυτούς ήταν υποχρεωμένοι νά περάσουν πρώτα από τό λαβύρινθο της γραφειοκρατίας, νά υποστούν άυστηρότατους έλέγχους στό επίσημα χαρτιά τους και στό πολιτικά τους φρονήματα. Τόν έλεγχο αυτό δεν τόν έκαναν μόνο οι γαλλικές αρχές, αλλά και οι αρχές τών άλλων χωρών πρós τίς όποιες κατευθύνονταν. Ένα γεγονός πού έπηρεάσε τόν Ζάιντλερ ήταν ή περίπτωση τού Χάιντς, ό όποιος κινδύνευσε νά συλληφθεί, αλλά κατάφερε νά γλιτώσει γιατί ποτέ δεν ήταν μόνος του. Παντού έβρισκε φίλους και συντρόφους πού τόν βοηθούσαν. Η άλληλεγγύη πού έβρισκε ό Χάιντς ήταν τό στοιχείο πού τόν έπηρεάσε βαθύτατα. Ο Χάιντς ήταν ένας άγωνιστής, ό όποιος υπέφερε τά πάνδεινα σ' ένα στρατόπεδο συγκεντρώσεως στή Γερμανία, κατάφερε νά δραπετεύσει γιά τό Παρίσι και νά φθάσει στή συνέχεια στήν Ίσπανία. Εκεί εντάχθηκε στή Διεθνή Ταξιαρχία και έχασε και τό ένα του πόδι. Έπιστρέφοντας μετά στή Γαλλία συνελήφθηκε και κλείστηκε στό ίδιο στρατόπεδο μέ τόν Ζάιντλερ. Δραπέτευσε και αυτός από κεί χάρη στή βοήθεια τών φίλων του πού τόν βοήθησαν νά προσπεράσει τόν τοίχο τού στρατοπέδου. Όταν ξανασυναντήθηκαν άργότερα, ό Χάιντς τού διηγήθηκε τή συνέχεια ότι «οί φίλοι μου μέ κουβαλούσαν μέ βάρδιες στό χέρια γιά νά γλιτώσω από τούς Γερμανούς. Ήρθαμε διασχίζοντας τόν Λίγηρα. Στό δρόμο υπέφερα, πιστεψέ με, πού τούς ήμουνα βάρος. Όμως ύστερα, στόν Λίγηρα, βρέθηκε ένας φαράς πού είπε ότι θά μάς περάσει άπέναντι, μόνο γιά δικό μου χατίρι. Έτσι βολευ-

τήκανε τά πράγματα. Φυσικά υπήρχε ένας άνάμεσά μας, τόν θυμάσαι βέβαια, τόν Χάρτμαν, πού αναγκάστηκε νά μείνει πίσω γιατί ή βάρκα δέ χωρούσε άλλον. Άφησε νά φύγω έγώ κι εκείνος έμεινε πίσω».

Και σ' αυτό τό μυθιστόρημα ή Άνανα Ζέγκερς περιγράφει έντονα τό στοιχείο της άλληλεγγύης όπως στόν «έβδομο σταυρό» καθώς και σ' άλλα έργα της. Γιά τόν Ζάιντλερ είναι ό Χάιντς τό μεγάλο πρότυπο, άπ' αυτόν περιμένει νά τόν συμβουλευθεί και νά τόν δια φωτίσει σ' αυτή τή δύσκολη και χαώδη κατάσταση. Όλα αυτά τά γεγονότα τά πληροφορείται ό άναγνώστης από τήν περιγραφή τού Ζάιντλερ. Η διήγηση στό πρώτο πρόσωπο δημιουργεί τήν εντύπωση ότι ό ίδιος ό Ζάιντλερ έχει ζήσει τά όσα έξιστορεί.

Ο Ζάιντλερ στήν άρχή τού μυθιστορηματος παραμένει γιά άρκετό χρονικό διάστημα άδρανής και άναποφασιστος. Ζει και συμπεριφέρεται όπως ένας άπλός άνθρωπος πού τού διατάραξαν τή τάξη και τήν ήρεμία. Έπιθυμεί μία μόνιμη, σταθερή δουλειά, οικογένεια, άγάπη. Μισεί μέν τόν πόλεμο αλλά γιά άρκετό διάστημα άποφεύγει τήν ένεργή συμμετοχή στόν άγώνα κατά τού ναζισμού. Τά γεγονότα όμως και οι συνθήκες τού αναγκάζουν νά νοιώσει πόσο άνώφελος είναι αυτός ό τρόπος ζωής του. Αισθάνεται τήν παρέα τού Χάιντς όλο και πιά έντονα. Σε μία τούς συνάντηση θά τού πει: «ή ζωή μου περνάει όλότρελα από δίπλα μου». Τήν άκλόνητη πίστη σε ίδέες δεν τήν θεωρεί πιά «παιδιάστικη και άχρηστη» υπόθεση και αισθάνεται περήφανος πού συνέβαλε στή σωτηρία τού Χάιντς, όταν αυτός βρέθηκε σε κάποια δύσκολη στιγμή. Ο Χάιντς όπως και τόσοι άλλοι έχουν θέσει σάν ύψιστο σκοπό νά άπελευθερώσουν τήν ανθρωπότητα από τό φασισμό. Τελικά και ό ίδιος καταλαβαίνει ότι είναι λάθος και καταστρεπτικό νά σκέφτεται κανείς τήν προσωπική του ευτυχία και τήν ιδιωτική ζωή σε μία τόσο ταραγμένη ιστορική περίοδο όπως αυτή.

Η προσωπική ευτυχία είναι συνάρτηση της γενικότερης κοινωνικής ευτυχίας και όχι άτομική υπόθεση. Μόνο σ' αυτή τή βάση ό άνθρωπος είναι ικανός γιά μεγάλες πράξεις. Ο φασισμός δεν μπορεί νά άντιμετωπιστεί όταν τόν άποφεύγει κανείς ή παραμένει ούδέτερος, αλλά μόνο όταν δραστηριοποιηθεί και άντισταθεί σ' αυτόν.

Τίς έκτιμήσεις τών γεγονότων τίς αφήνει ή συγγραφέας στήν κρίση τού Ζάιντλερ. Ο Ζάιντλερ είναι ένας ειλικρινής και καλοπροαίρετος άνθρωπος μέ κριτική ματιά, αλλά ό,τι συμβαίνει γύρω του δέ γίνεται άμέσως άτιληπτό ή κατανοητό. Η Ζέγκερς πα-

ρουσιάζει την εσωτερική κατάσταση ενός ανθρώπου σε μία άνησυχη πόλη. Γι' αυτό στο μυθιστόρημα βαρύνουν τα προσωπικά γεγονότα του ήρωα, τα συναισθήματα, οι σκέψεις και όχι τόσο πολύ τα ιστορικά γεγονότα. Είναι μιά ύποκειμενική παρουσίαση των γεγονότων.

Μιά άλλη περίπτωση, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συνειδητοποίηση του Ζάιντλερ, ήταν η περιπλοκή του στην υπόθεση του συγγραφέα Βάιντελ. Στην ιστορία αυτή τονίζεται ιδιαίτερα η εθύνη του συγγραφέα στην εποχή μας. 'Ο Ζάιντλερ, που έχει να του παραδώσει ένα γράμμα, πληροφορείται ότι ο Βάιντελ έχει αυτοκτονήσει. Μεσα στα προσωπικά αντικείμενα του άνακαλύπτει το χειρόγραφο ενός μισοτελειωμένου μυθιστορήματος. Τό διαβάζει από «καθαρή πλήξη» και μόνο και τό συσχετίζει με τά ιστορικά γεγονότα που συμβαίνουν στη χώρα του τή Γερμανία. Τό μυθιστόρημα αναφέρεται στην ιστορία ενός λαού που έμπιστεύτηκε τις τύχες του σ' έναν «λύκο». 'Εξηγει τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτό, πώς μπόρεσε δηλαδή αυτός ο «λύκος» να κερδίσει τήν έξουσία και να έξουσιάζει έναν ολόκληρο λαό και εκεί που ή άνυπομονησία και ή άγωνία άνεβαίνει στο άποκορύφωμα σταματάει τό μυθιστόρημα. 'Ο Ζάιντλερ άναρωτιέται: «Γιατί έβαλε τέρμα στη ζωή του; Δέ θά έπρεπε να μέ είχε αφήσει μόνο μου! Θά έπρεπε να είχε γράψει τήν ιστορία του μέχρι τό τέλος. Θά μπορούσα να διαβάζω μέχρι τό γκριζο φώς τής αύγης. Θά έπρεπε να είχε συνεχίσει να γράφει άμέτρητες ιστορίες, που θά μέ είχαν φυλάξει από τό κακό. 'Αν μέ είχε γνωρίσει εγκαιρα!... 'Εγώ θά τόν είχα ίκετεύσει να μένει στη ζωή. Θά τού είχα βρει μιά κρυψώνα. Τώρα όμως ήταν νεκρός, (...) Δύο άράδες γραμμένες με τή γραφομηχανή στην τελευταία μεγάλη κόλλα χαρτιού. Κι εγώ μόνος μου! 'Ετσι έλεινός και δυστυχημένος όπως παλιότερα».

Παρ' ότι νεκρός, ο Βάιντελ έξακολουθεί να συνοδεύει τόν Ζάιντλερ στην προσπάθειά του να άναζητήσει τή σαφήνεια τών πραγμάτων και τήν πολιτική τους διάσταση. 'Όταν πηγαινει μάλιστα να παρακαλέσει για τή βίβα οι άρχές του Μεξικού τόν έκλαμβάνουν από κακή πληροφόρηση ως τόν ίδιο τόν Βάιντελ, μέ άποτέλεσμα να φέρνει ο ίδιος τώρα τά στοιχεία του νεκρού συγγραφέα. Πρόκειται στην περίπτωση αυτή για ένα λογοτεχνικό τέχνασμα, όπου ο Ζάιντλερ συνεχίζει και ολοκληρώνει με τή ζωή του τό μυθιστόρημα του Βάιντελ. Αυτό μάλιστα δίνει και τήν εύχέρεια στο Ζάιντλερ να

κινείται πότε σαν ένας μέσος άπλός πολίτης και πότε σαν συγγραφέας.

'Εκτός από τόν Βάιντελ και τόν Χάινς που έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στις άπαρχές τής συνειδητοποίησης του, σημαντικό ρόλο θά παίξει στη συνέχεια και ή συνάντηση με τούς Γάλλους έργατες. 'Όλα αυτά τά γεγονότα θά τόν σπρώξουν να κάνει τό άποφασιστικό βήμα και να ένταχθεί οργανωμένα στο κίνημα τής αντίστασης. 'Ενώ στο παρελθόν τό κύριο μέλημα του ήταν πώς θά διαφύγει στο έξωτερικό, τώρα αντίθετα που έχει όλα τά χαρτιά του έτοιμα για τήν άναχώρηση θά αποφασίσει συνειδητά να παραμείνει στη Γαλλία και να συνεργαστεί με τούς Γάλλους φίλους και ιδιαίτερα με τήν οικογένεια του Μαρσέλ Μπινέ. Είναι έτοιμος όχι μόνο να άντισταθεί στο ναζισμό σε περίπτωση εισβολής στη Νότια Γαλλία αλλά ακόμα και αυτή τή ζωή του να θυσιάσει για τά ιδανικά του. «'Αν ξαφνικά μās παρουσιαστούν εδώ οι ναζί, ίσως να μέ πάρουν μαζί με τούς γιους τής οικογένειας (Μπινέ) για καταναγκαστική έργασία ή να μέ μεταφέρουν όπουδήποτε άλλο. 'Όποια τύχη θά 'χουν οι γιοί τής οικογένειας, θά έχω κι εγώ. Οι ναζί δέ θά μέ άναγνωρίσουν πιά σε καμιά περίπτωση για συμπατριώτη τους. Θά μοιραστώ εδώ με τούς δικούς μου ανθρώπους τά καλά και τά κακά, τήν καταφυγή σ' αυτούς και τό διαγμό μαζί μ' αυτούς. Και άμέσως μόλις οργανωθεί ή 'Αντίσταση, θά συγχρονίσω τό φθινό ρολόι μου με τού Μαρσέλ. 'Εστω κι αν πέσω μαζί μ' αυτόν κάτω από τις σφαίρες, μου φαίνεται ότι δέν μπορούν να μέ κάνουν να πεθάνω δριστικά. Μου φαίνεται ότι γνωρίζω παραπάνω από καλά αυτόν εδώ τόν τόπο, τή δουλειά του, τούς ανθρώπους του, τά βουνά του, τά ροδάκινά του, τά σταφύλια του. 'Όταν χύνει κανείς τό αίμα του σ' ένα οικείο έδαφος, κάτι άπ' αυτόν έξακολουθεί να βλασταίνει εκεί, όπως γίνεται με τά δέντρα και τούς θάμνους που προσπαθούν να τά ξεριζώσουν κι ώστόσο κάποια φύτρα τους άπομένει και έξακολουθεί να βλασταίνει».

Τό «Τράνζιτ» είναι ένα έργο τής άντιφασιστικής δοκιμασίας και άπόφασης στην έξορία καθώς κι ένα έργο τής άντιπαράθεσης με μιά άπάνθρωπη εποχή. 'Η Ζέγκερς περιγράφει τόν τρόπο του πολέμου, τις φρικαλεότητες και τά έγκλήματα του ναζιστικού στρατού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ξεπηδάει και ή άναγκαιότητα του άντιφασιστικού άγώνα τών λαών. Περιγράφοντας τόν τρόπο του πολέμου, θέτει ή 'Αννα Ζέγκερς ταυτόχρονα και τό μεγάλο ζήτημα τής εθύνης του Γερμανού συγγραφέα για τά έγκλήμα-

τα που διέπραξαν οι συμπατριώτες του. Τό «Τράνζιτ» είναι ένα μυθιστόρημα που δίνει προοπτικές. Παρουσιάζει έναν άνθρωπο που ξεπερνά τήν καθημερινή άδράνεια και μπαίνει ενεργά με πλήρη συνείδηση στο άγωνιστικό μέτωπο. Είναι ένας άπλός άνθρωπος, όχι διανοούμενος, ούτε συγγραφέας. Δέν γράφει άπομνημονεύματα, άπλώς διηγείται και μάλιστα έτσι όπως έχει συνηθίσει να μιλάει στην καθημερινή του ζωή. Οι προτάσεις είναι ως επί τό πλείστον σύντομες και τό ύφος σε γενικές γραμμές χαρακτηρισίζεται από άπλότητα που ταιριάζει περισσότερο στο τραγικό περιεχόμενό του. Χρησιμοποιεί συνθετότερο λόγο όταν αναλύει ή εξηγεί όρισμένα γεγονότα. Αυτό έχει να κάνει με τή διπλή του ιδιότητα, δηλαδή σαν άπλου πολίτη και σαν συγγραφέα. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τό ύφος και τή μορφή αλλά και για τό περιεχόμενό του, όπου άλλου παρουσιάζονται σκέψεις ενός μέσου ανθρώπου και άλλου σύνθετες άναλύσεις.

'Όλες οι προσωπικές τραγωδίες που περιγράφονται, ένώνονται σε μία μεγάλη τραγωδία τών λαών και ή αφήγηση είναι σοβαρή και άπλή.

Ε. Κατσαμπάνη

1. Βλ. επίσης Κατσαμπάνη, Ε.: 'Ο έβδομος σταυρός και Die Kraft der Schwachen, 'Επιστημονική Σκέψη, σελ. 105-107.
2. Seghers, Α.: Τράνζιτ, Σύγχρονη 'Εποχή, 'Αθήνα 1987.
3. Seghers, Α.: Fragen und Antworten. In: Neue Deutsche Literatur 2/1970, σ. 49.
4. Seghers, Α.: Fragen und Antworten. In: Deue Deutsche Literatur 2/1970, σ. 51.

Βιβλιογραφία

- Abusch, Α.: Uber Anna Seghers, In: Abusch Schriften, Bd. 2, Berlin 1967.
- Albrecht, Fr.: Das Bild des Arbeiters und seine Wandlung, In: Deutsche Schriftsteller in der Entscheidung, Leipzig 1970.
- Albrecht, Fr.: Die Erzählerin Anna Seghers, Berlin 1965.
- Batt, K.: Unmittelbarkeit und Praxis, In: Positionen, Leipzig 1969.
- Hermlin, St.: Das Werk der Anna Seghers, In: Ansichten über einige Bücher und Schriftsteller, Berlin o.j.
- Jarmatz, Kl.: Litaratur im Exil, Berlin 1966.
- Neugebauer, H.: Anna Seghers, Berlin 1970.
- Rilla, P.: Die Erzählerin Anna Seghers, In: Litaratur, Kritik und Polemik, Berlin 1952.

ΖΑΚ ΛΕ ΓΚΟΦ, ΠΙΕΡ ΝΟΡΑ

(υπεύθυνοι έκδοσης), *Τό έργο τής ιστορίας*, τόμος 3ος, Προβλήματα του καιρού μας, Ράππας, Άθήνα 1988, σ. 304, μετάφραση Κλαίρη Μιτσοτάκη.

Ό τόμος αυτός ολοκληρώνει τό συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι Γάλλοι ιστορικοί και έκδόσανε στα γαλλικά για πρώτη φορά τό 1975. Στην ελληνική έκδοση σε κάθε έναν από τούς τρεις τόμους υπάρχει επιλογή και από τά τρία μεγάλα τμήματα που απαρτίζουν τή θεματολογία του έργου. Από τά «προβλήματα», στον τρίτο τόμο περιλαμβάνονται ή «κοινωνική ιστορία και ή ιδεολογία των κοινωνιών» του Duby και «ό εκπολιτισμός» του Wachtel. Σχετικά με τίς «προσεγγίσεις» έχουμε απολογισμούς τής ιστορίας τής τέχνης, των επιστημών και τής δημογραφίας. Στα «άντικείμενα» κάνουν τήν εμφάνισή τους τό βιβλίο, ή κοινή γνώμη, τό κλίμα, ή γιορτή και ή κουζίνα.

Ό χαρακτήρας του έργου δέν είναι τόσο προγραμματικός — αν και έχει προγραμματικά στοιχεία — όσο απολογιστικός. Οι συνεργάτες του έργου δέν έρχονται να άνοιξουν νέους δρόμους, αλλά επιχειρούν να κατανοήσουν και να καταγράψουν τίς μεγάλες προόδους που συντελούνται στους ιστορικούς κλάδους στη Γαλλία, έδώ και μία περίπου γενιά. "Ας πάρουμε

τό παράδειγμα του βιβλίου. Η ιστορία του βιβλίου είναι ταυτόχρονα ιστορία ενός έμπορεύματος και ενός φορέα νοήματος. Συστηματικές μετρήσεις δείχνουν πόσα και ποιά βιβλία κυκλοφορησαν κατα εποχές· σε ποιά γλώσσα ήταν γραμμένα· σε ποιά τυπογραφείο έκδόθηκαν· ποιά θέματα κυριαρχούσαν. Ποσότητα και κοινωνική ιστορία διασταυρώνονται σε καθένα άπ' αυτά τά ερωτήματα. Οι σχέσεις των έθνικών γλωσσών με τά λατινικά, οι προτιμήσεις των άναγνωστών τής πρωτεύουσας και των άναγνωστών των έπαρχιών, οι άναλογίες λαϊκών και λόγιων άναγνωσμάτων, τό βιβλίο ως σύμβολο λογιούνης, όπως αποτυπώνεται στη ζωγραφική κάθε εποχής· όλα αυτά τά ζητήματα που καταμετρώνται με άριθμούς, δρίζουν τήν ιστορία των ιδεών, των πολιτισμών, των νοοτροπιών. «Τό βιβλίο» μπορεί λοιπόν να συμπεριληφθεί στα νέα άντικείμενα τής ιστορίας, όχι λόγω του ένδιαφέροντος που δείχνουν οι ιστορικοί γι' αυτό (τέτοιο ένδιαφέρον υπήρχε άνέκαθεν) αλλά λόγω τής άνάδειξης του ως άναπόσπαστου μέρους τής ιστορίας γενικά.

GEORGES DUBY

Μεσαιωνική δύση: κοινωνία και ΐδεολογία, Θεωρία και μελέτες ιστορίας 10, Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού, Άθήνα 1988, σ. 128, μετάφραση Όντέτ Βαρών και Ρίκα Μπενβενίστε.

Μετά τίς *Μελέτες για τήν ιστορία* του Φερνάν Μπρωντέλ και τά δύο μελετήματα του Ροντζιέρο Ρομάνο για τον Μπρωντέλ και για τή σύγχρονη ιστοριογραφία, μεταφράστηκε και έκδόθηκε από τήν ΕΜΝΕ μία άκόμη συλλογή άρθρων που άνήκουν στην ίδια ιστοριογραφική οικογένεια. Ό Duby είναι άπό τούς γνωστότερους και σημαντικότερους ιστορικούς του δυτικού Μεσαίωνα, αλλά μόλις πρόσφατα

άρχισε να μεταφράζεται στα ελληνικά. Τά τέσσερα άρθρα και ή συνέντευξη που περιλαμβάνονται στον τόμο δίνουν μία καλή εικόνα του εδρους των θεμάτων που άπασχολούν τό μελετητή και του συνθετικού τρόπου με τον όποιο επιχειρεί να τά πραγματοποιεί: κοινωνική ιστορία, οικονομική ιστορία και ιστορία των νοοτροπιών συμβάλλουν άπό κοινού σε μία «συνολική προσέγγιση».

**ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ**

**ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ-
ΙΣΤΟΡΙΑ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ**

Άλεξανδρής Άλέξης, Βερέμης Θάνος, Καζάκος Πάνος, Κουφουδάκης Βαγγέλης, Ροζάκης Χρήστος, Τσιτσόπουλος Γιώργος, *Οι Έλληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Έκδόσεις ΓΝΩΣΗ, Άθήνα 1988.

Άνδριανόπουλος Άνδρέας, *Αυτός είναι ό φιλελευθερισμός*, έκδόσεις LIBRO, Άθήνα 1988.

Βαλαβανίδης Άθ., Σαραφόπουλος Ν., *Έργασιακό περιβάλλον, Προβλήματα υγιεινής και ασφάλειας των εργαζομένων στην Έλλάδα*, έκδοση: μη κερδοσκοπική έκδοτική έταιρεία Σύγχρονα Θέματα, Άθήνα 1988.

Βάλτερ Ζεράρ, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, μετ. Κ. Παναγιώτου, έκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1988.

Δημητράκος Δημήτρης Π., *Έναντια στο ρεύμα — ΐδεολογία και πολιτική στη μεταδικτατορική Έλλάδα*, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1988.

Δουκάκης Ντάντης-Λάζαρος, *Έργασιακές σχέσεις — οικονομία και θεσμοί*, έκδόσεις Όδυσσεάς, Άθήνα 1988.

Δρεττάκης Μανόλης Γ., *Η πορεία του τόπου και ή άπλή άναλογική*, έκδόσεις Gutenberg.

Έλληνική Άριστερά — Τμήμα Οικολογία — και Περιβάλλοντος, *Προκαταρκτικά για μία Άριστερή Οικολογική Πολιτική*, έκδόσεις Άνοιξη, Άθήνα Μάιος 1988.

ΐωακειμίδης Π.Κ., *Ό μετασχηματισμός τής ΕΟΚ — Άπό τήν «Έντολή» στην ένιαία Έυρωπαϊκή Πράξη — Η μετεξέλιξη τής Έυρωπαϊκής Κοινότητας και ό ρόλος τής Έλλάδας*, έκδόσεις Παπαζήση, Άθήνα 1988.

Καράγιωργας Σάκης, Κασιμάτη Κούλα, Παναζίδης Νίκος, *Έρευνα για τή σύνθεση και τήν κατανομή του εισοδήματος στην Έλλάδα*, Μέρος Πρώτο, Άποτελέσματα για τήν περιοχή τής Πρωτεύουσας, έκδ. Έθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών, Άθήνα 1988.

Καρκοπίνο Ζερόμε, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο άπόγειο τής Αυτοκρατορίας*, μετ. Κ. Παναγιώτου, έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Άθήνα 1988.

Κατζούρου Νένα, *Δάνεια επ' ενεχύρω χρεογράφων εξοφλημένα*, έκδόσεις Μορφωτικό ΐδρυμα Έθνικής Τραπεζής, Άθήνα 1988.

Κωστή Κώστα, *Άγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα — Όψεις τής Έλληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, έκδόσεις Μορφωτικό

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ — ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Δημοσιεύουμε την παρακάτω επιστολή της συνεργάτιδός μας Άγγελικής Κωσταντακοπούλου που αναφέρεται σε δημοσίευμα του προηγούμενου τεύχους του *Πολίτη* του κ. Γιαννόπουλου με το όποιο άπαντούσε σε κριτική της.

Το έγχειρίδιο του Λυκείου «Εισαγωγή στις Ιστορικές σπουδές». Μέρος δεύτερο και τελευταίο.

Ο συγγραφέας του έγχειριδίου «Εισαγωγή στις Ιστορικές σπουδές» Γιάννης Γιαννόπουλος είχε την ευκαιρία μιά ακόμα φορά στο παρελθόν να άπαντήσει στην ίδια κριτική, όταν τό κείμενο του άρθρου μου, που δημοσιεύτηκε στο περ. *Ο Πολίτης* τεύχος 94 (Σεπτ. '88), διαβάστηκε στο διήμερο, συζητήσεων που όργάνωσε ή ΕΜΝΕ μέ θέμα «Η διδασκαλία της Ιστορίας στη μέση εκπαίδευση» (9-10.5.86). Τότε προσπάθησε να άποδείξει πόσο άγνωθό τή σχετική βιβλιογραφία. Τώρα προσπαθεί μ' ένα παρόμοιο τρόπο να άποδείξει επιπλέον πόσο ευφάνταστη καί παράλογη είμαι.

Άπαντώντας στον συγγραφέα του έγχειριδίου δέν προτίθεμαι να ξαναγράψω τό ίδιο άρθρο — γιατί ίδιο θά τό ξανάγραφα βέβαια — ούτε καί να μιμηθώ τό ύφος του. Περιθώρια για διάλογο δέν φαίνεται να υπάρχουν. Ο άναγνώστης μπορεί να σχηματίσει τή δική του γνώμη καί να διαπιστώσει τόν τρόπο μέ τόν όποιο συνυπάρχουν τά άποσπάσματα που παραθέτει ό συγγραφέας στην άπάντησή του καί εκείνα που παράθεσα εγώ στην κριτική μου — αυτά τουλάχιστον δέν είναι άποκύημα της φαντασίας μου — καί τελικά να αναγνωρίσει τήν αντίληψη για τήν Ιστορία που μεταδίδει τό έγχειρίδιο έτσι όπως έπιχείρησα να τήν αναλύσω.

Επικαλέστηκε ό συγγραφέας κάμποσες φορές μεταγενέστερα από τό έγχειρίδιο δημοσιεύματά του, για να άντικρούσει τήν κριτική που έκανα σ' αυτό. Θα 'λεγα πως δέν βρήκε τόν πιο ευστοχο τρόπο να άπαντήσει πειστικά. Άν αυτά τά πολύ πρόσφατα δημοσιεύματα πραγματικά δέν άναπαράγουν τήν αντίληψη για τήν Ιστορία που διατυπώνεται στο σχολικό έγχειρίδιο, τότε θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως ή κριτική που άσκησα τό '86 είχε στά χρόνια που άκολουθήσαν ευεργετική επίδραση πάνω του!

Τέλος σ' ό,τι άφορᾶ «τά παιχνίδια που παίζονται», θα είχα να προτείνω στον συγγραφέα του έγχειριδίου ότι τό καλύτερο που έχει να κάνει είναι να τά δημοσιοποιήσει, για να τά μάθουμε καί μεϊς. Άν βέβαια δέν συμμετέχει καί ό ίδιος σε κάποιο από αυτά.

Άγγελική Κωσταντακοπούλου

ΕΡΑΣΜΟΣ

Οι ιδέες

HENRI LEFEBVRE
Άρχαίοι καί νέοι Έλεάτες

Φιλοσοφία

M. FOUCAULT
Τί είναι Διαφωτισμός;
T.W. ADORNO
Σέ τί χρησιμεύει άκόμη ή φιλοσοφία;
MAX HORKHEIMER
Τό τέλος του Λόγου

Έπιστήμες του ανθρώπου

MΑΡΙΟΣ ΜΑΡΚΙΔΗΣ
Η ψυχανάλυση του διχασμένου υποκειμένου
J. LACAN
Άπαντήσεις
Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ
Οί περιπέτειες του Λόγου
NOAM CHOMSKY
Μορφή καί νόημα στις φυσικές γλώσσες

Θεωρία λογοτεχνίας

PAUL RICOEUR
Περί Έρμηνείας
ANTRETT MPELY
Η μαγεία των λέξεων
B. ΣΚΛΟΒΕΚΙ — ΜΠ. Α΄ΧΕΝΜΠΑΟΥΜ
Για τόν φορμαλισμό
N. ΚΑΛΤΑΜΠΑΝΟΣ
Η Νέα Κριτική
T.S. ELIOT
Άμλετ

Μαυρομιχάλη 131, 114 72 ΑΘΗΝΑ, τηλ. 64.36.676